

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

136. évfolyam

2025

1. szám

Turai Tünde

Szilágyi Miklós életművének sokszínűsége és továbbgondolási lehetőségei

A Néprajztudományi Intézet 2024. április 11-12-én konferenciát szervezett Szilágyi Miklós tiszteletére születésének 85. évfordulója alkalmából. Szilágyi Miklós tudományos munkássága ebben az intézményben teljesedett ki, itt érte el kutatói életpályája csúcsát, 1986-tól ebben a tudományos miliőben alkotott – eleinte kutatóként, majd igazgatóhelyettesként. Szakmai érdeklődése és munkássága sokszínű és szerteágazó volt, amit a kétnapos konferencia tematikai gazdagsága jól tükrözött. Huszonöt előadó emlékezett meg előadással szakmánk meghatározó egyéniségéről, Szilágyi Miklósról. Az Ethnographia, melynek szerkesztőbizottsági tagja volt 1986 és 2000 között, ezekből jelentet meg ebben a számában egy válogatást.

Szilágyi Miklós az anyagi kultúra kutatásával kezdte pályafutását Gunda Béla ösztönzésére, aki a halászatkutatás, pontosabban a zsákmányoló gazdálkodás kutatása felé orientálta. Első tanulmányait már az egyetemi évek alatt megírta, és egész pályája alatt igen termékeny volt.

Az anyagi kultúrával való kapcsolata továbbra is megmaradt, hiszen szakmai élete első felében különböző múzeumokban dolgozott. Szisztematikusan és szorgalmasan építkezett. 1963-ban Debrecenből Szolnokra került, ahol a Damjanich János Múzeum muzeológusa lett. 1964-ben a gyulai Erkel Ferenc Múzeum igazgatójává nevezték ki – ekkor még csak huszonöt éves volt. 1969–1974 között a ceglédi Kossuth Múzeum, majd 1974–1981 között a szekszárdi múzeum igazgatója volt. Ezekben az években fordult a történeti források felé, és kezdte meg levéltári kutatásait. A nagykunsági és békési mezővárosok presbiteri- és tanácsjegyzőkönyveinek, archivált sajtóanyagának és egyéb történeti dokumentumoknak a tanulmányozása során érdeklődése középpontjába a társadalomnéprajzi kérdések kerültek, ami ettől kezdve mindvégig meghatározta gondolkodását. A történeti anyagok olvasása során annak feltárása motiválta, hogy megértse és dokumentálja a 18-19. századi Alföld falusi- és mezővárosi társadalmának szervezeti, működési, igazgatási rendjét, belső tagoltságát és életszervezési modelljeit. Halászati kutatásait is áthatotta ez a szemlélet, eltávolodott a tárgytípológiai kutatástól, és a halásztársadalom működésének kutatását helyezte fókuszába, amit kandidátusi

ETHNOGRAPHIA 136/2025. 1. sz.

értekezése (1987), majd két önálló kötete is megörökített (A tiszai halászat történeti-néprajzi elemzése, 1992, Néphagyomány, népi mentalitás, állami igazgatás az orvhalászat tükrében, 1989).

Az itt közölt tanulmányok első blokkja Szilágyi halászati kutatásaihoz kapcsolódik, ami életműve egyik kiemelkedő tematikáját képezte. Mód László részletesen bemutatja Szilágyi Miklós Alsó-Tisza-vidéken végzett kutatásait kiemelve azt, hogy Szilágyi jelentős mértékben továbbgondolta elődei eredményeit, új összefüggésekre hívta fel a szakma figyelmét; új megvilágításba helyezte a halászatkutatót; szakított azzal a hagyománnyal, hogy a halászatra kizárólag ösfoglalkozásként tekintsen; levéltári kutatásaival módszertani újításokkal gazdagította a téma vizsgálatát; illetve eredményeit lokális szintről általánosabb érvényű folyamatok és jelenségek értelmezésébe emelte be. Schleicher Vera tudományetikai kérdéseket feszeget a balatoni régió vonatkozásában, és Szilágyi nyomdokait követve abban a dilemmában keres támpontokat és válaszokat, hogy van-e, lehet-e szerepe a néprajztudománynak a turizmusban érintett emberi közösségek, kulturális gyakorlatok sorsának alakulása szempontjából. Harmadikként Vass Erika tiszteleg tanulmányával Szilágyi halászati kutatásai előtt. Szilágyi az 1980-as évekig mutatta be Algyő halásztársadalmát és vízzel kapcsolatos életét, Vass Erika pedig ennek folytatásaként tárja elénk, hogy ezt követően milyen szerepet töltött be a Tisza a helyi lakosok identitásában, illetve hogyan kapcsolták be a folyót a település turisztikai fejlesztésében és imázsépítésébe.

Szilágyi Miklós 1981-ben költözött Budapestre, ahol kezdetben a Néprajzi Múzeumban kapott állást. Életműve első felében kiemelkedő jelentőséggel bírt a muzeológia. Több vidéki múzeumban járult hozzá a néprajzi gyűjtemény gyarapításához és az adott kistérség tárgyi kultúrájának dokumentálásához és bemutatásához, majd pedig a Néprajzi Múzeum gyűjteményi osztályának vezetője volt. Ehhez kapcsolódva Kemecsi Lajos a nagy elődök, Jankó János és Bátky Zsigmond munkásságát értékeli írásában.

Szilágyi Miklós 1986-ban csatlakozott az MTA Néprajztudományi Kutatócsoportjához, ahol meghatározó személyisége volt a társadalomnéprajzi munkának kutatóként és vezetőként egyaránt. 1988-tól az ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszékén oktatott. Igazi tanári egyéniség volt: számtalan szakdolgozat, illetve PhD-dolgozat szakmai irányítója volt. A néprajztudomány mostani meghatározó intézményeiben számtalan tanítványa dolgozik.

Ebben az időszakban írta meg hiánypótló összegző munkáját a jogi néprajzról. Bognár Szabina tanulmánya ezeket a tudományos eredményeket értékeli és gondolja tovább. Két kulcsfogalom, a jogszokás és a szokásjog fogalmi kereteinek a tisztázása és differenciálása mellett kitér a „népi jogrendszer” meglétének kritikájára és tagadására, valamint a törvény és a szokásjog közötti szükségszerű konfliktusokra. A szerző szemléletes történeti példákkal illusztrálja, hogy a törvény és a szokásjog kapcsolata rendkívül rétegzett.

Szilágyi Miklós szellemi nyitottságát mutatja, hogy a rendszerváltás idején hamar felismerte a változásvizsgálatok jelentőségét, és figyelmét a jelenkutatás felé orientálta. Ekkor már a szakma kiemelkedő gondolkodójaként rámutatott a néprajztudomány szerepére az 1990-es években elinduló társadalmi folyamatok megértésében. Mind

az agráriumban, mind pedig a társadalmi átrendeződésben jelentkező új dinamikák feltárására irányuló kutatások esetében hangsúlyozta, hogy az etnográfiaiban felhalmozódott tudás nélkül nem érthető meg a jelen állapot. „Abból indultam ki, hogy ha az egykori paraszti és a mai, bizonyosan nem-paraszti gazdálkodás között – akár valóságos, azaz a paraszti tapasztalatokat hasznosítani igyekvő, akár a nosztalgiákból, reményekből felépíthetőnek vélt – *hidat* feltételezünk, a tényleges helyzet és az ebből kiszámítható jövő elemzéséhez jól hasznosítható az az etnográfiai ismeret, mely a parasztokról és a paraszti gazdálkodásról eddig felhalmozódott.” – írta 2002-ben. Majd pedig: „Ha más társadalomtudományokétól karakteresen különböző válaszai vannak a *jelen* kérdéseire az etnográfia/antropológiának, azért vannak, mert – e szaktudomány szemléletéből és metodikájából következően – a *hagyományhoz* viszonyítjuk, a jelent át- meg átható hagyományelemekből reméljük megérthetni mindazt, ami napjaink átalakulásának jellemzője. [...] A hagyomány ugyanis nem a megőrzött régiességet, az eltökélten a múltra hivatkozást, a múlthoz igazodást jelenti. Olyan dinamikus szabályrendszere az ember társadalomban létezésének a hagyomány, mely a „régit” és az „újat”, a jól beváltat, a sokszorosan begyakoroltat és a kísérletit, az éppen most elfogadottá, szokássá formálódót szervezi működőképes, a közösség minden tagja számára cselekvési vezérfonalul felkínálkozó kulturális rendszerré.” (2005)

Kutatómunkája során mindvégig foglalkoztatták a módszertani kérdések is. Sokféle forrással dolgozott, ráadásul ezek egymástól igen eltérő forrástípusok voltak. A 2000-es években a paraszti visszaemlékezések kapcsán bemutatta, hogy a szakmánkban nagy jelentőséggel bíró interjú módszer milyen validitással bír, és hogyan alkalmazható megbízható tudásbázisként. Kiemelkedő mű e tekintetben *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalma és gazdálkodása egy száz évet élt parasztagazda emlékezetében* (2006) című kötete, melyben két síkon tárja fel egy teljes évszázad paraszti társadalmát: egy paraszti vallomásban, valamint ezzel párhuzamosan lábjegyzetekben feldolgozva a történeti forrásokat.

Szilágyi Miklós érdeklődése a folklórra, a paraszti életrajzokra, a memoárookra is kiterjedt. Az Európai Etnológia Doktori Iskola keretében tartott előadásaira rendszerint nagy kupac könyvvel érkezett, és a népi írók tollából született alkotásokat ugyanazzal a tisztelettel és elismeréssel olvasta, mint a kanonizált irodalmi műveket.

Szilágyi Miklós utolsó éveiben is folyamatosan dolgozott. Szándékában állt a *Társadalomnéprajzi Lexikon* megírása, ami halála miatt sajnos már nem készülhetett el, de a Néprajztudományi Intézetnek adományozott hagyatékának köszönhetően ez megismerhető. A konferencia keretében az utódok átadták az adattárnak Szilágyi gyűjtéseinek eredeti hanghordozókon is, amelyek a korábban rendezett hagyatékba (MTA NTI VII. 10) kerültek.

A tanulmányok utolsó blokkja Szilágyi Miklós társadalomnéprajzi érdeklődéséhez kapcsolódik. Sokszínű munkásságának háttérében mindvégig ott húzódik egy markáns érdeklődés a vidéki társadalom történeti és jelenkori megértésére irányulóan. Szakmai kiválóságát mutatja, hogy a legkülönbözőbb forrásokkal tudott dolgozni, és azokat előremutatóan építette be társadalomértelmezésébe. Keszeg Vilmos tanulmányában azt vizsgálja, hogy az első világháború, és az ebből adódó gyász, létbizonytalanság, életminőségromlás milyen jelentős változásokat idézett elő a tordaiak narratíváiban.

A humor, pontosabban a fekete humor segítette a háborúhoz való viszonyulást, túlélési stratégiaként egy olyan viselkedési mintázatot adott a krízishelyzetben, ami átélhetővé tette a háború borzalmait. Kövér György írása a Szilágyi Miklós számára oly kedves paraszti emlékezeti műfajokhoz kapcsolódik. Egy kivételes forrásanyagot, egy többgenerációs családi krónikát dolgoz fel, aminek eredetijét a Néprajzi Múzeum adattára őrzi, illetve két változata is közlésre került. A családi krónikának ez a sajátos története lehetővé teszi a krónikairás hagyományozásának és a különböző generációk emlékezeti gyakorlatai közötti különbségek bemutatását, valamint teret ad a forráskritikai szempontok bevonásának is. Végül pedig Horváth Gergely Krisztián az oral history módszerét használva a kollektivizálás traumáira reflektál, és azt vizsgálja meg, hogy a több évtizeddel későbbi visszaemlékezések hogyan őrzik ennek lenyomatait az egykori gazdák identitásában. A paraszti társadalom változásai Szilágyi Miklós életpályájának utolsó szakaszában kutatásai előterében voltak.

A tanulmányok tematikai gazdagsága jól tükrözi, hogy Szilágyi Miklós munkássága mennyire sokszínű volt. Szilágyi hosszú pályafutása alatt foglalkozott a magyar halászzattal, az alföldi paraszttársadalmak és mezővárosok történeti néprajzával, a vadfogással, a méhészkedéssel, a népi építészettel, a gazdasági társulásokkal, egyesületekkel, érdekvédelmi szervezetekkel, szokásjoggal és jogszokással, folklórtémákkal, változásvizsgálattal, utóparaszti hagyományokkal, a néprajzi adatgyűjtés módszertanával és forráskritikával. Mindezek origója pedig a társadalomnéprajzi szemlélet volt, nem véletlenül tekintjük tehát Szilágyi Miklóst a magyar társadalomnéprajz egyik legmeghatározóbb személyiségének. Az *Ethnographia* jelen száma ez előtt a gazdag életmű előtt tiszteleg.

Turai Tünde

PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet

E-mail: turai.tunde@abtk.hu

Tünde Turai

The Diversity of Miklós Szilágyi's Oeuvre and Possibilities for Further Reflection

The Institute of Ethnology arranged a conference on 11/12 April 2024 in honour of Miklós Szilágyi on the occasion of the 85th anniversary of his birth. Szilágyi's scholarship reached its full maturity and his research career culminated in this institute. Since 1986, he has been working in this scholarly milieu – first as a researcher and then as deputy director. His extremely diverse and diversified professional interests and work were well reflected in the thematic diversity of the two-day conference. Twenty-five speakers gave commemorative lectures about the outstanding figure of our discipline, Miklós Szilágyi. The periodical *Ethnographia*, with Szilágyi on its editorial board between 1986 and 2000, publishes a selection of these lectures in this issue.

A halászat kutatásának perspektívái az Alsó-Tisza-vidéken

A halászat kutatása szinte a közelmúltig végig kísérte a magyar néprajz tudománytörténetét és kapcsolódott szorosan különböző elméleti előfeltevésekhez, módszertani megfontolásokhoz. A 19. század végén Herman Ottó az ösfoglalkozások egyikeként tárgyalta, mely az őstörténeti kérdések vizsgálatához nyelvi és tárgyi vonatkozásaival kiváló támpontként szolgált. A 20. század első felében a néprajzi érdeklődés főként a régies munkaeszközökre és fogási módokra irányult, nem a változások magyarázatára. A második világháborút követően Solymos Ede volt az, aki szakított a korábbi, az archaizmusok kutatását előtérbe helyező szemlélettel és vállalta a recens halászati technika teljes körű dokumentálását illetve az innovációk terjedésének nyomon követését.¹ Szilágyi Miklós az 1960-as évektől kapcsolódott be aktívan a téma kutatásába, aki nemcsak lokális szinten igyekezett megragadni a halfogási módokat és a halászati eszközök használatának kérdéseit, hanem próbálta több szempontból tovább gondolni a nagy elődök, elsősorban a Herman Ottó által az utókorra hagyott örökséget. Érdeklődése nemcsak egy szűkebb régió halászati gyakorlatára irányult, hanem a Kárpát-medence különböző tájain végzett néprajzi terepmunkát, ezért általános érvényű megállapítások megfogalmazására, tendenciák felvázolására is kísérletet tett. Élen járt a levéltári források módszeres feltárásában és elemzésében, melynek köszönhetően sikerült új megvilágításba helyezni a korábbi eredményeket és új összefüggésekre felhívni a szakma figyelmét.

Munkásságának, azon belül is a halászattal kapcsolatos kutatásainak értékelése, tudománytörténeti elhelyezése egyelőre még várat magára, jöllehet a 2019-ben napvilágot látott *„Halászó vizeken. Néprajzi tanulmányok és közlemények a népi halászatról”* című kötet kiadói és szerkesztői előszavában történt erre vonatkozóan kísérlet. Schleicher Vera és szerkesztőtársai azt tartották fontosnak kiemelni, hogy életművében vált a halászati kutatások központi kérdésévé a hagyomány és újítás viszonyának értelmezése.² Szilágyi Miklós saját komplex látásmódját talán legérzékletesebben a Tisza halászatáról összeállított monográfiájában fogalmazta meg a következőképpen: *„A recens halászati jelenségeket a történeti idő és a halászó ember számára teret biztosító természeti feltételek koordinátaiban igyekeztem elhelyezni. Arra kerestem tehát a választ: hogyan idomul hozzá az alapvetően megváltozott, s századunkban is változó, vízrajzi és halélettani körülményekhez a halászati módszerek mindegyike...”*³ Azontúl, hogy több alkalommal kísérletet tett a magyarországi halászati kutatások tudománytörténeti elemzésére, a „nagy elődök” munkásságának értékelésére, az 1990-es évek végén élenken foglalkoztatták a téma jövőbeli vizsgálatának perspektívái. A debreceni néprajzi tanszék fennállásának 50. évfordulója alkalmából megjelentetett jubileumi

¹ Szilágyi 1978: 7–41.

² Schleicher et alii. 2019: 10.

³ Szilágyi 1995: 245.

kötetben „Zsákmányszerzés – gazdálkodás – sport” című tanulmányában fejtette ki erre vonatkozó gondolatait, meglátásait. Elsősorban a hiányosságokra igyekezett felhívni a figyelmet, azaz egyes folyók, mint például a Dráva, a Körösök vagy a Maros halászatának monografikus igényű feldolgozásának szükségességére, de ezen kívül a Balatont is megemlítette, melynek néprajzi szempontok alapján vizsgálható halászata meglátása szerint a részvénytársaság megszervezését követően sem szűnt meg. Módszertani megállapításokat is megfogalmazott, azaz kiemelte, hogy csak és kizárólag olyan forrásokra alapozva lehetséges újabb táji feldolgozásokat összeállítani, melyek az ökológiai viszonyok által meghatározott és gazdálkodás célú eszközhasználat rekonstruálására alkalmasak.⁴

Jelen tanulmány elsősorban arra vállalkozik, hogy számba vegye a téma néprajzi szempontú kutatásának lehetőségeit az Alsó-Tisza-vidéken,⁵ melynek halászati viszonyait éppen Szilágyi Miklós igyekezett az 1970-es évektől módszeresen feltárni. Mint köztudott, 2016 óta térségünkben is megszűnt a kereskedelmi célú halászati tevékenység, a halászok gyakran haltenyésztőkké váltak vagy egyszerűen felhagytak a mesterségükkel, azaz a recens vizsgálatok esélyei jelentős mértékben beszűkültek. Az elmúlt években feltárt levéltári források az Alsó-Tisza-vidék vonatkozásában lehetővé teszik az időkeretek tágítását, azaz olyan történeti korszakok halászati gyakorlatának tanulmányozását, amelyek különböző okok miatt korábban nem tartoztak a tudományos érdeklődés homlokterébe. Mind a mai napig adós szaktudományunk a halászat lehetőségeit alapvetően befolyásoló törvényi szabályozás hatásainak elemzésével, a halásztársadalom átalakulásának a dokumentálásával.

AZ ALSÓ-TISZA-VIDÉK HALÁSZATA SZILÁGYI MIKLÓS KUTATÁSAIBAN

Munkásságában az Alsó-Tisza-vidéket kitüntetett hely illeti meg, mivel levéltári kutatásai és recens néprajzi gyűjtései során olyan jelenségekkel találkozott, amelyek jelentékeny módon hozzájárultak ahhoz, hogy szakítson a halászat ösfoglalkozásként történő szinte kizárólagos felfogásával. Szerepét az életműben kellőképpen bizonyítja, hogy egyetemi doktori értekezését is e folyószakasz halászati viszonyainak szentelte. 1964-ben a Jászkunság hasábjain közölt, programadóként is felfogható, a korábbi eredményeket összegző írásában érintette ugyan az Alsó-Tisza-vidéket, de még nem ismerte azokat a levéltári forrásokat, amelyek teljes mértékben új perspektívákat nyitottak a kutatás előtt. Rávilágított arra, hogy a bérlőhalászat tagolódása táji különbségeket eredményezett, s különösen Szegeden már a 19. század elején a halászságnak kialakult egy olyan vállalkozó-kereskedő rétege, amelyik egész Csongrád vármegye vizeit szép lassan a saját érdekkörébe vona.⁶ Az 1970-es években a Tápéról, az 1980-as években pedig az Algyőről összeállított falumonográfiák munkatársaként adódott

⁴ Szilágyi 1999: 222–235.

⁵ Alsó-Tisza-vidék alatt a folyó Csongrádtól a szerb-magyar államhatárig terjedő szakasza értendő.

⁶ Szilágyi 1964: 56–61.

számára a lehetőség arra vonatkozóan, hogy behatóan megismerkedhessen a térség halászati viszonyaival és megkísérelje a települések sajátosságait feltárni.⁷

Egy speciális forráscsoport, a Pallavicini uradalom halászati szerződéseinek az elemzése nyújtott fogódzót ahhoz, hogy a folyószakasz halászati gazdálkodását új megvilágításba helyezhesse. Miután Szabó Ferenc felhívta a figyelmét a kontraktusokra, 1966-ban elvégezte az anyaggyűjtést, majd az 1970-es években már sorra jelentek meg új kutatási eredményeit tartalmazó tanulmányai. Ma is példaértékűnek mondható, ahogyan a forrásokat próbálta sokoldalúan kiaknázni és elemezni. Meglátása szerint a kontraktusok arról tanúskodnak, hogy az Alsó-Tisza-vidéken kialakult az általa „kapitalista bérlőhalászatnak” nevezett haszonvételi forma, mely nemcsak a nagyhálók alkalmazásán alapuló termelő üzemet, hanem halfeldolgozó telepet (halhasító tanya) is magában foglalt. Az egyetlen volt, amelyik a folyó mentén önállósággal rendelkezett, s nem a Tiszához, hanem az állóvizekhez kapcsolódott. A szerződések jelentős részét tőkepenzes vállalkozók kötötték az uradalommal, akiknek a halászati bérletei a korai kapitalizálódás tendenciáit kiválóan szemléltetik. Fontosnak tartotta hangsúlyozni ugyanakkor azt is, hogy a halkereskedelemmel, az élve értékesíthetetlen zsákmány manufaktúráis szervezettségű feldolgozásával kapcsolódtak össze.⁸ A szerződések támpontot nyújtottak ahhoz, hogy a halászó vizek jellegére és egymáshoz viszonyított értékével kapcsolatosan is következtetéseket vonhasson le. Rávilágított arra, hogy a rétségek halászata sokkal jövedelmezőbb volt mint az élő vízé, azaz a Tiszáé, mivel a jelentősebb mennyiségű zsákmányt az ártéri tavak, nem pedig a folyómeder biztosította. A folyót a tavakkal összekötő fokokon keresztül szaporodási helyet kereső halak kiúsztak, amelyeket rekeszek segítségével tartottak vissza, s csak ősszel fogtak ki, amikor megfelelő méretűre növekedtek, illetve nem kellett tartani a halhús megromlásától. A Pallavicini-uradalom halászati szerződesei tehát jelentékeny módon hozzájárultak ahhoz, hogy felismerje az áradások és a halzsákmány mennyisége közötti szoros összefüggést.

Felkeltette az érdeklődését két halász, Bitó János és Danicska József is, akiknek a tevékenységének, életpályájának az elemzése révén festhetett alaposabb képet az Alsó-Tisza-vidék halászati viszonyairól, különös tekintettel az ármentesítéseknek az ágazatra gyakorolt hatásairól. A szegedi halászmester önéletírása először 1930-ban a Szegedi Új Nemzedék kiadójában látott önálló formában napvilágot, majd az 1990-es évek elején Papp György rendezte ismét sajtó alá. Forrásértékét Bálint Sándort követően Szilágyi Miklós aknázta ki leginkább, folklorisztikai szempontú elemzése azonban még nem történt meg, jóllehet ebben a műfajban az Alsó-Tisza-vidéken több hasonló alkotás is született. A paraszti emlékiratokhoz hasonlította, s műfaji szempontból halász-émlékiratként határozta meg, mely meglátása szerint a magyarországi halászat történetének egyik elsődleges forrásaként fogható fel. Az 1992-ben megjelent, „Halászó vizek, halásztársadalom, halászati technika” című munkájában Bitó János életpályájára sajátos karriertörténetként tekint, ami azt példázza, hogy miképpen emelkedett halászati bémunkásból a legvagyonosabb halkereskedők közé. A család története azt mutatja, hogy egy „ősi foglalkozást” gyakorló, egymást követő generációk képviselői miképpen tudtak alkal-

⁷ Szilágyi 1971: 271–295., 1987: 345–375.

⁸ Szilágyi 1986: 143–166.

mazkodni a változó gazdasági-társadalmi és ökológiai viszonyokhoz. Az első nagy átalakulást az ármentesítési munkálatok eredményezték, hiszen a halállomány drasztikusan visszaesett, a szegedi halpiac azonban továbbra is kedvező értékesítési lehetőséget kínált. Bitó János ezt a konjunktúrát kihasználva kapcsolódott be a halkereskedelembe, akinek az visszaemlékezései bepillantást engednek a szegedi halásztársadalom mindennapjaiba is.⁹ Danicska József Mindszenti öreg halász 1896 táján papírra vetett emlékiratai Herman Ottó kéziratgyűjteményével együtt kerültek a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárába, melyet Szilágyi Miklós saját maga gépelt le, s ellentétben a nagy előddel felismerte annak egészen kivételes forrásértékét.¹⁰ Rámutatott arra, hogy a Herman által idézett történeti dokumentumokban is megtalálható mindannak az előzménye, amit Danicska az áradások és a halbőség összefüggéseiről, az ártéri tavakat a folyóval összekötő fokok rekesztéséről és az ármentesítéseket megelőző halászati gazdálkodásról megfogalmazott.¹¹ 2006-ban az *Ethnica* hasábjain megjelent írásában a szegedi halászatnak a város határán messze túlra sugárzó hatását próbálta elemezni, s rávilágított arra, hogy a tiszai halászatban megfigyelt változások szinte minden eleme a település körzetéből indult ki. A folyó mentén felfelé terjedő kulturális hatások a Szolnok–Tiszafüred térségében veszítettek az intenzitásukból összefüggésben a szegedi bérlők és halkereskedők befolyásának csökkenésével.¹²

A KUTATÁS IDŐBELI KERETEINEK TÁGÍTÁSA A 18. SZÁZAD FELÉ

Szilágyi Miklós vizsgálatainak történeti kereteit döntően befolyásolta az a körülmény, hogy az általa elemzett források mikor keletkeztek és milyen lehetőségeket kínáltak egy szélesebb időintervallumban a halászati gazdálkodás változásainak megragadására. A Pallavicini uradalom halászati szerződései három évtized, az 1830-as évektől az 1860-as évekig terjedő időszak halászati viszonyainak tanulmányozásához szolgáltak alapvető forrásként, a 18. századra vonatkozóan azonban mindezidáig csak elszórt adatok álltak a rendelkezésére. Nem ismerte azt a forráscsoportot, amely kutatásainak új távlatokat kínálhatott volna elsősorban azért, mert lehetővé teszi az időbeli keretek tágítását.¹³ A szabályozási munkálatok befejezése előtt a Tisza-Maros közben a

⁹ Szilágyi 1992.

¹⁰ Éppen ezért lenne fontos a kézirat mielőbbi megjelentetése, amelyet természetesen egy bevezető-értelmező tanulmánnyal is szükséges ellátni, amely többek között a Mindszenti halászmester és Herman Ottó kapcsolatát is részletesen bemutathatja.

¹¹ Szilágyi 1983: 67–76.

¹² Szilágyi 2006: 132–135.

¹³ A dokumentumok a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárának makói részlegében találhatóak összegyűjtve, egy csomóban a Csanádi Püspökség Makói Uradalmának az iratai között. A „Makai, és Algyői Uradalmak közt az úgy nevezett Bogdány foki halászat iránt támadt villongásokat tárgyzó irományoknak” a jegyzékét 1844-ben Virág Péter állította össze, aki 32 „régbebbi” és 37 „újabb”, azaz 69 dokumentumot vett számba. Előbbi csoportba azok az iratok illetve azok másolataik tartoznak, amelyek a 18. század második felében, elsősorban az 1780-as és az 1790-es években keletkeztek, s főként a Bogdányon elhelyezett rekesz megrongálásának kérdésével foglalkoztak. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára XI. 601. c. 29. d. Csanádi Püspökség Makói Uradalma iratai. Uradalmi fiskális iratok. A Bogdán és a Porgán használata

vízrajzi elemek közül több szempontból is kiemelkedő jelentőséggel bírt a Bogdány és a Porgány, amelyeknek a halászata gyakran képezte vita tárgyát az érintett térség birtokosai között. A konfliktusok jórészt abból eredtek, hogy a vízfolyásokat a vízi közlekedésben is rendszeresen igénybe vették, ugyanakkor a halászok a halfogás szempontjából nélkülözhetetlen rekeszeket is elhelyeztek rajtuk. Az ügy kivizsgálása során a szemtanúk vallomásait is rögzítették, akik jelen voltak a szerkezet egy részének eltávolítása idején. A „régebbi” iratok között jónéhány halászati szerződés másolata is fennmaradt, amelyek a Mindszent-algyői uradalom halászó vizeinek bérleti viszonyairól, az alkalmazott halászati eszközökről és technikákról hordoznak információkat. Az „újabb” iratok keletkezése azzal hozható összefüggésbe, hogy az 1830-as évek végétől a vízi közlekedésben ismét fennakadás következett be, mivel az új halászati bérlő, Götz János átalakította a rekeszeket, megszüntette rajtuk a kapukat, ami lehetővé tette volna a vízi járművek zavartalan áthaladását. A 18. század közepén rögzített tanúvallomások arra engednek következtetni, hogy a gróf Erdődy család földesuraságát megelőzően a kamarai időszakban is elrekesztették a szóban forgó vízfolyásokat, azaz gyakorolták a rekesztő halászatot. A megszólaltatott személyek között voltak olyanok, mint például Csúri Mihály vagy Vékes György, akik a 18. század első évtizedében a „kuruc világban” illetve a „Rákóczi revolutio” idején bérelték a Porgányt. Szabó János tápai lakos pedig egyenesen azt állította, hogy a Sulymoson és a Bogdányon már a „török világban” is voltak rekeszek. Ezekből az adatokból arra következtethetünk, hogy egy olyan halászati technikáról beszélhetünk, amit a török hódoltság idején is gyakoroltak. A halászati szerződések, bizonyáglevelek lehetőséget biztosítanak arra, hogy a meghatározzuk a halászati bérlők foglalkozási és társadalmi hovatartozását. Többségük szegedi lakos volt, de akadtak köztük algyőiek is. A bérlők között kereskedők, mint például Aradi János, Subits Illés vagy Ilia, Persits Jakab is feltűnnek, akik 1780-tól bérelték a Porgányt. A források pontosan nem határozták meg, hogy a kereskedelem mely területére, ágazatára specializálódtak. Családneveik arra engednek következtetni, hogy a szegedi szerb kolónia tagjai lehettek, akik kiterjedt dél-magyarországi kapcsolataiknak köszönhetően kapcsolódhattak be a halászatba, illetve a halfeldolgozásba. Aradi Jánosról bizonyosan elmondható, hogy görögkeleti vallású volt, Felsővároson a 18. század végén az egyik legtöbb adót fizető család tagja, aki egy ideig a város belső tanácsának tagjai közé tartozott. A Tisza-Maros köz rekesztő halászati rendszere valószínűsíthetően már a középkorban kialakulhatott, s minden bizonnyal a török hódoltság idején is fenntartották a térség kontinuus településeinek halászhálói, illetve a halászati jog gyakorlóit. A Bogdány és a Porgány hasznosítása körül kibontakozó konfliktusok módszeres elemzése tehát a halászati bérleti rendszer működésének vizsgálatát, illetve a bérlők etnikai-társadalmi összetételének meghatározását teszi lehetővé a 18. század vonatkozásában.¹⁴

¹⁴ Lásd részletesen: Mód 2021: 247–265.

EGY MEGALKOTOTT HELYI ÜNNEP: A MINDSZENTI HALÁSZOK NAPJA

A mindszentihez hasonló jelenségek nagyobb érdeklődésre tarthatnának számot szak-tudományunk részéről, mivel egy részük kifejezetten a helyi társadalom számára meg-szervezett lokális ünnepként, más részük viszont egyfajta fesztiválként született meg abból a célból, hogy a szervezők fellendítsék az adott településre irányuló turizmust vagy felhívják a figyelmet a helyi mezőgazdasági termékekre elősegítve ezzel érté-kesítésüket.¹⁵ Az 1990-es évek elejétől Magyarországon kibontakozó fesztiválizációs folyamatok tehát nem tekinthetők teljes egészében előzmény nélkülinek, jóllehet a maitól gyökeresen eltérő társadalmi-történeti kontextusban jöttek létre, ami sok eset-ben megnehezíti értelmezésüket.

A Halászkok Napja megszervezésében központi szerepet töltött be a település ka-tolikus papja, Taraba József (1895–1971), aki 1933-ban került Mindszentre, ahol egy anyagi csődbe jutott plébániát vett át elődjétől. Nemcsak a helyi hitélet megújításában jeleskedett, hanem aktív tevékenységet fejtett ki a községben is. 1938-ban Taraba Jó-zsef helyi plébános indítványára a képviselőtestület fogadalmi, illetve a község újra-alapításának emlékünnepévé nyilvánította. Ugyanebben az évben a helyi ünnephez egy szakmai rendezvény is kapcsolódott, hiszen ekkor rendezte meg a Csongrád-szegedi Tiszai Halászati Társulat fennállásának 40. évfordulója alkalmából díszközgyűlést, amelyen előadások hangzottak el a korabeli halászati viszonyokról, a résztvevőknek pedig lehetősége nyílt arra, hogy megvitassák az ágazat problémáit. A falu plébánosát látszólag egy, a település újraalapításához kapcsolódó „helyi hagyomány” fenntartá-sa vezérelte akkor, amikor megalkotta az ünnepet. Sokkal inkább úgy tűnik, hogy az 1930-as évek válságos gazdasági helyzetéből kívánt kiutat keresni azáltal, hogy egy olyan rendezvényt szervezett meg, ami a későbbiekben bizonyos szakmai (halászati) szervezetek körében is visszhangra talált. A sajtóban megjelent tudósítások révén az ünnep szinte az egész országban ismertté válhatott. Taraba József kiváló érzékkel al-kotta meg a Halászkok Napjához kapcsolódó szimbólumokat, rituális cselekményeket, amelyek kifejezetten alkalmasnak bizonyulhattak arra, hogy a helyi emlékezetet for-málják, alakítsák különböző objektumok által megragadhatóvá tegyék.

2018-ban 80 esztendővel azután, hogy a Halászkok Napját fogadalmi ünneppé nyil-vánította a település képviselőtestülete, Mindszent akkor hivatalban lévő plébánosa kezdeményezte a „kitalált hagyomány” felelevenítését immáron Ősök ünnepe néven. A szervezők a templom kertjében újra felállították hét evezőlapátból a halászkok em-lékművét, ugyanitt halászati eszközökből időszak kiállítást hoztak létre. Izgalmas

¹⁵ Izsákon 1936-ban rendezték meg az első Sárfehér Napokat, ami elnevezését egy helyben termelt szőlőfajtáról kapta. Az 1929-es gazdasági világválság által előidézett krízishelyzetből kívántak a szervezők kitörni azáltal, hogy egy nagyszabású kiállítás keretei között tették közzemlére a helyi mezőgazdasági terményeket és kézművestermékeket. Az első Sárfehér Napok fővédnöke Dará-nyi Kálmán volt, aki személyesen is ellátogatott a településre. Budapestről erre az alkalomra ún. filléres vonatokat indultak a szervezők az érdeklődők számára gazdag programot kínáltak. Lásd részletesen: Kovács 1986: 48–49.

feladat lehet a jövőben ennek az újra megalkotott helyi ünnepnek a vizsgálata, összehasonlítása az 1930-as években megrendezett Halászház Napjával.

A HALÁSZAT KUTATÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ IDŐSZAKBAN

Solymos Edével¹⁶ ellentétben Szilágyi Miklós mélyrehatóan nem foglalkozott a magyarországi halászati viszonyok második világháború utáni változásaival, a jogi-szervezeti keretek gyökeres átalakulásával és annak hatásaival. Adatközlői az 1960-as, 1970-es és az 1980-as években ugyan a szövetkezeti halászházak közül kerültek ki, érdeklődése azonban ekkor más problémakörök, s nem a foglalkozási csoport életmódjának kortárs vizsgálata felé irányult.¹⁷

Az 1940-es évek közepétől kibocsájtott törvényi szabályozások jelentőségével azonban tisztában volt, ezért tartotta fontosnak részletes bemutatásukat a Magyar Néprajz Gazdálkodás kötetében, illetve külön szócikként „A népies halászat, vadászat és gyűjtögetés lexikona” című munkájában. A szövetkezeti halászházat a szocialista korszakban kizárólagos vízhasznosítási módként határozta meg. Az 1945 után létesült bérlőszövetkezetek alakultak át 1951-52-ben kolhoz jellegű halászati szövetkezetekké. Pontosan igyekezett meghatározni a különbséget a két társulási forma között, amelyek közül az előbbinek a tagsága saját szerszámaikkal dolgozott, s bevételeik 10-50%-át szolgáltatották be a különböző költségek fedezésére. A termelőszövetkezetekbe ezzel szemben a halászati eszközöket be kellett szolgáltatni, amelyeknek az ellenértékét három év alatt fizették ki. Kihangsúlyozta, hogy a térszerekre vonatkozó direktívák azonban csak kis részben ültetődtek át a gyakorlatba, mivel alapvető eltérés mutatkozott a munkaszervezésben, a halászati munka nem igényelte a napi eligazítást, munkakiadást.¹⁸

A bérlési rendszer átalakítása és a kereskedelem államosítása óriási változást eredményezett a halászati bérlők és a halkereskedők helyzetében, hiszen elvesztették korábbi domináns pozíciókat a halfogás és halértékesítés területén, s nem egy esetben alkalmazottként folytatták tovább tevékenységüket abban a halcsarnokban, melynek üzemeltetéséről, tulajdonjogáról kénytelenek voltak az 1940-es évek végén, illetve az 1950-es évek elején lemondani. A foglalkozási csoportok életmódjában óriási törés

¹⁶ Egy egységes szövetkezeti halásztípus kialakulását vetítette előre. Meglátása szerint a szövetkezeti keretek új perspektívákat kínáltak a tagok számára, mivel műanyagból és motorcsónakokat szerezhettek be, korszerű halászházakat, halászházakat és ivadéknévelő tavakat létesíthettek. Solymos 1970: 391. A halászati viszonyok átalakulásáról lásd még: Solymos 1952: 112–126.; 1955. 445–470.; 2003. 153–193.

¹⁷ Nem kerülhette meg a halászati technikában bekövetkezett változások rögzítését. Az Algyő monográfiában szólt a motoros ladikok elterjedéséről, amelyek nélkül a halászházak már nem tudták elképzelni az életüket, oly mértékben használatossá váltak körükben. A kenderfonal helyett perlonból kötötték a varsáikat, mivel a műszál tartósabbnak bizonyult, így a halászházak mennyisége is növekedett. Szilágyi 1987. 345–375.

¹⁸ Szilágyi 2008. 171–172.

következett be, a *fisérek* életpályájában bekövetkező drámai változások dokumentálásához és megértéséhez támpontként szolgálhatnak a családi irattárak, illetve a helyi kereskedelem államosításával kapcsolatos dokumentumok.¹⁹

A második világháborút követő időszak tanulmányozásához nélkülözhetetlen forrásbázist jelentenek az Alsó-Tisza Halászati Felügyelőség iratai, amelyek a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltárának csongrádi részlegében lelhetők fel.²⁰ Élén felügyelő állt, aki a sporthorgászokat is ellenőrizte és kiadta a horgász- és halászejegyeket mindamellett, hogy rendszeresen készített jelentéseket a működési területén tevékenykedő bérlőszövetkezetekről is. A felügyelőséghez intézett beadványok egy része a horgászok és a halászok közötti konfliktusokkal foglalkozik. Különösen értékesek az orvhorgászati és orvhalászati ügyekkel kapcsolatos jelentések, amelyek részletes információkat közölnek a kihágások jellegéről.

Az 1940-es, 1950-es évek fordulóján Csongrád megyében is több szövetkezet, nevezetesen a csongrádi Haladás, a hódmezővásárhelyi Ady és a szegedi Kossuth jött létre, amelyek később, 1974-ben Tisza Halászati Szövetkezet néven egyesültek, s ettől kezdve egy szervezeti keretben tevékenykedtek a térség halászhálói. Sajnálatos, hogy a három közül csak a hódmezővásárhelyinek maradtak fenn önálló fondban az iratai²¹ a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltárának hódmezővásárhelyi részlegében, a Kossuthra vonatkozóan pedig a Szeged Városi Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának a dokumentumai²² között találhatunk néhány doboznyi iratanyagot, amely elsősorban az egyesülés körülményeinek és az azt megelőző és követő időszak tanulmányozásához nyújtanak támpontot. Kérdés, hogy a Tisza Halászati Szövetkezet jogutódjának a birtokában fellelhetők-e még további források vagy ezek teljes mértékben megsemmisültek az elmúlt évtizedek során? A termelőszövetkezetek közgyűlési jegyzőkönyveiből és zárszámadásaiból világosan látszik, hogy a halászat szocialista típusú átalakítása nemcsak a halászok életmódját és a halfogási módszereket, hanem a halértékesítést és a kifogott zsákmányhoz kapcsolódó vendéglátást is érintette. Olyan módon valósult meg mindez, hogy a halászati szövetkezetek kereskedelmi tevékenységet is folytathattak, azaz halboltokat, halcsarnokokat és halászcserdákat is üzemeltethettek. Erre azért mutatkozott szükség, mivel így nagyobb bevételre tehettek szert, s akár nyereséget is termelhettek.

¹⁹ Alakjuk feltűnik Lakos György 1954-ben megjelent riportsorozatában is, amelyben ideológiai elfogultságtól sem mentesen a kizsákmányoló kapitalista szerepkörben örökítette meg őket: „*Alig tíz esztendeje még Antalffy és Bitó szedte össze piac előtt a halakat, övük volt erre minden víz, nekik fogta a halat minden halász. Amiért éjszakát és nappalt, kényelmet és egészséget áldozott a halász, a halzsákmányért Antalffy és Bitó zsebelte be a sok pénzt. A halász csak tengődött munkája után. Különösen Antalffy példázta a minden hájjal megkent kapitalistát: olyan jámbornak tette magát, hogy szinte elolvadt a nagy kedvességtől. A halászok el is nevezték Jézusnak.*” Lakos 1954: 59–60.

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Csongrádi Levéltár XXIV. 210. Alsó-Tisza Halászati Felügyelőség iratai (1945–1952)

²¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Hódmezővásárhelyi Levéltára XXX.218. Hódmezővásárhelyi Ady Halászati Termelőszövetkezet iratai (1945–1954)

²² Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár XXIII. 109. b. Szeged Városi Tanács VB Mezőgazdasági Osztályának iratai. A Tisza Halászati Szövetkezet iratai

Az 1950-es évektől a hazai zsrnalisztika figyelmét is felkeltették a halászati termelőszövetkezetek, s ennek köszönhetően a helyi sajtóban is rendszeresen láttak napvilágot a szövetkezeti halászok mindennapjairól és a szervezetek tevékenységéről tudósító írások. A potenciális források között tarthatunk számon két riportsorozatot is, amelyek országos körképet kívántak szolgáltatni a szocialista korszak halászati viszonyairól. Amíg Lakos György munkája, a „Halászélet”²³ 1954-ben, addig Keresztényi Nándoré, a „Szövetkezett halászok”²⁴ 1987-ben jelent meg. Időben az első riportsorozat az Alsó-Tisza-vidék kapcsán a bérleti viszonyok változásának, a „szocialista” halászok átalakuló életmódjának, az utóbbi viszont az egyesült termelőszövetkezetek gazdálkodási sikereinek az ismertetésére helyezte a hangsúlyt.

Térségünkben is jellemző volt, hogy a halászati tudás egyik generációról a másikra öröklődött, azaz apáról fiúra szállt, ezért halászdinasztiák alakultak ki, amelyeknek a tagjai együtt dolgozhattak a termelőszövetkezetekben. Vizsgálatuk már csak abból a szempontból is megkerülhetetlen, mivel életpályájukon keresztül vállalkozhatnak a kutatók azoknak a változásoknak a megragadására, amelyek az ágazat szocialista típusú átszervezését követően életmódjukra alapvető hatás gyakoroltak. Kérdés, hogy a termelőszövetkezeti keretek között miképpen alakultak át a halfogási módszerek, miképpen terjedtek az innovációk (motorcsónak, műanyag hálók) és milyen volt a viszonyuk a hagyományos munkaeszközökhöz és technikákhoz? Milyen hatást gyakoroltak utóbbiak a halászok mindennapjaira?

A HALÁSZAT LEHETŐSÉGEINEK BESZÜKÜLÉSE AZ EZREDFORDULÓT KÖVETŐEN

Az elmúlt negyedszázad során a magyarországi halászok, különösen a Tisza mentén tevékenykedők olyan krízishelyzetekbe kerültek, amelyek azt eredményezték, hogy előbb időlegesen, majd később véglegesen felhagyjanak a mesterségükkel. Máig nem ismeretesek a 2000. január 30-án bekövetkezett cianidszennyeződés hatásai. Hogyan tudtak alkalmazkodni az érintettek a megváltozott körülményekhez? A halállomány vártnál gyorsabb regenerálódását követően miképpen voltak képesek újra kezdeni a halászatot az általuk bérelt folyószakaszon?

A 2010-es években nem újabb környezeti katasztrófák, hanem az egész ágazat jövőjét országos szinten is döntően befolyásoló törvényi szabályozások teremtettek teljesen új helyzetet a halászok számára, akiknek a lehetőségei drámai módon beszűkültek, mivel 2016. január elsejétől a természetesen vizeken betiltották a kereskedelmi célú halászatot. Szilágyi Miklós aggodalommal figyelte ezeket a változásokat, s különösen a halgazdálkodásról és a hal védelméről szóló 2013. évi törvény tervezete kapcsán fogalmazott meg szaktudományunk más képviselőivel közösen észrevételeket, amelyek előzetes vélemény alapjául szolgáltak egy hivatalos szakmai állásfoglaláshoz. Egyik legfontosabb kritikai megjegyzésük az volt, hogy az előkészítéssel megbízottak

²³ Lakos 1954.

²⁴ Keresztényi 1987.

egyáltalán nem támaszkodtak az etnográfának „akár az eszközhasználattal, akár a természetes vízi halászatnak mintegy másfél évszázados törvényi szabályozásait kísérő társadalmi konfliktusokkal kapcsolatos kutatási eredményeire”.²⁵ Észrevételeikkel a halászati hagyományok következetesebb figyelembevételének össztársadalmi és nemzeti jelentőségét is szerették volna hangsúlyozni.

A *Halászat* című szaklap 2015-ös évfolyamában sorra jelentek meg olyan írások, amelyek igyekeztek magyarázattal szolgálni arra vonatkozóan, hogy miért vált szükségessé a természetes vizeken a kereskedelmi célú halászat betiltása. Az egyik legfontosabb érv az volt, hogy a horgászat nemzetgazdasági szempontból a leghatékonyabb hasznosítása módja a természetes vizeknek, ugyanakkor a halászat az ökológiai gazdálkodás részeként, például az inváziós halfajok gyérítésének egyik lehetséges eszközeként továbbra is fennmaradhat. A szócikkek a halászok számára potenciális munkaköröket (halászati őr, horgászvezetői munkakör) is felvázoltak, amelyek az érintettek szakmában tartását szolgálnák.²⁶

Az Alsó-Tisza-vidéken, nevezetesen Csongrádon tiltakozó akciókra is sor került, amelyeket Mészáros Dezső, helyi halász kezdeményezett, akinek az életmódjában a 2016. január elsejétől hatályos törvényi szabályozás gyökeres változásokat eredményezett. Lassan tíz esztendő telt el azóta, hogy a természetes vizeken a kereskedelmi célú halászatot betiltották. Van tehát most már rálátásunk arra, hogy az elmúlt egy évtized alatt a szabályozás milyen hatást gyakorolt a hazai, azon belül is az Alsó-Tisza-vidék halásztársadalmára? Az elkövetkezendőkben egyéni életutakon, életpályákon keresztül lehetséges nyomon követni, bemutatni azt, hogy a halászok miképpen alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez?

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunk arra próbált kísérletet tenni, hogy Szilágyi Miklós nyomdokain haladva számba vegye szaktudományunkat szinte a kezdetektől meghatározó halászati kutatások perspektíváit a Tisza folyó alsó szakaszának vonatkozásában, mely munkásságában kiemelt szerepet játszott. Néprajzi gyűjtései során olyan jelenségekkel találkozott itt, melyek jelentékeny módon hozzájárultak ahhoz, hogy szakítson a halászat ösfoglalkozásként történő szinte kizárólagos felfogásával. Fontosnak ítéljük a korábban kevésbé vagy szinte egyáltalán nem hasznosított levéltári források módszeres feltárását és kiaknázását különös tekintettel a halászati társulatokra, halászati felügyelőségekre és a halászati termelőszövetkezetekre vonatkozóan, nem tekinthetünk el ugyanakkor a térségünkre is olyannyira jellemző halászdinasztiák életpályájának a dokumentálásától sem. A természetes vizeken folytatott kereskedelmi célú

²⁵ Bodó Sándor–Borsos Balázs–Kemecsi Lajos–Szilágyi Miklós: Néprajzkutatói észrevételek a halgazdálkodásról és a hal védelméről szóló 2013. évi törvény tervezetéről. Budapest, 2013. május 10.

²⁶ Lásd részletesen: Udvari–Pálincás 2015: 7–8.

halászat betiltását követően is lehetőség nyílik arra, hogy kortárs jelenségeket vizsgáljunk, s próbáljuk értelmezni a halászok alkalmazkodási stratégiáit a megváltozott gazdasági-társadalmi környezethez.

Irodalom

LAKOS György

1954 *Halászelet*. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó.

KERESZTÉNYI Nándor

1987 *Szövetkezett halászok*. Budapest: Halászati Termelőszövetkezetek Szövetsége. KOVÁCS Gyula

1986 *Az izsáki sárféher szőlőkultúra múltja, jelene és az azzal kapcsolatos szokások*. Izsák: Hazafias Népfront Nagyközségi Bizottsága.

MÓD László

2021 A rekesztő halászat építményei a Tisza-Maros közben. *Ethnographia* 132. 2. 247–265.

SCHLEICHER Vera (és szerkesztőtársai)

2019 Kiadói és szerkesztői előszó. In: Szilágyi Miklós: *Halászó vizeken. Néprajzi tanulmányok és közlemények a népi halászatról*. Budapest: Néprajzi Múzeum

SOLYMOS Ede

1952 Egyéni és szövetkezeti halászat a Velencei tavon. *Ethnographia* LXIII. 112–126.

1955 Bérlok és szövetkezeti halászat a Duna alsó szakaszán. *Ethnographia* LXVI. 445–470.

2003 A Közép-Dunai Halászszerkezetek megalakulása. *Cumania* 19. 153–193.

SZILÁGYI Miklós

1964 A Tisza halászatának kutatása. *Jászkunság* X. évf. 1–2. szám 56–61.

1971 Halászat. In: Juhász Antal (szerk.): *Tápé története és néprajza*. 71–295. Tápé: Tápé Község Tanácsa

1977 A rekesz – az áradások jelentősége a tiszai halászatban. *Népi kultúra – Népi társadalom* X. 161–188.

1978 A magyar halászat néprajzi kutatásának elméleti és módszertani problémái. *Cumania* V. *Ethnographia* 7–41.

1986 A Mindszent-algyői uradalom halászati szerződése (1832–1861). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–85/I. 143–166.

1987 Vízi élet, halászat. In: Hegyi András (szerk.): *Algyő és népe*. 345–375. Szeged: Somogyi Könyvtár

1992 *Halászó vizek, halásztársadalom, halászati technika. A tiszai halászat történeti-néprajzi elemzése*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék

1995 *A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó

1999 Zsákmányszerzés – gazdálkodás – sport. A halászat és a vadászat néprajzi kutatásának mai lehetőségei. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *50 éves a Néprajzi Tanszék – Jubileumi kötet*. 222–235. Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszéke

2006 A szegedi halászat jellege és a fisérek, halászati bérlok expanziója. *Ethnica* 8. 4. 132–135.

- 2008 *A népies halászat, vadászat és gyűjtögetés lexikona*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke
- 2019 *Halászó vizeken. Néprajzi tanulmányok és közlemények a népi halászatról*. Budapest: Néprajzi Múzeum
- UDVARI Zsolt–PÁLINKÁS Imre Pál
- 2015 A hazai természetesvízi kereskedelmi célú halászat jelenlegi helyzete. *Halászat* 108. évf. 1. sz. 4–8.

Mód László

PhD, egyetemi adjunktus, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged
E-mail: mod@hung.u-szeged.hu

László Mód

Perspectives In Research on Fishing In the Lower Tisza Region

Research on fishing accompanied the science history of Hungarian ethnography until just recently, and was closely linked to various theoretical assumptions and methodological considerations. Miklós Szilágyi became actively involved in research on the topic in the 1960s, not only trying to grasp the methods of catching fish and the issues of using fishing gear at a local level, but also striving in several respects to subject the legacy left to posterity by his great predecessors, primarily Ottó Herman, to further reflection. The Lower Tisza region deserves special attention in his field of study, as in his archival research and recent ethnographic collections, he encountered phenomena that significantly contributed to breaking with the almost exclusive perception of fishing as a primitive ancient occupation.

The author of the study attempted to follow in the footsteps of Miklós Szilágyi, taking stock of the perspectives of research on fishing that have been defining our discipline since the very outset, using the example of the lower reaches of the Tisza River. The systematic exploration and exploitation of archival sources that were previously little or almost not utilized is a challenging task, especially with regard to fishing associations, fishing inspectorates and fishing production cooperatives. Even after the implementation of a complete ban on commercial fishing on natural water bodies, there is an opportunity to examine contemporary phenomena and try to reconsider the legacy left behind by our great predecessors.

Adat és koncepció Esély és felelősség „a Balaton” etnográfiai értelmezésében

Doktori kutatásaim idején, Szilágyi Miklós témavezetése mellett kezdett el foglalkoztatni a gondolat, vajon megállja-e a helyét a Balaton esetében is a turizmusantropológiának az a tétele, mely szerint a turizmus és néprajztudomány – rendszerint komplex – viszonya, e viszony minősége és tartalma hatással van az adott térség, táj, régió történetére. Ez a kérdésfeltevés a kutatás előrehaladtával konkrétabbá és radikálisabbá is vált, és ahhoz a dilemmához vezetett, hogy vajon lehet-e, szabad-e, kell-e mérlegelni egy tudományszak szerepét a turizmusban érintett emberi közösségek, kulturális gyakorlatok sorsának alakulásának szempontjából. Doktori értekezésemben¹ 2016-ban ezt a kérdést még csupán Jankó János Balatonról írt monográfiája² és annak tudománytörténeti öröksége kapcsán tettem fel – ki is váltva ezzel bírálóim kritikáját.³ Pedig abban a kontextusban még nem hangzott el a – bizonyára ismét sokak rosszallását kiváltó – „felelősség” kifejezés, amelyet [?] igazságtalannak és tudománytalannak is értékelhetünk. Hiszen fölfoghatjuk úgy is, hogy a mindenkori tudományos paradigmák és a kutatásetikai normák keretezésében megszülető eredményeknek kizárólag a tudományszak felé van felelőssége, minden más – így például a társadalomtörténet nézőpontjából megfogalmazott – kritika nem más, mint anakronisztikus számonkérés.

Mindezek tudatában mégis fontosnak tartom éppen azt az anakronisztikus gondolatot fölvetni, hogy ti. hogyan értékelhető a Balaton térség sorsát illetően a néprajzkutatók egyéni és a tudományszak sok-sok évtizeden át „kollektív” csomósodó szerepvállalása, ha úgy tekintünk rá, mint aminek a tudomány határain túl is lehet, lehetne, kellene, hogy legyen hatása.

Talán a néprajztudomány társadalmi hatásainak mérlegelése járhatott Szilágyi Miklós fejében is, amikor 1982-ben, Jankó János Balatonról szóló monográfiája 80. évfordulóján egy esszét⁴ jelentetett meg – nem egy szaklapban, hanem – a *Somogy* című, kulturális és művészeti folyóiratban. Írásában Szilágyi egyszerre adja a Jankó monográfia kritikáját, valamint e kritika kritikáját. A gondolatmenetből ezúttal hét kérdéskört emelnék ki:

(1) Vajon az a tény, hogy a fiatal tudós 34 évesen (szó szerint) belehalt a megfeszített munkába, feljogosítja-e az utókort, hogy minden munkáját, így az utolsóként napvilágot látott Balaton-monográfiát is kritizálhatatlan, szinte már éteri magasságokba emelje?

¹ Könyv változata: Schleicher 2024.

² Jankó 1902.

³ A nyilvános doktori védésen a bizottság részéről az a kritika fogalmazódott meg, hogy a PhD értekezésben Jankó János monográfiájáról és annak tudománytörténeti örökségéről kifejtett gondolatok tiszteletlenek és indokolatlanul rombolják a nagy tudós tekintélyét és emlékét.

⁴ Szilágyi 1982.

(2) Mit jelent a műre nézve, hogy nemcsak a tudós, de maga a tudomány szak is fiatal volt, amelynek sokszor sértésekig és sértettségig menő harcban kellett megizmosodnia? Példaként Szilágyi Bátky Zsigmond 30 oldalas kritikáját⁵ emeli ki, amelynek hangvételét nem befolyásolta sem az a körülmény, hogy Jankó János évekig munkahelyi vezetője volt Bátkynak a Néprajzi Múzeumban, sem a Jankó váratlan halála miatt kialakult kegyeleti légkör.

(3) *A Balatonmelléki lakosság néprajza* nem klasszikus tájmonográfia, hanem elméleti és módszertani szintézis is, amelyben meghatározó Jankó összehasonlító őstörténeti és történeti gondolkodása.

(4) Az etnikai/néprajzi csoport fókuszú etnográfiai gondolkodás kényszere dilemmák elé állította Jankót, s ő végül a súlyos kompromisszum mellett döntött: megírja a könyvet, azzal az indoklással, hogy „*e vidék néprajzáról eddig sem összefoglaló, sem részletes munka nem jelent meg*”.⁶

(5) A Balaton-mellék mindennek ellenére néprajzi tájfogalomként öröklődött tovább:

„tovább öröklődött tehát egy kompromisszumban fogant erőszakos határ. Vajkai Aurél például megismételvén ugyan Jankó fenntartásait – ismét vállalta a tó mellék néprajzi leírását (1964), s az idegenforgalom szükségleteit szolgáló kiadványokban is fel-felbukkan a Balaton-part néprajzi jelenségeiről készített vázlat. A magyar néprajztudomány elméleti következtetlensége (és igénytelensége) tükröződik ebben az örökségben, nem Jankó eredményeinek máig ható érvénye.”⁷

(6) A mű megjelenése óta forrássá nemesedett adatanyag függetlenedett a koncepciótól. A koncepciók lényege az elévülés – vallja Szilágyi – sőt: minél inkább elévül a koncepció, annál értékesebb az adatanyag, amelyet újra és újra új koncepciókba illeszthetünk.

(7) S végül érdemes felidézni a rövid esszé záró gondolatait, szó szerint: „Tartsuk viszont számon ne csak az újabb koncepciókba illeszthető adatokat, de a fiatal néprajztudomány gondolati igényességét is, s ami ezzel majdnem egyet jelent: egy [...] fiatal tudós emberfeletti teljesítményét. Tartsuk számon, hogy megtanulhassuk: csak az anyaggyűjtés hitelesítette elmélet lehet irányt mutató. És azt is megtanulhatjuk, hogy a megkeresett-felkinált lehetőségek és a tudományos szükségletek kényszer-kompromisszumaira is lehet építkezni.”

Szilágyi Miklós tehát egyrészt amellettt érvel, hogy az etnográfiai mű forrásanyaga és annak koncepciója egymástól függetlenül értékelhető a tudománytörténet mérlegén, másrészt, hogy Jankó Balaton-monográfiája esetében mindkettő elismerésre méltó tudományos teljesítmény volt. Általánosságban egyetértve Szilágyi Miklóssal, arra a sajátos helyzetre szeretnék rámutatni, hogy a konkrét esetben a táj/térség/régió

⁵ Bátky 1902.

⁶ Szilágyi gondolatmenetét kiegészítve, s a kompromisszum súlyosságát még inkább aláhúзва, érdemes szóba hozni, hogy éppen e kompromisszum lett a bázisa annak a Jankó-elméletnek, amelynek fókuszában a Balaton kultúrákat elválasztó határ-szerepe áll. Erről bővebben: Schleicher 2024: 105–114.

⁷ Szilágyi 1982: 71.

etnográfiai leírására valójában nem keletkeztek új koncepciók és így Jankó – pótolhatatlan – adatai nem tudtak új konstrukciókat megtermékenyíteni.

Mi lett tehát az adatok sorsa? Ezek – valóban leszakadva a koncepcióról – részben, töredékesen és teljességgel reflektálatlanul tovább élnek: felbukkannak helytörténeti és néprajzi munkákban, bédekkerekben, ábrái múzeumok állandó és időszakos kiállításait illusztrálják. Számos megfigyelése jellemzően „általános balatoni” adatként él tovább, holott az eredeti műben – éppen azért, mert az koncepcionálisan éppen az északi és déli parti népi kultúra különbségeire épített –, Jankó mindenütt gondosan jelzi, hogy siófoki, keszthelyi vagy szigligeti (stb.) adatot közöl-e és valamennyi fejezete friss statisztikai adatokkal indul, amelyből ezek a települések, illetve partvonalak közötti – valóban szignifikáns – különbségek kirajzolódnak. Az adatok ilyen mértékű erodálásának több oka is lehet. Az egyik ezek közül bizonyára az, hogy a Jankó-adatok áttételeken keresztül öröklődtek tovább, hiszen a művet nem adták ki újra, ezért idővel lényegében hozzáférhetetlenné vált. Másrészt hiába születtek egyes résztémákban friss kutatások (pl. halászat, építkezés, szőlőművelés stb.), olyan mű nem látott napvilágot, amely valamilyen újszerű regionális koncepciót fogalmazott volna meg, s így a Jankó-féle, valamint az újabban feltárt forrásanyagot egységes rendszerben tudta volna felmutatni és értelmezni. Mindeközben a partokon rohamléptekkel épült ki a fürdőtelepek füzére, amely elfedte, a láthatatlan vagy legalábbis az érdektelen tartományba sodorta a hagyományos kulturális gyakorlatokat.

A térség gyors, bizonyos időszakokban drámai átalakulása, s ezzel együtt új értelmezési horizontok kiépülése, valamint a néprajzi kutatási deficit együttesen azt eredményezte, hogy az 1920–30-as évekre Jankó – mindössze egy emberöltővel azelőtt rögzített és publikált – etnográfiai adatai már megfoghatatlan, időtlen minőséget képviseltek, amelyhez nem kellett és nem is volt lehetséges viszonyulni.

Elemzésem középpontjában azonban nem e forrásanyag mostoha sorsa áll, hanem a koncepció következményei. Azt, hogy Jankónak a balatoni népi kultúra észak-déli megosztottságának és a „szárazföldi nép” koncepciójának mai tudásunk fényében hol vannak a hibás pontjai, több helyütt kifejtettem már.⁸

Ezúttal csupán azt érdemes hangsúlyozni, hogy milyen fegyvert adott „a szárazföldi nép” képzete a balatoni turizmus kezébe. A fürdőkultúra fejlesztőinek jóval Jankó színrelépése előtt is, már az 1860-as évektől kezdve alaptétele volt, hogy tevékenysége – a távoli földrészekre irányuló kolonizációs programok hátterében meghúzódó gyakori érveléséhez hasonlóan – holt, semmire nem használt, sőt, bizonyos tekintetben senki által nem birtokolt területen zajlik. Jankó ezt a koncepciót erősítette meg a tudomány eszközeivel. Azt, hogy később, már akár a közeli jövőben a vízparti átmeneti zónák használatából és eltérő értelmezéséből konfliktusok, különböző logikájú kultúrák elkeseredett harca alakul ki, mára pedig – ugyanígy az értelmezések ütközése következtében – ökológiai válság fenyeget, Jankó természetesen nem tudhatta. Ahogy Szilágyi Miklós rámutatott, Jankó az akkori tudása és meggyőződése szerinti elméleti és módszertani logikát követve fogalmazta meg koncepcióját. Az etnográfiai felelősség kérdése tehát ezúttal nem Jankó szerepére irányul, hanem arra, hogy vajon

⁸ Schleicher 2024: 105–115.

lett volna-e lehetősége az etnográfiának Jankót követően érdemben árnyalni azt az öslakosságról rögzült képet, amely szerint nemhogy nem használják semmire a Balatont és annak partjait, de minden eszközzel akadályozzák is „a kultúra” megteremtését, virágzását és fejlődését.

A válaszom az, hogy igen: a néprajzkutatók időről-időre kaptak megszólalási lehetőséget a térség hagyományos kultúrájával, annak változásaival kapcsolatban, de nem éltek vele érdemben, sőt megkockáztatom, talán vissza is éltek vele. Állításomat három elszalasztott esély felvillantásával szeretném alátámasztani. Időben visszafelé haladva, azzal az eséllyel szeretném kezdeni, amit esszéjében Szilágyi Miklós is szóba hozott. Az etnográfia álláspontjának, sőt akár egy új balatoni regionális koncepció kidolgozásának lehetőségét Vajkai Aurél 1964-ben kapta, amikor elfogadta a Gondolat Kiadó felkérését, hogy a neves szerzők által jegyzett népszerű ismeretterjesztő néprajzi kismonográfia sorozat balatoni kötetének szerzője legyen⁹. Szilágyi „elméleti következetlenségnek” nevezte azokat az ingatag alapokat, amelyre ez a 264 oldalas könyv épül. Ez az elméleti következetlenség azonban akár tudománytörténeti következetességnek is nevezhető, hiszen Vajkai lényegében ugyanabba a csapdába sétált bele, mint Jankó. Bár tagadta, hogy létezne Balatonmellék mint „néprajzi táj”, mégis megírta e nem létező táj kismonográfiáját, amelyben a fél Dunántúlra kiterjedő néprajzi képet vázolt fel, a parti öslakosság Balatonhoz fűződő jogát és kapcsolatát pedig megkérdőjelezte – éppúgy mint Jankó, csak már más érveléssel: „*A parasztság és az üdülők életformája merőben eltér egymástól, s amennyire a városi ember közelinek, magáénak érzi a Balatont, annyira távol esik a szép tó a falusi ember természetétől.*”¹⁰ A kolozsvári születésű Vajkai 1937-ben kezdett kutatni a Balaton-felvidéken, a második világháború után lett a Veszprém megyei múzeum kutatója, majd igazgatója, otthona pedig Balatonalmádiban volt. A fizikai közelségében zajlott tehát a térség átalakulása, amely azonban (ekkor) még mindig nem számolta fel teljesen a kulturális gyakorlatok számos vízi és vízparti elemét. Ezeket Vajkai kismonográfiája vagy nem említi vagy szóba hozza ugyan, de csak mint a Balaton és a falvak eredeti kapcsolatának elemeit, így például a halászatot, csordaitatást, libatartást, fehérneműmosást.¹¹ Ezek jelentőségét, sőt egykori jelentőségét is zárójelbe teszi azonban a tény, hogy saját néprajzi gyűjtései nincsenek ezekre a gyakorlatokra vonatkozóan, a jelenségek forrásaiként Mészöly Géza 19. századi festményeire hivatkozik. Vajkai Balaton-konceptiójának képlékenységét, elmosódottságát érzékeltető számos részlet közül a legszemléletesebb a Jankó-monográfiában közölt (egyébként Herman Ottó halászlé monográfiájából¹² átvett) tihanyi gardahalászat, a „látott hal” gyakorlatával kapcsolatos kétkedése. Vajkai természetesen megemlíti ezt a speciálisan balatoni halászati gyakorlatot, ám egy homályos utalást tesz arra, hogy Hermannak ez a megfigyelése részleteiben nem biztos, hogy hiteles: „*Herman Ottó szép leírása mellett is bizonyos problematikus pontok maradtak fenn az egész gardahalászatról.*” Vajkai azzal érvel, hogy a hegytetőkről

⁹ Vajkai 1964.

¹⁰ Vajkai 1964: 38.

¹¹ Vajkai 1964: 41.

¹² Herman 1888.; Jankó 1902.

(Csúcshegy, Akasztó) képtelenség észrevenni a tó – gardaraj mozgását jelző – elszíneződését, a vízről pedig a jeleket adó hegyenjárót.¹³ Kételyei saját megfigyelésén, tehát a táj akkori, 1960-as évekbeli állapotán alapultak, teljességgel figyelmen kívül hagyva, hogy a tájat gyökeresen formálta át a turizmus az 1930–40-es években. A partok feltöltésével, a parti ingatlanok építésével a nyílt víz 150–200 méterrel is távolabb került a hegytől, a nyaralóteleppé átalakuló, korábban kopár hegyoldalt pedig új lakói befásították, hogy árnyékban sétálhassanak le a strandra.

Ez a kis kötet 1964-ben született, akkor, amikor a térség hagyományos kultúrájának sorsa már megpecsételődött. Tekinthetjük úgy, hogy tétje, napi társadalmi-politikai jelentősége és felelőssége nem volt annak, hogy mit állít a térségről a néprajztudomány. Az esély azonban, hogy az ekkor már százezer főnyi állandó lakosság és a nyaranta itt időző egymillió nyaraló pontosabb és hitelesebb képet kapjon a Balatonmellék komplex kulturális mintázatáról, tovább csökkent.

A hagyományos kulturális gyakorlatok szempontjából végzetes időszak jó negyven évvel korábban, az első világháború majd a trianoni sokk után kezdődött, amikor a Horthy-korszak politikai és társadalmi elitjének érdeklődése a „magyarság egyetlen megmaradt szent tava”¹⁴ iránt mennyiségi és minőségi szempontból is szintet lépett. Kutatásaim alapján ekkor két etnográfusnak lett volna lehetősége, hogy új koncepciókkal előállva, esetleg új adatokkal kiegészítve árnyalják a „szárazföldi nép” képzetét.

Egyikük Herrmann Antal, az ekkor már idős etnográfus, egyetemi professzor volt, aki saját, a térségre irányuló kutatás(ok) hiányában is elvállalta a Balaton néprajzával kapcsolatos megszólalást, méghozzá egy nagy hatású, sok olvasóhoz eljutó kézikönyvben. A turizmus politikai programmá emelt térfoglalását az 1920–40-es években számos szervezet, esemény, törvénytervezet, publicisztika és kiadvány támogatta. Az egyik a legfontosabb – a korszakban sűrűn hivatkozott – kiadvány az 1925-ben megjelent *Balaton Kalauz* volt.¹⁵ Ebben művészek, tudósok, politikusok mutatták be a Balatont, mint szent turizmustáját. A mintegy hatvan oldalas néprajzi fejezetet Herrmann Antal írta, azt a megoldást választva, hogy kivonatot készített Jankó monográfiájának fejezeteiből. E fejezetek tartalmára irányuló egyetlen érdemi reflexiója a bevezetőben olvasható, amelyben beismeri, hogy tudóstársa harminc évvel korábbi – az akkori jelenre vonatkozó – megfigyelési immár csak a múltat idézik, az általa ábrázolt világ végleg eltűnt a szemünk elől.¹⁶ Ma már, számos forrás feldolgozása és a néprajztudomány eredményeinek szintetizálásának birtokában biztosan állíthatjuk, hogy mindez tényszerűen nem igaz. Nem tudhatjuk, s talán soha nem is fogjuk részleteiben meg tudni, hogy mi motiválta Herrmann Antalt, amikor elvállalta ezt a megbízatást. Felfoghatjuk úgy is, hogy egy súlyos válságát élő ország súlyos válságban lévő szaktudománya kapott egy lehetőséget a megszólalásra, a feledésre ítélt Jankó-monográfia s ezzel együtt az egész szakma reputációjának életben tartására. E megragadott lehetőség

¹³ Vajkai 1964: 64.

¹⁴ A „magyarság szent tava” kifejezés gyakori fordulat volt az 1920–40-es évek publikációiban, amelyek gyakorta utaltak arra is, hogy legfontosabb turisztikai értékeink közül egyedül ez maradt meg az új határok közé szorított magyarságnak. Lásd pl. Sziklay 1940: 359.

¹⁵ Wlassics 1925.

¹⁶ Herrmann 1925.

kontextusában talán tiszteletlenség a Herrmann által elszalasztott esélyről beszélni. Ezúttal tehát csupán ennek a (talán) elszalasztott esélynek a nagyságrendjét próbálom ábrázolni, éppen egy Herrmann Antaltól tizennégy évvel korábbi szövegről idézettel: „*az etnográfia tejtestvére a turisztikának. [...] Minden helynek leglényegesebb tárgya az ember. A turisztika ne tekintse az embert csak a tájkép staffage-ának, lássa meg a vidéken a népet. [...] A turista nem mizantróp, nem azért menekül a természetbe, hogy szabaduljon az embertől.*”¹⁷

S végül néhány gondolat a harmadik elszalasztott lehetőségről, amely a fent említett két kísérlettel szemben nem csupán koncepcionális, de meggyőződésem szerint tudományetikai problémákat is felvet. Madarassy László etnográfust, múzeumőrt, a Néprajzi Múzeum egykori igazgatóját (1934–35) a néprajztudomány elsősorban pász-torművészettel kapcsolatos kutatásai kapcsán tartja számon. Bár a *Zalai Magyar Élet*-ben megjelent nekrológ szerint „balatoni irodalom szorgos művelője” volt, a Balaton térségéhez kötődő közéleti, művelődéstörténeti munkássága mindezidáig ismeretlen volt. Madarassy múzeumigazgatói karrierje 1936-ban, ötvenhat évesen váratlanul félbeszakadt, távozott a Néprajzi Múzeumból és leköltözött Keszthelyre egy magasföldszinti albérleti szobába. Ahogyan egy írásában később utalt rá, ő magát 1932–33-tól tartotta a „balatoni sorsközösség” részének. A „balatoni lélek”¹⁸ feltehetően nem nyaralótulajdonosként, hanem szobát bérlő vendégként érintette meg először.¹⁹ Madarassy 1940-től egészen biztosan rendszeresen publikált a *Balatoni Kurír* című hetilapban.²⁰ 1940–1942 között negyven saját néven közzétett és mintegy kétszer ennyi névtelenül megjelent írása ismeretében próbálok meg képet alkotni a „konceptióról”, amely megnyilvánulásai mögött áll.

A *Balatoni Kurír* 1933-ban jelent meg először, Sebestyén Gyula kezdeményezésére, közéleti, ismeretterjesztő, kulturális tartalmak közvetítése céljából. Ekkor még Keszthelyen adták ki, de ahogy az impresszumában olvashatjuk: „szerkesztősége a Balaton valamennyi községében van.” Néhány év múlva azonban, amint Iklódy-Szabó János országgyűlési képviselőnek, egyben a Balatoni Halászati Rt vezetőjének

¹⁷ Herrmann Antal: Az E.K.E. múzeumról (*Erdély XX.* 1911. 68–69.), valamint a Turisztika és etnográfia (*Ethnographia* 1891. 16–17.) írásából idézi Hála 2023: 36, 77.

¹⁸ A „balatoni sorsközösség” és a „balatoni lélek” kifejezések az 1930-as évek balatoni kultúrharcának vissza-visszatérő fordulatai voltak, Madarassy is használta ezeket publicisztikáiban. Arra a közös erőfeszítésre és érületre utalt, amelyet a balatoni turizmus fejlesztésében érdekelt politikusok, értelmiségiek, tudósok éreztek magukénak.

¹⁹ Erre utal az a bírósági tudósítás, amely szerint Madarassyné azzal vádolta férjét, hogy az a cselédlánnyal a Balatonon mint „férj és feleség” voltak nyaralni. (*Magyarország*, 1936). Témánk szempontjából lényegtelen, de egyre inkább úgy tűnik, Madarassy nem az igazgatói teendői miatt „ideges gyomorbeteg”, álmatlanságból eredő szellemi megrokkolás miatt vonult nyugalomba”, és költözött el a Balatonra, ahogyan egy nekrológ említi (P.P. 1943), hanem a botrányos magánéleti konfliktusai miatt.

²⁰ A *Balatoni Kurír* című hetilap 1933 és 1944 között jelent meg nyolc, tíz, majd az utolsó időszakban mindössze négy oldalon. Kezdeményezője Sebestyén Gyula volt, aki folklórkutatóként és balatoni birtokosként egyaránt kötődve a térséghez, egy széles közönséghez szóló ismeretterjesztő, közéleti, kulturális lapot álmodott meg. 1936-tól a *Balatoni Kurír* a Balatoni Egyesületek Szövetségének hivatalos lapja lett „idegenforgalmi-, sport-, társadalmi és közgazdasági” profilal. A lapszámok kevés könyvtárban és mindenütt csak hiányosan érhetőek el, digitalizálva nincsenek.

és a Balatoni Szövetség elnökének sikerül maga alá gyűrni a balatoni érdekeltségű civil szervezeteket és megalapítani a sajtóban többnyire csak „csúcsszervként” vagy „csúcsszövetséggként” emlegetett Balatoni Egyesületek Szövetségét, haladéktalanul irányítása alá vonta a *Balatoni Kurírt* is, amely így a balatoni turizmusfejlesztés egyik fontos szócsöve lett. Ettől kezdve már Budapesten adták ki, itt működött a szerkesztőség. A tartalmakat a szerkesztőség mellett néhány vidéki állandó tudósító, köztük a Keszthelyért és környékéért felelős Madarassy szolgáltatta.

A lapnak azonban nem Madarassy volt az egyetlen tudós vagy tudományos érdeklődésű szerzője. Rendszeres történeti-művelődéstörténeti rovata volt a szociográfus vénájú Tábori Kornél írónak és a folklórkutató Dömötör Sándornak, illetve szakkérdésekben egy-egy halászati cikk erejéig megszólalt a lapban a Halászati Rt. igazgatója, Lukács Károly is, akit halászati témájú kitűnő tanulmányai miatt éppen Szilágyi Miklós avatott az utókor nevében tiszteletbeli etnográfussá.

Madarassy volt azonban a tudóstársak között az egyetlen, aki nem csak és nem elsősorban kultúrtörténeti, néprajzi témákban szólalt meg a lapban. Első ismert írása pásztorművészeti témájú volt, amely ráadásul friss helyszíni gyűjtésen alapult, a Festeticsek és a hajózás témában írt sorozata pedig egy levéltári kutatás eredményeit mutatja be.²¹ 1941 márciusában azonban megjelent első vezércikke, s ettől kezdve átlagosan kéthetente megszólalt a legkülönbözőbb közéleti ügyekben: a Balatonvidék zöldsegellátásától kezdve a badacsonyi kőbánya, a vendéglátóipari árak, a hattyútelepítés, iszaposodás problémáján keresztül egészen olyan elvont témáig, minthogy ki lehet és legyen a „balatoni sorsközösség” tagja.

Mi derül ki ezekből az írásokból? Egyrészt az, hogy a tudományos témák elmaradozásával Madarassy egyfajta „megmondó” emberré vált, aki a legkülönbözőbb balatoni témákban szakértői szerepben fogalmazott meg véleményt. Másrészt pedig az, hogy Madarassy László néprajzkutató a Balatonért folyó ádáz kultúrharcban – ahogyan ezekben az években nevezték a vízpart hasznosításáért és értelmezéséért folytatott küzdelmet – minden tekintetben azonosult a „Balatonfejlesztőknek”, illetve „Balatonművelőknek” nevezett elit gondolkodásával.²² Nem volt tehát különvéleménye az őslakosság helyzetéről, pontosabban éppúgy nem tekintette legitim partnernek a turizmustérben jelen lévő őslakosságot, mint a vezércikkeiben hűségesen körbeudvarolt főszerkesztője, a balatoni kérdésekben rendkívüli befolyással bíró Iklódy-Szabó János és köre. Állításomat néhány példával szeretném alátámasztani.

A nyaralók elégedetlensége éppen ebben a korszakban indította el, illetve gyorsította fel a fürdőtelepek ősközségekről való leválásáért folyó harcot. Ennek első nagy nyertese 1943-ban Révfülöp lett, nagy vesztese pedig a Jankó-monográfiában még virágzó nagyközséggént bemutatott egykori mezőváros, Kővágóörs. A település az egykori kikötő, hegyközség majd nyaralótelep Révfülöp önálló közigazgatási egységgé válásával szőlőhegyének és vízpartjának 95 %-át elvesztette, s ezzel együtt a vízjogot is, annak minden haszonvételével (halászat, nádlás, vízparti legeltetés és itatás, fürdőkabinállítás stb.). A több évtizedes konfliktus-sorozatot követően megszű-

²¹ B. K. 1940. január 4. 1. oldal; 1940. április-május.

²² A kultúrharcról bővebben Schleicher 2024: 292–299.

lető belügyminisztériumi döntés fontos mérföldkő volt balatoni turizmus történetében, reményt adott a hasonló önálló közigazgatási státuszért küzdő többi nyaralótelep (például Balatonföldvár, Balatonfenyves) számára. Érthető, hogy Madarassy is közölt egy cikket a témában,²³ amelyben szinte rajongva üdvözli ezt a mérföldkövet, kárhoztatva a „fürdőtelepüket elhanyagoló kővágóörsieket”. Különösebb mondanivalója azonban nincs, a döntés öslakosságot érintő következményeit nemhogy nem gondolja végig, de még csak nem is érinti. Közömbösségét és felületességét jól mutatja, hogy egyetlen önálló észrevételként azt fogalmazza meg, hogy felesleges Révfülöpöt Balatonrévfülöpnek nevezni.

Megdöbbenő érzéketlenségről tesz tanúbizonyságot a Keszthelyről kitoloncolt teknővájó cigányok ügyében írt cikke is.²⁴ Ebben hosszan érvel a cigányság teknővájó és sátoros csoportjaival, különösen a tisztátalansággal, dögevéssel, lustasággal és bűnözéssel kapcsolatos problémák kezelése mellett: „a cigánykérdést mulhatatlanul és végérvényesen rendezni kell [...] különösen a balatoni gyógy- és üdülőhelyek szempontjából volna fontos a cigánytörvény javaslatával előállani. Mert ezeket a bűnözési alkalmak reményében nyarankint a ragályt fölöttébb terjesztő cigányság előszeretettel özönli el. Addig is, míg a törvény meg nem születik, a községek a maguk hatáskörében cselekedjenek...” – fogalmaz Madarassy, a korszakban nem ritka érveléssel, de talán az általános közbeszédnél is radikálisabb hangvételben.

S végül utolsó példánk középpontjában a balatoni turizmusfejlesztés történetének minden bizonnyal legkritikusabb ügye: a Balatoni Nemzeti Park gondolata, s az azzal kapcsolatos vita.²⁵ 1942-ben, amikor az ügyben Madarassy László is megszólalt, már kilenc éve tartott az Iklódy-Szabó által propagált és széles körű értelmiségi támogatást is élvező Balatoni Nemzeti Parkkal kapcsolatos lobbitevékenység. A park – Madarassy szerint „pompás” – eszméje azt célozta, hogy az állam sajátítsa ki a Balaton teljes partszakaszának három km-es sávját, s ott az önálló Balaton-törvény hatálya alatt kizárólag nyaralótelep, azaz turizmustevékenység folyhasson. A lobbitevékenység (ekkor még) sikertelen volt, ezért a Balaton-fejlesztők kisebb tábora a terv szerényebb változatát, a „tihanyi nemzeti parkot” kezdte követelni. A tervezet az öslakosság teljes kitelepítésével, a falu lebontásával, illetve néhány ház skanzenszerű megtartásával számolt. Némely hozzászólók megfontolásra ajánlották, hogy az apátság esetleg maradjon-e. A vitában Madarassy is állást foglalt,²⁶ a tihanyi nemzeti park terve ellen szavazott – mégpedig azért, mert Keszthely nevében igazságtalannak tartotta, hogy a pompás tihanyi beruházás megint az amúgy is mindenben előnyöket élvező Keleti-medencét gazdagítaná.

Csak röviden volt lehetőség bepillantani Madarassy gondolkodásába és közírói szerepvállalásába. Ennek értékelésére felelősen nem vállalkozhatunk, mert nincs adatunk arról, vajon keszthelyi éveiben etnográfusnak tekintette-e magát a korábban évtizedekig kutató és tudományos fórumokon publikáló, múzeumigazgatói sze-

²³ B.K. 1943. április 19. 3.

²⁴ B.K. 1946. október 16. 3.

²⁵ Összefoglalóan lásd: Schleicher 2024: 289–290.

²⁶ B.K. 1942. szeptember 14. 1.

repet is vállaló Madarassy. Ha abból indulunk ki, hogy megnyilvánulásai adatot alig, koncepciót pedig a legkevésbé tartalmaznak, akkor értékelhetjük publikációs tevékenységét úgy is, mint a turizmusfejlesztés iránt elfogult, a tudománytól már visszavonult, nem etnográfus szakember közéleti szereplését. Balatoni éveit pedig mint egy újabb, ugyanakkor tudományetikai szempontból nem számonkérhető, elszalasztott lehetőséget.

Irodalom

BÁTKY Zsigmond

1902 A balatonmelléki lakosság néprajza. *Ethnographia* XIV. 45–74.

HÁLA József

2023 *Hogyan gyűjtöttek elődeink?* Néhány fejezet a magyar néprajztudomány történetéből. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

HERMAN Ottó

1887–1888 *A magyar halászat könyve I–II.* Budapest: K.M. Természettudományi Társulat.

HERRMANN Antal

1925 A Balaton-mellék néprajza. In Wlassics Tibor (szerk.): *Balatoni kalauz.* 169–230. Budapest: Balatoni Társaság.

JANKÓ János

1902 *A Balatonmelléki lakosság néprajza.* Budapest: Magyar Földrajzi Társaság.

SCHLEICHER Vera

2024 *Kultúrfürdő.* Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960 között. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó.

SZIKLAY János (szerk)

1940 *A Magyar tenger Iklódy-Szabó János megvilágításában.* Beszédek, cselekedetek, írások. Munkásságát érintő megállapítások. Budapest: Sziklay János.

SZILÁGYI Miklós

1982 A Balaton-mellék néprajza – 80 év múltán. *Somogy* X. 3. 69–72.

VAJKAI Aurél

1964 *Balatommellék.* Budapest: Gondolat Kiadó.

WLASSICS Tibor (szerk).

1925 *Balatoni kalauz.* Budapest: Balatoni Társaság.

Források

A Balatoni Kurír (B.K) hetilap cikkei 1940–1943.

MADARASSY László cikkei a Balatoni Kurírban 1940–1943.

Miért múlik el a szarufaragás meg a spanyolozás művészete? Beszélgetés Boszkovics Beszti János buzásai művészkedő pásztossal. A Balatoni Kurír eredeti tárcája. 1940. január 4. 1. oldal.

A Festeticsek és a balatoni hajózás I–XI. Balatoni Kurír 1940 április-júniusi lapszámaiban.

„Balatonrévfülöp” 1941. április 19. 3. o.

A cigányügy a B. körül. 1941. október 16. 3.

A „Tihany nemzeti-park” ügyében. 1942. szeptember 24. 1.

Egyéb cikkek

sz.n. Madarassy László múzeumi igazgató felborult családi élete a bíróság előtt. Magyarország, 1936. 268.

P.P. Emlékezés Madarassy Lászlóról, a Balaton egyik legnagyobb barátjáról. Zalai Magyar Élet 1943. július 6. (4. sz.) 145–231.

Schleicher Vera

Muzeológus, Néprajzi Múzeum, Budapest

E-mail: schleicher.veronika@neprajz.hu

Vera Schleicher

Data & Concept Opportunity and Responsibility in the Ethnographic Interpretation of the ‘Lake Balaton’

The study, drawing on the course of thought in Miklós Szilágyi’s essay published in 1982, formulates critical observations regarding ethnographic research in the Balaton region. Szilágyi analyses the first and last ethnographic monograph of Lake Balaton (1902), focusing primarily on how its data and source value have stood the test of time, despite its now outdated methodology and theoretical framework. However, the study also disputes this timelessness, pointing out the lack of new regional ethnographic concepts in which the cultural practices observed and documented by János Jankó between 1892 and 1902 could even gain a new interpretation. The question therefore rightly arises as to whether ethnography had any real chance to formulate new concepts in this tourist region, which has undergone dramatic transformation in the 120 years since the publication of the monograph by Jankó. The study seeks to answer this question by reviewing the works of three ethnographers, namely Antal Herrmann (1925), László Madarassy (1933-1944) and Aurél Vajkai (1964), who have delved into the ethnography of the region to varying depths and represent different professional qualities.

A Tisza szerepe Algyő életében a 21. század első negyedében

Tanulmányommal Szilágyi Miklós algyői kutatásához szeretnék kapcsolódni. Két halászati témájú írása jelent meg a településről: az egyik a Móra Ferenc Múzeum Évkönyvében a történeti források alapján,¹ a másik pedig az Algyő és népe című, 1987-ben kiadott falumonográfiában *Vízi élet, halászat Algyőn* címmel. Utóbbi publikációban az írott források mellett terepmunka segítségével egészen az 1980-as évekig nyomon követte a halászati technikák folytonos változását.² A tanulmányt újraolvasva ismét magával ragadott a szerző szemléletmódja, a több évszázadot átölelő történelmi források értelmezésének igényessége és alapossága, illetve az, ahogyan az egykori algyői halászok helyébe képzelte magát és az ő észjárásukat követve gondolta végig, hogy az 1879. évi, szinte mindent elpusztító árvíz után a lakosok nagy része miért tért vissza a számukra létrehozott Sándorfalváról, hogy szülőhelyén vállalja az újrakezdést. Szilágyi Miklós az algyői kutatás idején a Néprajzi Múzeum muzeológusa volt, így a magnószalagon rögzített interjúk³ alapján készült 129 cédula 1985-ben az Etnológiai Archívumába került.⁴

Tanulmányomban arra fókuszálok, hogy a Szilágyi Miklós kutatása óta eltelt időben, különösen a 21. század első negyedében milyen szerepet tölt be a Tisza a helyi lakosok lokális identitásában, illetve a település vezetői hogyan kapcsolták be a folyót a turisztikai fejlesztésekbe és az imázsépítésbe. A munkám kiindulópontját az jelenti, hogy 2014-ben kurátorként vettem részt az Algyői Tájház új állandó kiállításának létrejöttében.⁵ Először röviden a településről szólok, hiszen a 20. század történelmi és gazdasági eseményeinek következtében jelentősen megváltozott annak arculata.

A TISZA SZEREPE ALGYŐ ÉLETÉBEN

A Szeged és Hódmezővásárhely között, a Tisza partján elhelyezkedő Algyő létrejöttében meghatározó szerepe volt az életet adó folyónak: ezen szakasza volt ugyanis alkalmas átkelőhely kialakítására.⁶ A település ősi magja a Tisza mellett, az áradások miatt a legmagasabban fekvő részen alakult ki. Itt épült fel a középkorban a katolikus templom, és egészen az 1970-es évekig a folyó mentén haladó főutca maradt a település központi része az iskolával, községházával, orvosi rendelővel, postával és „népházzal” (kultúrházzal).

¹ Szilágyi 1986: 143–166.

² Szilágyi 1987: 345–375.

³ Szilágyi 1987: 349.

⁴ Szilágyi 1985.

⁵ Vass 2014a; 2014b; 2014c; 2016: 143–157; 2018: 39–86.

⁶ Takács 1987: 263.

A tájházi kiállításban Szilágyi Miklós munkája alapján⁷ külön helyiséget szentelünk a Tiszának, mert a folyó – különösen a 19. századi folyószabályozás előtt gazdag élővilágával – számtalan módon nyújtott megélhetést az embereknek (ivóvíz, élelem, hal, halászlé, vessző, kosárfonás, átkelőhely, ártéri gazdálkodás, gyümölcs, nád, dió, legelő, madarak, pióca, gyógynövények, szeder, kamilla, sulyom, méz, tűzifa, takarmány, pákász, a tiszai kereskedelem révén az Alföldről hiányzó só, kő, épületfa). A Tisza ajándékai mellett pedig az 1879. évi árvíz került ebben a teremben a középpontba: a március 6-ról 7-re virradó éjjel a kiáradt Tisza elpusztította a csaknem 3.000 lakosú községet. A földbirtokos Pallavicini Sándor az így létrehozott Sándorfalva területét ajánlotta fel a gyevieknek, hogy a folyótól távol, biztonságosabb helyen telepedjenek le, de az emberek többsége ragaszkodott szülőhelyéhez, életük összenőtt a Tiszával, ezért ezzel a lehetőséggel a közel 600 családból csak 74 élt.⁸

ALGYÓ A 20. MÁSODIK FELÉBEN

A lakosok fő megélhetését évszázadokon keresztül főleg a mezőgazdaság és a halászat biztosította, de az 1960-as évek elején a felülről irányított téjesztetés következtében sokan fölthagytak a földműveléssel, és elsősorban szegedi gyárakban vállaltak munkát. A tanyák nagy részét idővel fölszámolták.

Algyő sajátosságát az adja, hogy határában 1965-ben indult meg Magyarország legnagyobb szénhidrogén mezőjének feltárása. Az olajbányászat miatt az ország számos pontjáról áramlott munkaerő Algyőre Zalától a Nyírségig. Számukra először munkásszállóként tíz barakkot építettek 2-4 fős szobákkal a Tiszától távolabb, korábbi mezőgazdasági földeken. Az 1970-es években a barakkokhoz közel kezdett kialakulni a település új központja az élelmiszerbolttal, menzával. Ide csoportosult át a posta és a takarékszövetkezet egy-egy új épületbe, és itt építették fel az egészségházat is. Ugyanitt négylakásos, téglablokkos „olajos társasházakat” is fölépítettek a családok dolgozók számára, távolabb pedig panelházakat. 1994-ben a Faluház is itt nyitotta meg kapuit.

A szaktudással rendelkező, Zalából érkezett olajipari dolgozók és a helyi lakosok közti mentális, kulturális különbségeket egy Lovászból származó férfi személyes történetén keresztül mutatjuk be a tájházban.

A Tisza algyői szakaszán 1868–1870 között épült vasúti hidat 1935-től vegyesen közúti célra is használták, 1974-ben pedig átadták a külön közúti hidat. Az algyői komp 1963-ban szűnt meg.⁹ Az egykori tiszai átkelő helyét napjainkban a Komp utca neve őrzi.

Az egyik legnagyobb árvíz 1970-ben fenyegette Algyőt. Ennek következtében mintegy 70 ház,¹⁰ köztük egy töltés melletti, vályogházakból álló utcasort is le kellett bontani. Helyettük biztonságosabb részen akkor divatos kockaházak épültek. A

⁷ Szilágyi 1987: 346–351.

⁸ Szilágyi 1987: 345.

⁹ Takács 1987: 267–270.

¹⁰ Takács 1987: 265.

tájház 1978. évi kiállításában film keretében mutatjuk be az árvíz utáni újjáépítést. Az 1970-es évek második felében a jobb módúak már emeletes házakat építettek Algyőn, melyek a városi jelleg erősödését fejezték ki.

Az olajbányászatból származó keresetek jóval meghaladták a téesszenben dolgozókét, ami biztos megélhetést nyújtott családjaiknak. Ennek is köszönhető, hogy kezdtek elhalványulni a város és falu közötti életmód különbségei, az Algyőn élők is városi mintákat követtek. A tájház 1978. évi enteriőrjében ezt jeleníti meg többek között a szegedi Alföldi Bútorgyár szekrénysora, a televízió, a fürdőszoba és a konyhai gépek.

1973-ban Algyőt Szegedhez csatolták, aminek következtében az Algyő területén folyt olajbányászat bevételeiből az egykori falu kisebb arányban részesült, mint a város más részei. Emiatt az algyőiek 1996-ban népszavazás keretében lakóhelyük függetlensége mellett döntöttek. Algyő 1997. október 1-jén nyerte vissza önállóságát. Ez a nap lett *Algyő napja*, ilyenkor kerülnek kiosztásra a településhez kötődést kifejező kulturális díjak és a díszpolgári cím.

Algyő dinamikus fejlődését az olajiparból származó iparűzési adó tette lehetővé: az önkormányzat a kötelezően ellátandó feladatokon felül új intézményeket, köztük tájházat létesített, továbbá anyagi támogatásban részesíti a kulturális szférát és a civil egyesületek működését is.

1989 előtt az algyőiek közül sokan a városi munkahelyről hazatérve és hétvégenként is második műszakként a téesszenben dolgozó családtag révén a téessztől kapott háztáji földet művelték, vagy a téesszel kötött szerződés keretében disznókat neveltek, ami plusz jövedelmet eredményezett. 1989 után azonban a nagyobb gazdaságok kialakítása és gépesítése miatt a fiatalabb generációk tagjai jórészt eltávolodtak a földműveléstől. Több szabadidővel rendelkeznek, és legfeljebb a házuk körüli füvesített kertet gondozzák.

Ezzel párhuzamosan átalakult a Tisza szerepe is: a megélhetés helyett egyre inkább a szabadidő eltöltésének helyszíne lett.

A legsúlyosabb természeti katasztrófa 2000-ben következett be: egy romániai bányavállalat gátjának átszakadása miatt nagy mennyiségű cianid- és nehézfémtartalmú szennyvíz került a Tisza egyik mellékfolyójába. Emiatt az érintett folyók élővilágának nagy része elpusztult, a helyreállítás évekbe telt. Az újraéledt folyó természeti értékeit, köztük a tiszavirágzást, egy halász mindennapjait és az algyői halászlé titkát a tájházban 2014-ben készült film segítségével mutatjuk be.

ALGYŐ A 21. SZÁZAD ELSŐ NEGYEDÉBEN

Algyő a gyors fejlődésnek köszönhetően az évezred első évében, 2001. október 1-jén, az önállóvá válás évfordulóján felvette a nagyközségi címet.

Az olajbányászok számára lakhatási céllal épült barakkokat a 2000-es évek elején felszámolták, helyükön családi házas övezet alakult ki, ahová sokan költöztek ki Szegedről. Az új rész főutcája nevét az egyik legfontosabb helyi természeti értékről, a tiszavirágról kapta.

Algyő népszerűsége a fejlesztéseknek köszönhetően azóta is töretlen, ráadásul a négysávós 47-es úton, 2021 óta pedig tram-trainnel (vasútvillamossal) könnyen elérhető a két szomszédos nagyváros. Ezáltal a település Szeged elővárosi övezetének is tekinthető. Algyő kedveltségét a környező falvakéhoz képest magasabb ingatlanárak is jelzik.

A 20. század második felében kialakított központ tovább bővült. 2007-ben nyílt meg a Borbála Fürdő, mely nevét az olajbányászok védőszentjéről, Szent Borbáláról kapta. Az elnevezés arra utal, hogy a termálvíz felszínre hozatala, illetve a fürdő építéséhez szükséges anyagi háttér az olajbányászatnak és az abból származó iparüzési adónak köszönhető. A következő években a fürdő mozgásszervi megbetegedések kezelésére alkalmas gyógyászati részleggel és wellness szolgáltatásokkal is bővült. A fürdő egyrészt az iskolások úszásoktatásához és a lakosok pihenéséhez nyújt lehetőséget, de vendégeinek jelentős része a környező településekről érkezik.

2011 szeptemberében a fürdő szomszédságában épített új általános iskolában kezdhették meg a diákok a tanévet. Ennek építését a lakosságszám és ezen belül a kisgyermekes családok számának növekedése tette szükségessé. A beruházást a helyi önkormányzat szintén az iparüzési adóból tudta finanszírozni. Az iskola nevét a 19–20. század fordulójának meghatározó tanítójáról, iskolaigazgatójáról, Fehér Ignácról kapta, aki mezőgazdasági ismeretekre, kosárfonásra is tanította a diákokat, hogy felnőve biztosítani tudják családjaik megélhetését.¹¹ Az iskola mellett található a sportpálya, ahol a diákok délután is sportolhatnak, illetve egy szabadtéri fitness park is kialakításra került elsősorban a felnőtt korosztály részére.

A központban lévő Olajbogyó Pizzeria & Café – mely nevében áttételesen az olajbányászatra utal – a fiatalabb generációk körében népszerű hamburgerekkel, pizzákkal, salátákkal várja vendégeit.

2023-ig Algyő más részein is kialakításra kerültek telkek, amiben az állam által nyújtott Családi Otthonteremtési Kedvezmény (CSOK) is szerepet játszott. Napjainkra azonban elfogytak a beépítésre alkalmas részek: a Tisza, az olajmező és a 47-es út állja útját a bővülésnek.

A 2022. évi népszámlálás szerint a lakosok száma 5898 fő volt, ami a 2011. adatokhoz képest 390 főnyi, 7,1%-os növekedést mutat.¹²

A 21. század első negyedében tovább erősödött a Tiszának a szabadidő eltöltéséhez, turizmushoz kötődése. Az önkormányzat is ennek megfelelő fejlesztésekben gondolkodott.

IDENTITÁS- ÉS IMÁZSÉPÍTÉS AZ ÖNÁLLÓSÁGÁT VISSZANYERT TELEPÜLÉSEN

1997 után a függetlenségét visszanyert Algyő vezetése egyrészt nagy hangsúlyt fektetett a lokális identitás kialakítására, illetve erősítésére, másrészt arra, hogy megalkossa

¹¹ Életéről részletesen írt: Baghyiné Makra 2003.

¹² <https://nepszamlalas2022.ksh.hu/> (Letöltés: 2025.01.12.)

a környező településektől eltérő, saját arculatát.¹³ Erre azért is volt szükség, mert a lakosok származásukat tekintve három különböző csoportból tevődnek össze: egy részük több generációra visszanyúló algyői gyökerekkel rendelkezik. Másik részük az olajbányászat megindulása kapcsán telepedett le a faluban az 1960–70-es években: elsősorban Zalából érkeztek, ahonnan magukkal hozták bányászati szaktudásukat. A lakosok harmadik része főleg Szegedről költözött ki falura családi házba, az ő létszámuk különösen a 2000-es években nőtt meg.

A település önképének szerkesztésében három elem kapott meghatározó szerepet: ezek egyike a Tisza és a hozzá kapcsolódó természeti örökség. A másik a honfoglalás koráig visszanyúló történelmi múlt, beleértve a középkori eredetű templomot, továbbá azt, hogy a falut a török hódoltság idején is folytonosság jellemezte, miközben az Alföld és Szeged környéke nagyrészt elnéptelenedett. A harmadik elem az algyőiek korábbi megélhetését biztosító mezőgazdaság, illetve a 20. század első felére jellemző népi kultúra tetten érhető elemei. Mindehhez fontos alapot jelentett az 1987-ben megjelent falumonográfia, mely „a Nagyalföldi Kőolaj- és Földgáztermelő Vállalat anyagi hozzájárulásával” készült.¹⁴

Az önkormányzat 1998-ban elkészítette saját címerét és zászlaját. Ezekkel a külvilág számára a függetlenségét fejezte ki, a településen élők körében pedig a lokális identitást, a közösséghez tartozást szándékozott erősíteni. A címer és az ez alapján készült zászló motívumai a természeti értékekre, a honfoglalás koráig visszanyúló történelmi szálra és a lakosság korábbi évszázadait meghatározó foglalkozásokra (földművelés, halászat) utalnak: a Tisza hullámos ezüstpólya formájában jelenik meg, az alatta úszó hal a halászatot jelképezi. A virágmotívum a honfoglalás kori temetőből az 1970-es évek régészeti ásatása során feltárt csüngős ruhadíszről származik. A címer harmadik eleme a 19. század eleji pecsétről való csoroszlya és ekevas,¹⁵ melyek a település korábbi szuverenitását, a jogfolytonosságot és a mezőgazdaság jelentőségét hangsúlyozzák. A település jelenét meghatározó olajbányászat nem jelenik meg a címeren.

A 2010-es évek közepén a képviselőtestület az motiválta, hogy az olajiparáról nevezetes Algyő a természeti értékeiről váljon ismertté széles körben, vagyis a Tiszáról, a Tisza-part nyújtotta szabadidős tevékenységekről és a gyógynövényekről.

Az imázsépítés része volt egy marketingcéloknak megfelelő logó készítése, mely a falu történelmi gyökereire és a természeti környezet vonzerejére épül. Ehhez a címerben is szereplő honfoglalaskori virágmotívumot használták fel, a szlogen pedig így hangzik: „Algyő a Tisza virága” – ami a tiszavirágzásra utal. A szemnek nyugtató pasztellzöld színre

¹³ Az e témához kapcsolódó szakirodalomból a Pusztai Bertalan vezetésével 2001-ben végzett pusztamérgesi terepmunkát emelem ki, melynek középpontjában a falusi turizmus, a megalkotott hagyományok és a helyi identitás kérdése állt (Pusztai 2003: 9–21.). A szintén Csongrád-Csanád vármegyei település gazdasági háttere ugyan eltér Algyőtől, ám ez az eset jól rávilágít az 1990-es években országsszerte elterjedt helyi fesztiválok háttérében meghúzódó folyamatokra, többek között a falu önidentitását és külső azonosítását segítő szimbolikus fejlesztésekre. Emellett Schleicher Vera balatoni kutatását tartom fontosnak megemlíteni, melynek keretében többek között a tó körüli települések identitáskonstruálását vizsgálta (Schleicher 2011: 100–111.).

¹⁴ Hegyi (szerk.) 1987.

¹⁵ Fári (szerk.) 1999: 35.

azért esett a választás, mert a természet közelségére utal. Jelenleg is ezt a logót és szlogent találjuk az algyői honlapon és reklámanyagokon. A címer mezőgazdaságra utaló eleme nem került rá a logóra, ami jelzi, hogy ez az ágazat már nem tartozik a közösségi identitás alapelemei közé. Az olajbányászat, bár anyagi szempontból jelentős anyagi háttérrel nyújt a településnek, szintén nem jelenik meg a logón, ahogy a korábbi címeren sem.

A szabadidős közösségek működésében és ezeken keresztül a lokális identitás építésében fontos szerepet játszik az önkormányzati támogatással működő Faluház, ahol a gyerekektől a nyugdíjasokig számos program várja a lakosokat. Emellett sokféle civil egyesület is működik Algyőn.

A 2001. október 1-jén megnyitott, majd 2014-ben megújult tájházra is tekinthetünk úgy, mint az önreprezentáció egyik formájára. A tájház létrehozása és működtetése azt is jelzi, hogy a helyi értékek bemutatása fontos a település vezetői számára.

2013-ban az új kiállítási koncepcióban a 20. századi társadalmi változásoknak és az Algyő egyediségét jelentő olajbányászatnak is helyet szántam. Így a helyi képviselőtestülettel egyeztetve a kiállításnak három nagyobb egysége lett. Az 1938. évet bemutató jelenet a természet adta lehetőségeket kiaknázó életszemléletet állítja a középpontba, az 1978. évi rész pedig az olajbányászat és az 1970. évi árvíz utáni modernizációs törekvésekre koncentrál. Ez utóbbi esetben a látogatók olyan tárgyi környezetbe léphetnek be, amely fiatal- vagy gyermekkorukra, saját vagy nagyszüleik otthonára emlékeztet, és ezáltal sok személyes emlék kerül elő az emlékek mélyéről. A *Világok határán. 1930-as évek, 1970-es évek* című kiállítás olyan ellentétpárookra épül, mint a halászat – olajbányászat, a föld értéke – elértéktelenedése, gazdálkodás – ipari munkahely, természetes erőforrások – gáz bevezetése, üzemanyag használata. A munka során nagy hangsúlyt fektettünk filmek készítésére (ételek, mesterségek, halászat), melyek által a helyi lakosok mutatják be saját hagyományaikat.

A harmadik egységben a Tisza szerepét hangsúlyozzuk, annak romboló és építő, életet adó erejét egyaránt. A látogatók egy erre a célra készített ladikban helyet foglalva tekinthetik meg a Tiszáról forgatott filmet. Ebben először a természeti értékekre fókuszálunk, köztük a tiszavirágzásra, majd egy tiszai halászt mutatunk be, akit 2014 nyarán kísértünk el dolgozni, végül pedig az algyői halászlé készítésének titkait ismerhetik meg a nézők. Akkor nem is sejtettem, hogy úgymond az utolsó órában készítjük el a halászatot bemutató filmet Gyémánt István operatőrrel, ám másfél év sem telt el, és megszüntették a tiszai halászatot.

A tájház Izbékiné Cseuz Gabriella munkájának köszönhetően azóta is számos kézművesfoglalkozással, nyári táborral várja az érdeklődőket.

A tájházban az 1938. évi enteriőrhez kapcsolódóan az utolsó algyői kosárfonóról, Szabó Jánosról tekinthető meg egy rövid film, melyet 2014-ben Simon Andrással készítettük. Szabó János elmondta, hogy a vesszőfonás technikáját édesapjától leste el kisgyerekként. Algyőn a vesszőfonás főleg a szegényebb családoknak jelentett megélhetést, melyhez az alapanyagot a Tisza partjáról szerezték be. 1950-től háziipari szövetkezet keretében folytatódott a munka. A kosárfonás egykori jelentőségét mutatja az is, hogy 1966-ban hatvan tag font kosarat.¹⁶ Szabó János 1976-ig dolgozott a szövetke-

¹⁶ F. K. 1966: 5.

zetben, akkor a jobb kereset miatt az olajiparban helyezkedett el. 1991-ben onnan ment nyugdíjba, de azután is rendszeresen készített vesszőből termékeket. A sokak számára megélhetést jelentő mesterség emlékét napjainkban a Kosárfonó utca neve őrzi.

A tájházban tartják a Nemzeti Művelődési Intézet által kidolgozott *ASzakkör* tanfolyamokat: 2021 óta Izbékiné Cseuz Gabriella vezetésével nemezelést, 2022 óta pedig Szalmáné Simon Éva vezetésével kosárfonást tanulhatnak az érdeklődő felnőttek szabadidejükben. Szalmáné Simon Éva 2011 körül kezdett el hobbiként érdeklődni a peddingnád fonása iránt, hogy megélhesse az alkotás, kreativitás örömét. Az első vesszőkosarát egy barátja kérésére készítette el. Két alkalommal volt lehetősége Szabó Jánost felkeresni, megnézni a munkáját, majd a vesszőfonás technikáját a Hagyományok Házában és más tanfolyamokon, többek között a jászárokszallási Kovács Zoltántól sajátította el. 2022-ben ment nyugdíjba óvodai dajkaként, akkor végezte el az *ASzakkör* vezetéséhez szükséges tanfolyamot, jelenleg ő mentorálja a Csongrád-Csanád vármegyében működő 9 szakkört. Megtiszteltetésnek érzi, hogy Szabó János özvegye férje halála után neki ajándékozta férje tankönyvét és szerszámain. A kosárfonás újjáélesztéséért tett munkáját az algyői önkormányzat oklevéllel ismerte el.

Ahogy Szalmáné Simon Éva fogalmazott, az *ASzakkör* a résztvevő nők számára „örömfonogatást”, „élményfonást” jelent a kézzelfogható tárgyak teremtésével, az alkotás öröme mellett pedig az együttlét öröme is meghatározó a baráti közösség számára. A fonáshoz szükséges eszközöket és vesszőt a Nemzeti Művelődési Intézet biztosítja a résztvevőknek. A szakkör öt tagja 2025 januárjában a Békés Megyei Népművészeti Egyesület szervezésében OKJ-s vesszőfonó bizonyítványt szerzett, de a vesszőfonással továbbra is szabadidejükben foglalkoznak, nem megélhetési céllal. Aki fonni szeretne, az a vesszőt többnyire Békésről, Tiszaalpárról, Kelevízről, esetleg Lengyelországból szerezheti be.

Az önkormányzat által kitűzött természetközeli célokhoz jól csatlakozott az Ezerjófű Egyesület, melynek tagjai a tájház telkén gyógy- és fűszernövénykertet alakítottak ki, továbbá különféle gyógyteákat készítettek, iskolásoknak szakkört és nyári tábor is vezettek, és a felnőtteket is sokféle programmal várták. 2021 végén a gyógynövénykert az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékparkba költözött.

A Tisza-part turisztikai fejlesztéséhez és a lokális identitás erősítéséhez kapcsolódik a 2017-ben a falunapok keretében felállított Nepomuki Szent János-szobor is. A 18–19. század egyik legnépszerűbb szentjének segítségét egykor elsősorban a vízenjárók, vagyis a hajóval, komppal közlekedők és a halászok kérték.¹⁷ Az eredeti szobrot az 1950-es években vandálok zúzták össze, maradványait a Tiszába dobták.¹⁸ Hosszú időn keresztül csak az üres talapzat emlékeztetett a töltés templomhoz közeli szakaszán az egykori szoborra. Az új szobor állítását az Algyői Tisza Szabadidő, Sport, Környezetvédő és Rekreációs Egyesület kezdeményezte, élén Füzesy István elnökkel. A Bánvölgyi László munkájaként elkészült szoborhoz szükséges pénz egy része a lakosok és civil szervezetek közadakozásából gyűlt össze, a fennmaradó összeget pedig a Szeged-Csanádi Egyházmegye és Molnár Aron polgármester polgármesteri alapja biz-

¹⁷ Bálint 1980: 275.

¹⁸ Lele 1991: 63.

tosította. A szobrot Kiss-Rigó László püspök szentelte fel. A püspök és a polgármester is azt hangsúlyozta köszöntőjében, hogy a szobor a gyökerek és a hagyományok iránti tiszteletet jelképezi, továbbá a közösség összefogásában, a lokális identitás erősítésében játszik szerepet.¹⁹

Ahogy Gyöngyössy Orsolya kutatásából tudjuk, az algyői eset jól illeszkedik a szent dél-alföldi szobrainak 2000-es években történt felújítási, szoborállítási hullámba: a szobrok elsősorban műemléki, turisztikai látványosságnak számítanak, nem pedig szakrális erőtérnek.²⁰ Az algyői szobor felállítását civil egyesület kezdeményezte, a talapzaton lévő szöveg a függetlenné válás 20. évét emeli ki, a felszentelésére pedig a falunap alkalmával került sor.

A szobor a 2022 óta június elején megrendezésre kerülő tiszai szezonnyitó *Gyevi Halfesztivál* keretében kap figyelmet. A szobrot első alkalommal Füzesy István és a helyi olimpiai bajnok, Kopasz Bálint koszorúzta meg.²¹ 2023-ban Máté János helyi plébános mondott szezonnyitó áldást a vízenjárók biztonságáért, Kopasz Bálint pedig koszorút helyezett a vízre.²² 2024-ben Máté János plébános mondott áldást a vízenjárókra. Napjainkra megváltozott a szó jelentéstartalma: a tiszai halászat megszűnése után ez alatt a vízi sportokban és vízi turizmusban résztvevők értendők. A nagyszabású rendezvény fő helyszíne a szabadstrand, ahol első alkalommal több mint harminc csapat nevezett a főzőversenyre: köztük találunk számos helyi egyesületet (például Hagyományörző Citerazenekar, Szőke Tisza Nyugdíjasklub, Zsibongó Táncegyüttes) és az egyik testvértelepülés, a vajdasági Martonos csapatát is. Emellett zenés produkciók is várták az érdeklődőket.²³

A másik Tiszához kapcsolódó fesztiválra 2016 szeptembere óta kerül sor *Tisza-parti Party* néven. Ennek keretében a helyi sportegyesületek játsszák a főszerepet: bemutatkoznak az algyői sportszakosztályok, a résztvevők pedig kipróbálhatják a kajakozást, a kenuzást, a sárkányhajózást, terepfutóversenyen vehetnek részt a Tisza mentén, továbbá az érdeklődőket az ártérben off-road terepjárókkal viszik körbe.

Algyőn a tiszai rendezvények mellett még több helyi fesztiválra, vagyis megalkotott hagyományra²⁴ kerül sor az év folyamán, melyek szintén fontos szerepet játszanak a lokális identitás erősítésében: a más településeken is gyakori falunapokat április végén tartják, az október 1-jéhez kötődő *Algyő Napja* a függetlenné válás 20. évfordulója óta többnapos rendezvénnyé nőtte ki magát. A Szent Anna napi búcsú – melyet a július 26-hoz legközelebbi vasárnapon tartanak – jelentéstartalma az utóbbi évtizedekben módosult, az algyőiek többsége a búcsúvásárt keresi fel szórakozás céljával. Mind-egyik rendezvény üzenete annak az örömmek és biztonságérzetnek a megerősítése, hogy jó algyőinek lenni.

¹⁹ NN 2017: 4.

²⁰ Gyöngyössy 2019: 213.

²¹ NN 2022: 6.

²² NN 2023: 6.

²³ NN 2024: 9.

²⁴ Eric Hobsbawm hívta fel a figyelmet a kitalált vagy megalkotott hagyományokra, melyek célja a társadalmi kohézió és identitás biztosítása, kifejezése és a társadalmi kapcsolatok strukturálása. Hobsbawm 1987: 127.

SZABADIDŐ ÉS TURIZMUS

A település önkormányzatának kiemelt célkitűzése volt, hogy a település ne csak az olajiparáról legyen híres, hanem a helyi természeti adottságairól. A 2014-ben megválasztott képviselőtestület ezzel összefüggésben a lakosság igényeinek figyelembevételével, részletesen kidolgozott településfejlesztési stratégia mentén döntött a Tisza algyői szakaszának fejlesztéséről, mellyel egyrészt a helyi lakosok szórakozási, szabadidős lehetőségeire koncentráltak, másrészt a település turisztikai vonzerejét növelő tervet fogalmaztak meg. A fejlesztéseket az olajiparból befolyó iparüzési adó és turisztikai, illetve Magyarokizsájával közös határon átnyúló pályázatok tették lehetővé. Az önkormányzat mellett az Algyői Tisza Szabadidő, Sport, Környezetvédő és Rekreációs Egyesület munkája emelendő ki.

Ehhez már rendelkezésre állt az említett Borbála Fürdő, 2015 januárjában pedig megnyílt a Levendula Hotel, mely a Tisza partján, a falu központjától kissé távolabb, az egykori repülőtér helyén, nyugodt környezetben található. A 48 férőhelyes hotel lakodalmak, rendezvények megtartásához szükséges térrel is rendelkezik. Felszerelt konyhája révén pedig az óvodai, iskolai közétkeztetést is ellátja. A hotelhez kiépítésre került egy kisebb móló, ezzel is ösztönözve a horgászturizmust. A névadásban az önkormányzatnak a természetközelséget hangsúlyozó törekvése nyilvánul meg: a 2000-es években országsszerte gyógynövényként és díszként egyaránt népszerűvé vált levendula jó szárazságtűrő tulajdonsága miatt az algyői utcák állandó díszé is lett. A hotel kínálatában pedig helyben készült levendulaszörp, limonádé és levendulás kávé is szerepelt. Ezzel is arra törekedtek, hogy a vendégek a levendulát ne csak Tihannyal, hanem Algyővel is összekapcsolják.

A 2015-ben elindult fejlesztések egyik fő eredménye a hivatalos engedéllyel rendelkező szabadstrand kialakítása volt az egykori kompkikötő helyén 2018-ban. Az utóbbi évtizedekben születettek számára – különösen amióta a Borbála Fürdőben az iskolai testnevelésóra keretében tanulnak úszni – a Tisza fürdési lehetőséget is jelent.²⁵ A pihenni vágyókat napernyők, büfé, röplabdapálya is várja, a helyszínt úszómester felügyeli. Az önkormányzat a strandon modern konténer öltözőket, tusolókat, mellékhelyiségeket, bográcsozásra és sütésre alkalmas tűzrakó helyeket alakított ki. Ennek köszönhetően családok, baráti társaságok kulturált körülmények között tudják eltölteni a szabadidejüket, de több osztálytalálkozó is itt került megrendezésre. Az ingyenes strand főképp a helyi lakosok számára épült, de a környező településekről is járnak át strandolni vágyók.

²⁵ Az 1960-as években még sokan nem tudtak úszni. A szülők attól féltették gyermekeiket, hogy belefulladnának a Tiszába, ezért nem is engedték le őket a partjára, vagy csak addig mehettek be, ahol lábszárig ért a víz. Akkor egy helyi gyógyszerész tanította szabadidejében a gyerekeket úszni, vagy a gyerekek egymástól tanultak, de szervezett keretek között nem volt lehetőség megtanulni úszni. Akkoriban az úszni tudó fiatalok azon versenyeztek, hogy ki ússza át hamarabb a folyót. A túlparton dinnyeföldek voltak az ártérben, így az onnan elcsent dinnyével úsztak vissza, és az lett az uzsonnájuk. Az 1980-as években került kialakításra a strand, a terepet rendezték, kutat fűrtak, így már sok algyői család hétvégi fő programja volt a strandolás. Hétközben pedig a fiatalok jártak le. Egy idő után azonban a szabályok szigorítása miatt hivatalosan nem lehetett strandként használni a területet.

A fürdőzők körében felmerült arra is az igény, hogy kutyákat ne lehessen a strandra bevinni. Ezért az önkormányzat a strandtól kissé távolabb, az 1980-as években engedély nélkül használt szabadstrand helyén kialakított egy kutyafürdőtetésre alkalmas külön strandot a kutyával érkezők számára.

Szintén a helyieket érintő fejlesztés, hogy az ártérben több túraútvonalat, futópályát is kialakítottak, így szabadidejükben sokan kijárnak sétálni, futni, kutyát sétáltatni, kerékpározni.

Az 1879. március 5-i árvíz emléknapijához közeli hétvégén 2020 óta kerül megrendezésre az Algyő-Petres Árvízi Emlékfutás és Teljesítménytúra: a résztvevők gyalog, futva vagy kerékpárral teszik meg a 29 km-es távot, mely az árvízi gátszakadás helyszínéhez vezet.

A Szeged – Algyő között 2017-ben megépült kerékpárút révén vannak, akik a 10 kilométerre lévő városból is kerékpárral érkeznek az algyői Tisza-partra, köztük a horgászok egy része is.

A helyiek magukénak érzik a Tisza partját, és igyekeznek azt tisztán tartani, illegális személtelhelyezés nem jellemző. A Tisza magas vízállásakor lerakódott hulladékot pedig előre meghirdetett szemétszüret keretében gyűjtik össze önkéntesen.

Az önkormányzat Tiszával kapcsolatos fontos célkitűzése volt az is, hogy Algyő a vízi sport és vízi turizmus bázisa legyen. Ennek érdekében két kikötőt is kialakítottak. A határon átnyúló INTERREG pályázati program keretében valósult meg a korábban gabonarakodóként működött kikötő területének rekultiválása és szabadidős csónakkikötővé alakítása. A templom védőszentjéről, Szent Annáról elnevezett kikötőben kisebb részben helyi lakosok, nagyobb részben a környező települések csónaktulajdonosai bérelnék helyet. A parton nyaranta büfé és étterem is üzemel, ahol nyári estéken gyakran zenés rendezvények, borestek és kulturális programok kerülnek megrendezésre.

A tiszavirágról elnevezett kikötő az egykori kompátjáró helyén található. Tavasztól őszig nemcsak algyőiek, hanem a környező településeken élők is itt tárolják motorcsónakjaikat, melyeket szabadidős tevékenységhez, hobbihorgászásra vagy kirándulásra használnak.

A kajak-kenu sport az 1990-es években indult el Algyőn. Ennek népszerűségéhez nagy lendületet adott a helyi származású olimpikon, Kopasz Bálint nemzetközi sikere. Az Algyői Vízisport Egyesület figyel az utánpótlás-nevelésre is, a fiatalok közül néhányan országos versenyeken is sikereket értek el. A Magyarbizsával közös pályázat keretében sikerült kajakokat vásárolni. A két kikötő megépítését követően pedig egy kajakok tárolására alkalmas mobil konténert helyeztek el.

A kikötők és a szabadstrand kiépítése a vízi túrázók számára alkalmas szálláshellyé tette Algyőt. Nyaranta egy-két napra rendszeresen állnak meg vízi túrázók a szabadstrandnál, de a nagyobb létszámú (50-100 fő) szervezett vízi túrák kedvelt megállóhelye is ez a jól felszerelt partszakasz.

Algyő neve a 47-es főút és a Tisza találkozásának közelében található Algyői Halászcárdának köszönhetően a szegediek és távolabb élők körében is összeforrt a halászlével. A halászcárda hagyományos halételeket kínál, melyek közül a halászlé mellett elsősorban a halpaprikás és a haltepertő örvend nagy népszerűségnek. Az éte-

lekhez az alapanyagot Fehér-tóról hozzák. Ugyanakkor, a helyi fiatalok szívesebben látogatják a falu központjában lévő pizzériát, hétköznapi is onnan rendelnek.

2014-ben az Algyői Tájház Tiszát bemutató kiállítási egysége számára Gyémánt István operatőrrel készítettünk filmet Belovai János halászáról, aki nagyapjától és édesapjától még gyermekként tanulta meg a halászat fortélyait. Többek között arról beszélgettünk, hogy 2000-ben a ciánszennyezés idején mennyire megrázó volt a halállomány pusztulását látni, majd ideiglenesen szüneteltetni a halászatot, amíg a folyó valamelyest regenerálódott és megtörtént a haltelepítés. 2014-ben jó fogásnak a napi 20-30 kg hal számított, ottlétünkkor szürkeharcsát, csukát, pettyes busát és karikakeszeget fogott. Élete legnagyobb fogása egy 47 kg-os harcsa volt.

2016. január 1-jével Magyarországon betiltották a kereskedelmi célú folyami halászatot. Azóta Belovai János a helyi horgászegyesületnél dolgozik, feladata a Tisza ökológiai szempontból megfelelő halállományának biztosítása. A horgászok körében a Tisza Atkai holtága, a Tiszát Fehér-tóval összekötő Algyői Főcsatorna és a vasútállomás mögötti, korábban az olajipar szabadidős területéhez tartozó horgásztavak népszerűek olyannyira, hogy nemcsak helyiek, hanem szegedi és más településeken élő horgászok is rendszeresen felkeresik.

A tiszavirág, más néven kérész felhasználása is jól jellemzi a Tisza szerepének módosulását. 2014-ben Belovai János már múlt időben beszélt arról, hogy a tiszavirágot egykor csaliként használták az átkötős horoghoz. A kérészszedő báger volt az az eszköz, mellyel kiszedték a folyó mélyéről a kérészlárvákat.²⁶ A ciánszennyezést követően a 2000-es években utcát és kikötőt neveztek el az állatról, és a település jelmondatának alapeleme lett. Az utóbbi években a júniusi tiszavirágzás turisztikai látványossággá kezd formálódni, ezt jelzik az Algyői Víziport Egyesület által szervezett kenutúrák, melyek a környéken élők körében is népszerűek.

Végezetül megemlítem, hogy az utóbbi időben a Tisza az egyéni életút végéhez is kapcsolódhat: vannak, akik elhunyt szerettük hamvait a folyóba szórják, amit az algyői kikötőkben elhelyezett mécsesek jeleznek. Ezáltal a Tisza a személyes megemlékezés tere is.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányom elején ismertettem, hogy milyen nagy szerepe volt a Tiszának Algyő létrejöttében. A folyó hosszú évszázadokon keresztül az életet jelentette, de áradáskor a mindent szétromboló erőt képviselte. Ezt követően felvázoltam a 20. század második felének és a 21. század első negyedének településtörténeti folyamatát: a Tisza-parti faluból elsősorban az olajbányászatnak köszönhetően virágzó nagyközség nőtt ki, mely Szeged elővárosi körzetébe tartozik.

A tanulmány második részében a 21. századdal, pontosabban a település 1997. évi újabb függetlenségét követő időszakokkal foglalkoztam behatóbban. A helyi ön-

²⁶ Szilágyi Miklós tanulmányában a kérészlárva és a horgok használata kapcsán utalt „a halászok és sporthorgászok nem éppen harmonikus viszonyára” (Szilágyi 1987: 372.). Azt is megjegyezte, hogy Algyőről származó kérészszedő a Néprajzi Múzeumban 70.54.3 leltári számon található.

kormányzat vezetői a település sokrétű fejlesztését valósították meg, az identitás- és imázsépítésben, valamint a turizmusban meghatározó szerepet szántak a Tiszának: a folyó megtalálható a település címerében, logójában, továbbá két fesztivál kapcsolódik hozzá. A 2010-es évek második felében a település önkormányzata pályázati lehetőségeket kihasználva többek között a Tisza-partot fejlesztette: új szabadstrand és kikötő jött létre, melyek következtében az egykor élelmet és munkát biztosító folyó a szabadidő eltöltésének helyszíne lett. A tiszai halászat megszüntetése, 2016 óta vízi sportolók, vízi turisták és horgászok élnek a Tisza-part nyújtotta természeti szépségekkel.

Irodalom

BAGHYNÉ MAKRA Ilona

2003 *Fehér Ignác. Algyő első iskolaigazgatója*. Szeged: Bába Kiadó.

BÁLINT Sándor

1980 *A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete* III. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

FÁRI Irén (szerk.)

1999 *Algyő község jelképei*. Algyő: Algyő Község Önkormányzata.

F. K.

1966 Jubiláló háziiparosok. *Délmagyarország*. 56. évf. augusztus 23. 5.

GYÖNGYÖSSY Orsolya

2019 Nepomuki Szent János szobrok rehabilitációja a Dél-Alföldön (1989–2018.) In Gyöngyössy Orsolya: *Papok, szentek, felekezetek. Válogatott vallási néprajzi írások*. 206–217. Szeged: MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport.

HEGYI András (szerk.)

1987 *Algyő és népe*. Szeged: Somogyi Könyvtár.

HOBSBAWM, Eric

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914. In Hofer Tamás–Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. 127–197. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

IFJ. LELE József

1991 Nepomuki Szent János szobrok Szeged környékén. In Lengyel András (szerk.): *Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 1991*. 61–66. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.

NN

2017 Nepomuki Szent János őrzi újra az algyői Tisza-szakaszt. *Algyői Hirmondó* XXVI. évf. 5. sz. 4.

2022 Sikeres volt az I. Gyevi Halfesztivál. *Algyői Hirmondó* XXXI. 7. sz. 6.

2023 Bográcsokkal telt meg a szabadstrand. *Algyői Hirmondó* XXXII. évf. 6. sz. 6.

2024 Nemcsak rottyogott, sült is a hal a III. Gyevi Halfesztiválon. *Algyői Hirmondó* XXXIII. évf. 7. sz. 9.

PUSZTAI Bertalan

2003 Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In Pusztai Bertalan (szerk.): *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus*. 9–21. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

SCHLEICHER Vera

- 2011 Helyek és színek. A Balaton-parti települések identitáskeresése a turizmus szolgálatában. 100–111. In Fejős Zoltán (szerk.): *Szinre vitt helyek*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

SZILÁGYI Miklós

- 1985 Vízi élet, halászat. Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum 20694.
1986 A Mindszent-algyői uradalom halászati szerződése (1832-1861). In Juhász Antal (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984-85/1*. 143–166. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
1987 Vízi élet, halászat. In Hegyi András (szerk.): *Algyő és népe*. 345–375. Szeged: Somogyi Könyvtár.

TAKÁCS Máté

- 1987 A település szerkezetének fejlődése, az utcakép alakulása, épített emlékek. In Hegyi András (szerk.): *Algyő és népe*. 263–272. Szeged: Somogyi Könyvtár.

VASS Erika

- 2014a *Világok határán. Az 1930-as évek, 1970-es évek. Az Algyői Tájház állandó kiállítása*. Algyő: Gyevitur Kft.
2014b *Világok határán 1. Élet az 1930-as évek Algyőjén*. Múzeumpedagógiai foglalkoztató füzet. Algyő: Gyevitur Kft.
2014c *Világok határán 2. Élet az 1970-es évek Algyőjén*. Múzeumpedagógiai foglalkoztató füzet. Algyő: Gyevitur Kft.
2016 Az algyői tájházi kiállítás megújításának módszertani tanulságai. In Bereczki Ibolya–Cseri Miklós–Sári Zsolt (szerk.): *Ház és Ember 27*. 143–157. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
2018 „Világok határán. 1930-as évek, 1970-es évek” – Az Algyői Tájház új kiállításának forgatókönyve. In Bereczki Ibolya (szerk.): *Tájházaink megújítása – a kiállítás forgatókönyv*. Tájházi TudásTár 1. 39–86. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

Vass Erika

PhD, muzeológus, Néprajzi Múzeum, Budapest

E-mail: vass.erika@neprajz.hu

Erika Vass

The Role of the Tisza River In the Life of Algyő In the First Quarter of the 21st Century

My research aimed to examine what changes have occurred in Algyő, Hungary since Miklós Szilágyi's study, published in 1987, and what role the Tisza plays in local identity.

The exploration and exploitation of Hungary's largest hydrocarbon field began in Algyő in 1965, attracting labour to the settlement from many parts of the country. In 1973, the settlement was annexed to Szeged, but as a result of a referendum initiated by the locals, Algyő regained its independent status in 1997.

In Algyő, the vigorous development was made financially possible by the local business tax levied on oil industry operations: a swimming pool and spa, a school, a hotel and a country house museum

were built, to name just a few. Many people from Szeged moved out to the zone of single-family residential buildings of Algyő, which was developed in the 2000s. In terms of lifestyles, the differences between urban and rural are gradually disappearing. In 2022, Algyő had a population of 5,898.

In parallel with the decline of agricultural work, the role of the Tisza has also changed; the river, which once ensured daily livelihood of many, has now become a great place for spending free time.

The focus of the local government's efforts was to make the settlement known for its natural assets, including in particular the Tisza River. Large-scale development projects have been implemented since the 2010s, seeking to satisfy the leisure needs of local residents on the one hand, and designed to increase the broader tourist appeal of the settlement on the other: a free beach, two river ports, a base for water sports, several hiking trails, and a running track were built.

The many new festival events play an important role in strengthening local identity. Two of them are closely related to the Tisza, namely the Hungarian fisherman's soup cooking competition organized as part of the season opening event in June, and the end-of-season event in September, where local sports clubs play the main role.

Since commercial fishing on the Tisza was banned in Hungary with effect from 1 January 2016, the river has become an exclusive place for sports fishing, beachgoers and water sports enthusiasts.

A muzeológus Jankó János és Bátty Zsigmond

Szilágyi Miklós 1981-től 1986-ig a Néprajzi Múzeum állagvédelmi-nyilvántartási, majd gyűjteményi osztályának vezetőjeként tevékenykedett. Vezetői feladatai mellett a halászatgyűjtemény kezelője, feldolgozója és kritikusa is volt. A múzeumi munkákkal összefüggő tanulmányaiban szereplő gondolatok is jól mutatják a tudományhoz való elkötelezett és alázatos viszonyát, elődeinek tiszteletét, felkészültségét, kritikai érzékét. A tanulmányban Szilágyi Miklósnak két jeles elődjével foglalkozó kutatásainak eredményeire is építve, illetve korábban kevésbé elemzett források adatait felhasználva teszek kísérletet Jankó Jánosnak és Bátty Zsigmondnak a Néprajzi Múzeumban végzett muzeológusi munkája tömör értékelésére.

Jankó János rövid, de rendkívül termékeny pályafutása során maradandót alkotott és hagyott hátra a botanika, a földrajz, az antropológia területén is, azonban Jankó elsősorban etnográfus volt. Nagyszerű táji monográfiái éppen úgy alapvetőek, mint a halászatról írt hatalmas összehasonlító feldolgozása vagy a magyar parasztházak kutatása területén végzett munkája. Az ő munkásságához kötődik a néprajzi tárgy alaposabb meghatározása, elsősorban nem fogalmi értelemben, hanem az általa végbevitt gyakorlati munka alapján.¹ Megvetette alapját az összehasonlító magyar néprajzi kutatásoknak és jelentős érdemei vannak a finnugor anyagi kultúra összehasonlító vizsgálatában is. Alig másfél évtizedre terjedő tudományos működésébe rengeteg eredmény zsúfolódott bele. Nagy kitartással több, mint 6.000 (!) oldalt írt ez alatt az idő alatt.²

Az intézmény állományába 1893 decemberébe lépő Jankó János első múzeumi feladata az alkalmatlan Várkert Bazárból a Csillag utcai bérházba átköltöztetett műtárgyak revíziója volt. A múzeumban Jankó gyorsan végigjárta a korszakra jellemző ranglétrát. 1893-ban a múzeum munkatársa, a következő évtől már a fényképgyűjtemény kezelője is és múzeumi segédőr. Múzeumőrré 1899-ben nevezték ki és egy év múlva már osztályvezető múzeumőr.³ S végül 1901-ben lett osztályigazgató, a mai főigazgatói beosztás előzményeként működő munkakör betöltője.⁴ Múzeumi feladatai közül kiemelkedett az első szabadtéri néprajzi múzeumi kiállítás létrehozásában végzett tevékenység. Még fantasztikus energikusságát és céltudatosságát ismerve is lenyűgözően rövid idő (3 esztendő!) alatt valósította meg Jankó János az Ezredéves Kiállítás Néprajzi Faluját. Önmagát nem kímélte és elvárta a munkatársaitól a hasonló elkötelezett, s fáradtságot nem ismerő munkavégzést. Számos hivatali iratban jelzi, hogy múzeumi kollégái vele együtt *minden reggeli 7 órától esti 7 óráig buzgólkodtak*.⁵ S csak a legkritikább esetben járult ehhez az intenzív munkavégzéshez kiegészítő

¹ Fejős 2003: 72.

² Kósa 2001: 101.

³ NMI (Néprajzi Múzeum Iratok, Archívum) 7/1899.

⁴ Szikossy–Szemkeő 2002: 419.; Hála 2014: 236.

⁵ NMI 34/1897.

fizetés, miként ma is igen ritka a túlóra pénz a múzeumokban. Azonban Jankó elkötelezett vezetőként igyekezett beosztott munkatársainak az érdekeit, szakmai előmenetelét támogatni. Még távoli oroszországi útjáról írt leveleiben is a múzeumi állások és előléptetések problémáival foglalkozott.⁶ Fönnmaradtak azok a múzeumi iratok is az archívumban, melyekben a múzeumi munkatársak fizetésemelését sürgette.⁷ A fiatal tudós, aki ekkor már jól ismerte Európa múzeumait, több alkalommal és részleteiben egyre pontosodó változatokban terveket dolgozott ki a Néprajzi Múzeum szervezésére, melynek nyomait ma is érezzük és láthatjuk a múzeum szervezetében, az anyag beosztásában egyaránt. 1894-ben fogalmazta meg a folyamatosan gyarapodó műtárgyállomány rendezési és felállítási tervét, mely egyben a további gyarapítás irányait is kijelölte.⁸ A jelenben is tanulságos a Néprajzi Múzeum vezetése számára az a következetesség mellyel a megnövekedett infrastrukturális és gyűjteményi körülményekre hivatkozva igyekezett az intézményi költségvetés fokozatos emelését elérni. „A gyarapodás örvendatosan tudomásul vettett, a program helyeseltetett, de az ennek megvalósításához szükséges feltételeket a nagymélt. pénzügyminisztérium nem tartotta teljesíthetőnek.”⁹

Hogyan teljesült a Jankó által kidolgozott terv azalatt a rövid idő alatt, amit ő a múzeumban tölthetett? Az adatok összevetésében indokolt elődjének Xántus Jánosnak az 1892-ben készített gyűjteményi statisztikáját kiindulási alapként tekinteni. Ebben az esztendőben az intézmény 1.350 magyar és 4.344 külföldi tárgyat tartott nyilván, azaz összesen 5.694 tétel alkotta a múzeum teljes tárgy gyűjteményét. Jankó János halálának évében, 1902. július 31-én a gyűjtemény már 36.334 darabból állt! Nyolc év alatt közel 31.000 (!) új tárggyal gyarapodott.¹⁰

A múzeumi nyilvántartó program alapján 4.408 db műtárgy szerepel Jankó gyűjtéseként és 669 db fotó az Archívum fotógyűjteményében. Balassa Iván kutatásai alapján ismert, hogy közel 150 településen végzett terepmunkát a Kárpát-medencében.¹¹ Jankó János észak-afrikai, finnországi és oroszországi naplói, hazai gyűjtőfüzetei és jegyzetei, házberendezési rajzai, kalotaszegi és torockói gyűjtőútjának dokumentumait őrzi a múzeumi archívum.¹²

A tárgyak gyűjtését a korban szokatlanul magas fokú követelményekkel végezték. Gondos kikérdezés után csak olyan családoktól gyűjtött tárgyakat, akik az adott faluban „bennszülöttek”, törzsökösnek számítottak. Bár a tipológia érdekelte elsősorban, de ez az eljárása arról tanúskodik, hogy a tárgyakat történeti forrásnak is tekintette. Munkaeszközben és házberendezésben egyaránt összetartozó egységeket igyekezett lehetőleg megszerezni a múzeumnak. Az egyes tárgyak helyi nevein kívül azok részeit is feljegyezte. Tudományos szemléletéről tanúskodik, hogy a nagy-

⁶ Hála–Kodolányi 2001: 46–47.

⁷ NMI 3/1900.

⁸ NMI 2/1894.

⁹ NMI 30/1897.

¹⁰ Balassa 1968: 22–23.

¹¹ Balassa 1993: 6.

¹² Az értékes tudományos hagyaték rendezését Gunda Béla kezdte 1939-ben, később Némethy Endre, K. Kovács Péter folytatta a leltározást. Forrai 2000: 625.

szabású tárggyűjtést már földrajzi megoszlást is rögzítő nyilvántartással kapcsolta össze.¹³ Mindezzel a magyar néprajzi muzeológiában a modern elvek szerint történő tárggyűjtés első következetes megvalósítója, igaz, hogy mára már meghaladottnak tekinthető módszertannal, mint erre éppen Szilágyi Miklós hívta föl a figyelmet. Napjainkban már nem vállalható a Jankó által folytatott extenzív gyűjteményezés és az impresszionisztikus invencióra építő tárgykiválasztás. Manapság már rendkívülinek ítéltető rövid terep tartózkodás során szerzeményezte tárgyai egy jelentős részét.¹⁴ Mai megítélés szerint esetenként komoly etikai problémákat fogalmazhatunk meg Jankó korabeli működését vizsgálva.¹⁵

Jankó felismerte, hogy a vidéki gyűjtemények szakmai színvonala érdekében elengedhetetlen egy útmutató kidolgozása. Finnországi útja alatt vetődött fel először annak a lehetősége, hogy az ott általa feldolgozott gazdag muzeális anyagból egy katalógust, ahogy ő nevezte: „*typológiá*”-t állítson össze. Ennek kiadására ugyan nem került sor, de Jankó ezt a tervét magyar vonatkozásban igyekezett megvalósítani. Ennek elkészítésére 1902-ben nem sokkal halála előtt megbízást is kapott. Már 1894-ben megkezdte a „*népies munkaeszközök*” gyűjtését azzal a céllal, hogy abból kiállítást készítsen, az egyes tárgyak tipológiai fejlődésének dokumentálására. Bizonyos lapokat le is rajzoltatott, illetve az elképzelésének főbb vonásait is kidolgozta. Sajnos, ez a terve korai halála miatt nem sikerült, és azt tanítványa és munkatársa, Bátky Zsigmond valósította meg néhány év múlva részben más formában.¹⁶

Az új állandó tárlat Jankó tervei szerint, de munkatársainak végrehajtásában 1898-ban nyílt meg, amikor éppen oroszországi utazásán volt távol. Ezzel kapcsolatos kritikája és szerepének háttérbe szorulása igen kellemetlenül érintette, mint ezt levelezése igazolja.¹⁷ Mellőzöttségére válaszul írta, hogy „*Ha négy évi munkámért ennyit érdemeltem, életem hátralévő 30 évében nem dolgozom a múzeumnak, mint e négy évben...*”.¹⁸ Jankó expedíciójáról visszatérve 1898. november 1-től vette át az intézmény ügyeit. Múzeumigazgatói működésével túlzás nélkül megalapozta a tudományos igényű magyarországi néprajzi muzeológiát.¹⁹ Átgondolt programja eredményeként rendkívül rövid idő alatt valódi tudományos kutatóhellyé szervezte az addig korszerűtlen szemlélettel vezetett Néprajzi Múzeumot. Míg kortársai számára ez evidenciaként jellemezte a múzeumi intézményeket, addig napjainkban erőteljesen hangsúlyozni szükséges, és esetenként küzdeni kell a múzeumi tudományos tevékenység elismeretése érdekében.

Jankó János múzeumi működésével kapcsolatban már többször felbukkant közvetlen munkatársa Bátky Zsigmond személye is. Az ő munkássága a magyar néprajztudományt formáló személyek közül az átlagnál messze nagyobb érdeklődést ki-

¹³ Selmeczi Kovács 1989: 11.

¹⁴ Szilágyi 1993: 24.

¹⁵ PL. Kuznyecov gyűjteményével kapcsolatos tevékenységét értékeli ilyen szempontból Fejős 2018: 40–41.

¹⁶ Balassa 1968: 25.

¹⁷ Jankó 2000: 252.

¹⁸ Jankó 2000: 111.

¹⁹ Diószegi 1979: 659.

váltóként, számos tanulmányban és külön kötetben is feldolgozásra került az elmúlt évtizedekben.²⁰ Bátky Zsigmond Jankó János távollétében fontos szerepet játszott a Néprajzi Múzeum első állandó kiállításának megvalósításában. Folytatva Jankó kezdeményezését gyakorlatilag máig alapvető jelentőségű művében a muzeológus Bátky gyakorlatias megközelítéssel hozta létre a néprajzi tárgyak, a tárgyi néprajz első és máig páratlan kézikönyvét. Az *Útmutató* Bátky múzeumi tárgyismeretének és terepmunkájának együttes szintézise.²¹

1906-ban a Néprajzi Tár költözése a városligeti Iparcsarnok épületének keleti szárnyába egy időre véget vetett Bátky tudományos kutatásainak.²² Sem az új elhelyezés, sem a költözés lebonyolítása nem tetszett Bátky Zsigmondnak – össze is különbözött az osztályt vezető Semayer Vilibálddal. A személyes ellentétekkel összefügg, hogy 1909-ben elhagyta a néprajzi területet és átkerült a könyvtári részlegre, ahol egészen 1919-ig dolgozott. Aktuális főigazgatóként okvetlenül jelezni kívánom a Bátky által irányított 13 hónapos rendkívül intenzív feladatként teljesült múzeum költözés jelentőségét. Akár tőlem is származhatna az alábbi, Bátky 1926-os visszaemlékezésében olvasható mondat a költözésre vonatkozóan: „*Hosszú évek kínos vágyódása és konok meggyőződéssel folytatott küzdelme zárult le ezzel az áttelepítéssel. Ez ennek a kilenc esztendőnek legfontosabb eredménye.*”²³

Igazgatása idején óriási gyarapítási program is zajlott. Ennek eredményeként vidéki fényképészekről vásároltak meg több, mint 30.000 darab üvegnegatívot.²⁴ Szintén az ő gyűjteménygyarapítási eredményeként került az első világháborús fémtárgy gyűjtemésekből származó múzeumi tárgyi anyag az intézménybe – kiváló balkáni kollekciót eredményezve. Fontos orgánummá tette igazgatása alatt a Néprajzi Értesítőt, amelynek a legaktívabb szerzője is volt és hangsúlyt fektetett a gyűjteményfeltáró katalógusok kiadásának folytatására is. Szintén jelentős szereppel bírt a múzeumi szakkönyvtár gyarapításában, valamint a fonográfhangok gyűjtésében, amelyek kapcsán drága eszközöket is beszerezett Lajtha László és tanítványai vidéki gyűjtőútjainak támogatására. Igazgatása idején készült a múzeum második állandó tárlata 1929-ben. Neki megadatott, hogy két állandó kiállítás megvalósításában is meghatározó szerepe lehetett. A kiállítás létrejöttében kőműveseken és festőkön kívül minden más munkát a múzeumi munkatársak végeztek!²⁵ Bátky Zsigmondot a néprajzos szakma úgy tartja számon, mint aki széles körben – a művelődéstörténetben, etnológiában, régészetben, nyelvészetben – jól tájékozott, nagy olvasottságú és a múzeumi anyagot kiválóan ismerő kutató volt, nem pedig terepmunkás.²⁶ Újabban – köszönhetően elmélyült és célzott kutatásoknak²⁷ – jól lehet látni ennek a képnek a viszonylagosságát is. Azon

²⁰ Gunda 1978.; Paládi-Kovács 2018.

²¹ Vö. Gunda 1978: 127–138.; Kisbán 1974: 116–117.; Szilágyi 1993: 22.; Fejős 2020: 302.; Paládi-Kovács 2018: 20.

²² Paládi-Kovács 2018: 21.

²³ Bátky 1926: 47.; Idézi Paládi-Kovács 2018: 26.

²⁴ Bata 2018.

²⁵ Paládi-Kovács 2018: 28.

²⁶ Gunda 1978: 18.; Balogh 1974.; Kisbán 1974.

²⁷ Fejős 2020.

alkalmakkor, mikor terepre ment, jó szemű, alapos és érzékeny kutatónak bizonyult, pótolhatatlan tárgyakat gyűjtött, megfigyelései forrásértékűek, bár ezekből csak keveset tett közzé. A szobatudósról rögzült képet azok az elemzések árnyalták, amelyekből megismerhetővé vált Bátky Zsigmond egy-egy terepmunkája. Szilágyi Miklós egy korábban nem ismert 1903-as sárközi kutatását elemezte fontos adatokat nyújtó közleményében. Szilágyi hangsúlyozta azt is, hogy feltehetően számos, a múzeum fotótárában fennmaradt „Bátky fotó” elkészültét is terepkutatások tették lehetővé.²⁸

Bátky támaszkodott a közvetlen kikérdezésre, tárgyak adatközlői azonosítására, szélesebb körű megfigyelésekre. Felkereste azokat, akik egy-egy ősi eszközt őriztek, vagy ismerték azok használatát. A múzeumi munkák sajátosságai miatt az ő egykori kalotaszegi kutatásainak mindmáig kisebb az elismertsége, mint Jankó János önálló kötetének. Az intézmény nyilvántartása alapján Bátky Zsigmond összesen 900 tételnél szerepel gyűjtőként, ebből 120 tételt Györffy Istvánnal közösen gyűjtött. A fotógyűjtemény összesen 783 felvételt őriz tőle.

Jankó János és Bátky Zsigmond múzeumi működése Szilágyi Miklós kutatásaira is érdemi hatást gyakorolt és természetesen napjainkban is formálja az intézményi kutatások jellegét. Ennek igazolását nyújtja az ősszel megnyílt hatalmas gyűjteményi állandó kiállítás, melynek induló koncepcióalkotó kezdeményeit még Szilágyi Miklós is megismerhette. Bízom benne, hogy írásom is, és a múzeumi új kiállítás is méltón idézi fel emlékét.

Irodalom

BALASSA Iván

1968 Jankó János és a Néprajzi Múzeum. *Néprajzi Értesítő* L. 17–33.

1993 Jankó János születésének 125. évfordulójára. *Néprajzi Hírek* XXII. 1–2. sz. 6–8.

BALOGH István

1974 Bátky Zsigmond és a néprajztudomány. *Ethnographia* LXXXV. 124–133.

BATA Tímea

2018 *Műtermi fotózás Békés megyében (1872–1921). Válogatás a Néprajzi Múzeum vidéki fényképészműtermeinek gyűjteményéből.* Képtár 4. Budapest: Néprajzi Múzeum.

BÁTKY Zsigmond

1926 Néprajzi Múzeumunk 1917-től 1926-ig. *Néprajzi Értesítő* XVIII. 45–47.

DIÓSZEGI Vilmos

1979 Jankó János In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* II. F–Ka. 659. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FEJŐS Zoltán

2000 Útmutató néprajzi gyűjtemények értelmezésére. In Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* 9–49. Budapest: Néprajzi Múzeum.

2018 A magyar néprajz múzeumi professzionalizációja. Híradások, beszámolók külföldi néprajzi múzeumokról, gyűjteményekről 1919 előtt. *Néprajzi Értesítő* XCIX. 13–79.

²⁸ Szilágyi 1984: 285.

- 2020 *Néprajz és muzeológia. Tudománytörténeti megközelítés.* Budapest–Debrecen: TIT Kossuth Klub–L'Harmattan–Debreceni Egyetem Néprajz Tanszék.
- FORRAI Ibolya
- 2000 Kéziratgyűjtemény. In Fejős Zoltán (főszerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* 611–648. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- GUNDA Béla
- 1978 *Bátky Zsigmond. A múlt magyar tudósai.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HÁLA József
- 2014 *Tudósok, kutatók, gyűjtők. Néhány fejezet a magyar néprajztudomány és muzeológia történetéből.* Documentatio Ethnographica 30. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó–MTA BTK Néprajztudományi Intézete.
- HÁLA József – KODOLÁNYI János, írtj.
- 2001 *Úton a szibériai atyafiakhoz. Jankó János oroszországi levelei.* Documentatio Ethnographica 16. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó–MTA BTK Néprajztudományi Intézete.
- JANKÓ János
- 2000 *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához, 1898.* Szemkeő Endre – Gráfik Imre (szerk.). Budapest: Néprajzi Múzeum.
- KISBÁN Eszter
- 1974 A problémalátás Bátky Zsigmond munkásságában. *Ethnographia* LXXXV. 112–118.
- KÓSA László
- 2001 *A magyar néprajz tudománytörténete.* Budapest: Osiris Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
- 2018 *Magyar népkutatás a 20. században.* Documentatio Ethnographica 32. Budapest: L'Harmattan Könyvkiadó.
- SELMECZI KOVÁCS Attila
- 1989 A Néprajzi Múzeum története. In Selmeczi Kovács Attila – Szabó László (szerk.): *Néprajz a magyar múzeumokban.* 7–27. Budapest–Szolnok: Néprajzi Múzeum–Damjanich János Múzeum.
- SZIKOSSY Ildikó – SZEMKEŐ Endre
- 2002 Jankó János. In Bodó Sándor – Viga Gyula (főszerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Életrajzok a magyar múzeumügy történetéből.* 418–420. Budapest: Pulszky Társaság–Tarsoly Kiadó.
- SZILÁGYI Miklós
- 1984 Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében (1900, 1903). *Ethnographia* XCV. 2. 272–288.
- 1993 Jankó János, a muzeológus. *Néprajzi Hírek* XXII. 1–2. 21–25.

Kemecsi Lajos

DSc, habil, főigazgató, Néprajzi Múzeum, Budapest

E-mail: kemecsi.lajos@neprajz.hu

Lajos Kemecsi

Museologists János Jankó and Zsigmond Bátky

Miklós Szilágyi was the Head of the Department of Conservation and Records and then that of the Collections Department of the Museum of Ethnography from 1981 to 1986. In addition to performing his duties as a department head, he also acted as a manager, processor and critic of the Fishing Collection. Thoughts and concepts reflected in his studies related to museum work clearly demonstrate a dedicated and humble attitude towards science, respect for his predecessors, as well as his competence, expertise and mature critical sense. In this study, also building on the results of Szilágyi's research on his two distinguished predecessors and using data from previously less analyzed sources, the author attempts to provide a concise evaluation of the museological work of János Jankó and Zsigmond Bátky at the Museum of Ethnography.

The analyses presented in the study make it clear that museological activities of Jankó and Bátky also had a significant impact on the research conducted by Miklós Szilágyi and, of course, continue to shape the nature of institutional research today. This is also confirmed by the large-scale permanent collection exhibition that opened last autumn, into the first conceptual initiatives of which Miklós Szilágyi could gain some insight before his death.

Kötött pálya, biztos támpontok – Tagányi Károly jogszokásgyűjtő-programjától Szilágyi Miklós társadalomnéprajzi szintéziséig¹

Szilágyi Miklós témavezetésével nyújtottam be 2010-ben *A magyar népi jogélet kutatása* című disszertációm. Ő volt az, aki 2008-ban még doktoranduszként maga helyett elküldött egy szekszárdi konferenciára,² hogy Tagányi Károly jogszokásgyűjtő programjáról adjak elő. Ez a konferencia túlzás nélkül sorsdöntőnek bizonyult több szempontból is. Az akkori előadók: jogászok, néprajzosok, történészek, jogszociológusok rácsodálkoztak egymás kutatásaira, közös szakmai beszélgetések indultak a jó szekszárdi borok mellett, melyek néhány év alatt a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti Jogi Néprajzi Kutatócsoport megalakulásához vezettek. Kutatócsoportunk 2021-ben ünnepelte fennállása 10. évfordulóját, 2023-ban pedig megjelenhetett a Jogi kultúrtörténeti jogi néprajzi kiskönyvtár 11. kötete *Élő jogszokások* címmel³.

A szekszárdi konferenciára készülve abban maradtunk Szilágyi Miklóssal, hogy érdemes átnézni az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Tagányi-hagyatékot. Tulajdonképpen azóta is Tagányi Károly életművével, hagyatékának feldolgozásával foglalkozom. A szekszárdi konferenciára készülve sikerült megtalálni Tagányi Károly *A hazai élő jogszokások gyűjtéséről* című írásának kéziratban maradt fejezeteit, az erről szóló híradás megjelenhetett a konferencia előadásait közreadó kötetben.⁴ A kötet recenziójában Stipta István jogtörténész 2009-ben úgy fogalmazott, hogy a Tagányi-hagyaték feltárására és feldolgozására érdemes lenne OTKA-programot indítani.⁵ Ez a kutatás tulajdonképpen a mai napig tart.⁶

¹ A Szilágyi Miklós-émlékkonferencián elhangzott előadás (2024. április 12.) írott változata, mely a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – FK 132220 sz. pályázat támogatásával készült.

² Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti interdiszciplináris nemzetközi konferencia. Szekszárd, 2008. április 24–26. Mind a konferencia mind a kötet címében ekkor még a jogi néprajz szerepelt első helyen.

³ Nagy–Bognár–Szabó (szerk.) 2023.

⁴ Mezey–Nagy (szerk.) 2009.

⁵ Stipta 2009: 46.

⁶ 2019 decemberében a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetében indult Tagányi Károly (1858–1924) jogszokásgyűjtő programja és hagyatékának tudománytörténeti jelentősége című NKFIH-pályázat. A pályázat keretében a kutatócsoport a Tagányi-hagyaték teljességre törekvő feltárására vállalkozott, úgy a kéziratok, a publikációk, mint a Pécsre került Tagányi-könyvtár kapcsán – minden esetben vizsgálva a digitalizálás és a közzététel lehetőségeit. A kutatócsoport felvállalja Tagányi tudománytörténeti hatásának vizsgálatát is. A publikált örökség elérhető a jogineprajz.hu honlap Tagányi-hagyaték fülén. (Ez 265 db kereshető – un. kétrétegű – pdf állományt jelent mintegy 5497 oldalnyi terjedelemben a megjelenés éve szerint rendezve. A kéziratok közül különböző őrzőhelyekről 4200 foliónyi kéziratos dokumentumot sikerült digitalizálni; ezek regesztázását folyamatosan végezzük. A <https://jogineprajz.hu> honlapon elérhető a projekt keretében megjelent 58 publikáció is.)

Visszatekintve tehát nem kutatói szerencse, sokkal inkább tudatos témavezetői irányítás, mely évtizedekre pályára állított. Szilágyi Miklós lehetőséget kínált, a disszertáció készítését türelemmel kísérte végig és rengeteg segítséget nyújtott az általa készített jegyzetek átadásával. Nemcsak ő, hanem felesége, Dr. Bányai Irén is olvasta a kéziratot, melyről azt mondta, hogy ez a történészek számára is érdekes lehet. A disszertáció egy része 2016-ban látott napvilágot a Magyar Néprajzi Társaság kiadásában,⁷ melyért nagyon hálás vagyok a kiadónak és a sorozatszerkesztő Turai Tündének egyaránt. A disszertáció másik, Tagányi Károly jogszokásgyűjtő programjáról szóló részének megjelentetése folyamatban van; ezzel zárul majd egy bő tizenöt éves kutatási folyamat, melyet Szilágyi Miklós indított el.

Tiszteleti tanulmányomban azt járom körül, mit jelentenek Szilágyi Miklós kutatásai a hazai jogi néprajz számára. Több évtizednyi kutatómunkával a háta mögött Szilágyi Miklós biztos fogalmi alapvetéssel, jól súlyozott kutatástörténettel és mértékadó feladat kijelöléssel segítette a társadalomnéprajz részeként művelt jogi néprajz kutatóit.

Személyes találkozásainkkor Szilágyi Miklós gyakran megjegyezte, hogy rendszeresen beszélgettek Tárkány Szücs Ernővel a jogi néprajzi kutatások lehetőségeiről. Szívesen emlékezett vissza arra, hogy Tárkány Szücs szerint neki, mármint Szilágyi Miklósnak kiváló a jogérzete, ezért magabiztosan mozog a népi jogélet világában. Ennél jóval többről van szó.

Tárkány Szücs Ernő 1981-es *Magyar jogi népszokások* című monográfiája⁸ megjelenését követően adta közre Szilágyi Miklós *Jegyzetek a népi jogszokásokról* című elemzését⁹, mely jóval több mint egy recenzió. Szilágyi a monográfia *Tulajdon* című fejezetéhez fogalmazott meg – az ő szóhasználatában – kérdéseket, melyek mindegyike tulajdonképpen kutatási téma kijelölés. Szilágyi elfogadta a Tárkány Szücs-i kiindulópontot, hogy idézem „»Fent tehát a törvények, lent pedig az állam által el nem ismert szabálysorozat, a jogi népszokások uralkodtak.« Vitathatatlan, mert több néprajzos generáció megfigyelései bizonyítják, hogy a törvényi szabályozás mellett, sőt: annak ellenére hibátlanul funkcionált az élet minden területén a jogi természetű szokások rendszere, s ez – a parasztság vonatkozásában – hézagtalanebbnek, sok szempontból hibátlanabb struktúrának bizonyult, mint a törvények jelentette rendszer.”¹⁰ Ahhoz, hogy megértsük Szilágyi Miklós mondatainak jelentőségét, elég csak arra utalni, hogy a jogtörténettudomány képviselői részéről bő harminc évvel későbbi ez az elismerés.

Mezey Barna 2014-ben megjelent írásában összefoglalja, hogy miből is fakadt a jogtörténészek távolságtartása a jogi népszokásokkal szemben. Az időbeli és fogalmi bizonytalanságok éppúgy szerepet játszottak ebben, mint a „szakmai (politikai) óvatosság is”, mely nem kérdőjelezte meg a kényszer állami jellegét.¹¹ Mezey levezeti, hogy a jogtudomány és a jogtörténetírás hagyományos jogfelfogásából miként szorultak ki a jobbágyok társadalmi viszonyait, együttélését és konfliktusait rendezni hivatott szabá-

⁷ Bognár 2016.

⁸ Tárkány Szücs 1981.

⁹ Szilágyi 1983.

¹⁰ Szilágyi 1983: 61.

¹¹ Mezey 2014: 25.

lyozók. Majd rögzíti, hogy „a magyar joghistória egyik legfontosabb feladata lett [...] a népi jogéletkutatás eredményeinek feldolgozása, beillesztése a jogtörténet fejlődési ívébe és a magyar jog eddigi történeti képének kiegészítése”.¹² Mezey tanulmánya tulajdonképpen egy jogtörténettudományi paradigmaváltás, amennyiben Tárkány Szücs Ernő életművét beemelte a jogtörténeti kutatásokba. Ez abból a szempontból is jelentős, hogy Tárkány Szücs Ernő hosszú személyes küzdelme volt, hogy munkásságát elismerje a jogtörténetírás, de életében ez csak töredékesen valósulhatott meg.¹³

Első látásra úgy tűnik ugyan, hogy Tárkány Szücs Ernő munkájának jogszociológiai elismerése és integrálása jóval korábbra datálható, mint a jogtörténettudományi, hiszen Kulcsár Kálmán aktív közreműködésével és utószavával jelenhetett meg 1981-ben 900 oldalas monográfiája a Társadalomtudományi Könyvtár sorozatban¹⁴; illetve Kulcsár Kálmán 1997-ben közreadott jogszociológiai tankönyvében a jogi népszokások kutatását már a „legsajátosabb magyar jogszociológiai kísérletként” jellemezte.¹⁵ Ezzel Kulcsár a tananyagként használt kutatástörténeti áttekintésébe a jogi néphagyományok kutatását, ha érintőlegesen is, de beemelte. Egyúttal a későbbi kutatástörténeti áttekintések számára fontos szempontokat kínált annak elemzésével, hogy miként nyert teret a jog társadalmi szemlélete és a jogi pluralizmus a szocialista normativizmussal szemben. Ez a megközelítés azonban korántsem egyeduralkodó. Paládi-Kovács Attila egyenesen „jogba ütköző kisajátítási kísérletnek” nevezi a néprajzi eredményeknek a „szociológia vérszegény hazai történetébe” történő átemelését.¹⁶ Nem tekinthetjük tehát integráltnak/szervesültnek a népi jogéletkutatás eredményeit és módszertanát a hazai jogszociológiai diskurzusba;¹⁷ ez annak ellenére így van, hogy jogszociológia és jogszokáskutatás mondhatni egy töről fakad.¹⁸

A népi jogéletkutatás néprajztudományi integrációjának egy szimbolikus mozzanata volt, amikor Tárkány Szücs Ernő 1975-ben állást kapott az MTA Néprajzi Kutató Csoportjában, ahol aztán lehetősége nyílt a *Magyar jogi népszokások* című nagymonográfia megjelentetésére. Szilágyi Miklós fentebb idézett tanulmányának azóta beigazolódott zárogondolata Tárkány Szücs könyvéről: hogy az „hosszú időn át meghatározó jelentőséggel, orientáló módon lesz jelen a magyar társadalomtudományi kutatásokban”.¹⁹

Külön megvizsgálandónak ítélte Szilágyi Miklós azokat az eseteket, amikor a törvények kibékíthetetlen ellentétbe kerülnek a szokásjoggal, amikor „konfrontálódik a két jogrendszer”. Erre Szilágyi Miklós megfogalmazásában akkor kerül sor, amikor „a törvény [...] alapjaiban támadja a »hagyományt«, s nemcsak a jogszokást, hanem a paraszti üzemszervezetet és technológiát is”. Példaként az 1888-as halászati törvényt hozza: „A halászati törvény [...] ellen azért léptek fel elemi erejű tiltakozásokkal a halászok [...] mert hagyományos gyakorlatukba avatkozott bele a törvény: tiltotta az éj-

¹² Mezey 2014: 34.

¹³ Bognár 2014; 2022.

¹⁴ Matyasovszky-Németh-Fekete 2022.; Fekete 2020.

¹⁵ Kulcsár 1997: 75.

¹⁶ Paládi-Kovács 2003: 867.

¹⁷ Fekete 2020.

¹⁸ Vö.: Bognár 2023.

¹⁹ Szilágyi 1983: 64.

szakai halászatot, megszabta a hálószer méretét, ívás idejére általános fogási tilalmat rendelt el stb. Nemcsak a jogi, hanem ... üzemszervezeti, technológiai kérdésekben is illetékesnek akartak látszani a törvényalkotók – jórészt hatástalanul.” Mindezek vizsgálata Szilágyi Miklós szerint „történészek és néprajzosok közös feladata”²⁰.

Ezt a gondolatmenetet fűzte tovább Szilágyi Miklós két évtizeddel később a *Magyar Néprajz Társadalom* kötetének *Törvények, szokásjog, jogszokás* fejezetben. Eredetileg Tárkány Szücs Ernő kapta feladatul a fejezetek elkészítését, azt be is nyújtotta, de az Szilágyi Miklós szóbeli közlése alapján jórészt a *Magyar jogi népszokások* kivonatolása volt, s ezt – a szerkesztőbizottság megítélése szerint – halála után tizenöt évvel illetlenség lett volna publikálni.

Szilágyi Miklós kiindulópontja, hogy a jogi néprajz „az írott és az íratlan jog koronként változó összefüggését, egymásba kapcsolódását”, „együttes szerepét” vizsgálja.²¹ Ezzel egyszerre határolódik el a jogtudomány és a jogtörténetírás kizárólagos „állami jog” koncepciójától és attól a kutatási programtól, mely a törvényektől függetlenül létező jogi néphagyományok gyűjtését tűzte ki célul. Itt Szilágyi Miklós a Györffy által meghirdetett jogi néphagyományokat gyűjtő programra utal, mely inkább csak gyűjtési felhívás, programadó és semmi esetre sem lehet szofisztikált fogalmi, módszertani útmutatónak tekinteni. Szilágyi Miklós tehát elismeri a népi jogszokások létezését, szükségességét és azok egységes jogrendszerhez tartozását hangsúlyozza. Ennek jelentőségét az adja, hogy a néprajztudomány oldaláról fogalmazza ezt meg, mely annak kézikönyvében jelenhetett meg ezzel kanonizálva egy szilárd kiindulópontot, mely korábban egyáltalán nem volt általános. Már a fejezetcím: *Törvények, szokásjog, jogszokás* is előre vetíti, hogy itt alapfogalmakról lesz szó, Szilágyi Miklós tehát megalkot egy fogalmi rendszert, mely több ponton eltér a jogtudomány/jogtörténet kanonizált fogalmaitól.

A „mi²² kiindulási tételünk” – így Szilágyi – a népi jogszokások egységes jogrendszerhez tartozását hangsúlyozza. Szilágyi Miklós szokásjogként hivatkozik a „kisebbség-nagyobb közösségek olyan szokásaira, melyek az egyének viszonyát szabályozó csoporton belüli normává szilárdulván jogi tartalommal telítődtek”²³. Nem tesz különbséget „íratlan és írásba (is) foglalt jogi szokások között”, viszont szilárdan kiáll amellett, hogy ezek nem függetleníthetők az adott korszak jogi szabályozóitól. Így részben leszámol az önszabályozó közösségek mítoszával, s programot hirdet annak feltárására, miként befolyásolták a központi szabályozók a paraszti életviszonyokat, és megválaszolando kérdésként tekint arra, hogy az irányítás és a befolyásolás feudalizmus kori módszerei, valamint jogi és jogon kívüli eszközei mennyire voltak hatékonyak.²⁴ Szilágyi rögzíti, hogy a feudalizmus századaiban, ha lassan növekedett is az írott jog szerepe, alig csökkenő jelentőségű maradt a szokásjog is.

A jogi néprajz két kulcsfogalma a szokásjog és a jogszokás. A szokásjoghoz sorolhatók Szilágyi szerint mindazok „a jogi szabályok, melyeknek országos, regionális

²⁰ Szilágyi 1983.

²¹ Szilágyi 2000: 693.

²² a néprajztudomány (szerző)

²³ Szilágyi 2000: 693–694.

²⁴ Szilágyi 2000: 700.

és helyi érvényességű elismerését a különböző szinteken a bíróságok kényszerítették ki”.²⁵ A jogszokás – jogi tartalmú népszokás és népi jogszokás – Szilágyi értelmezésében a szokásjog része: „a faluközösség ennek alapján intézte a maga belső ügyeit, s bármelyik magasabb bírói fórum a »falusi szokásaként« figyelembe is vette azokat. Feltevére természetesen, ha nem ellenkeztek e helyi jogszokások a törvénnyel s az országos szokásjoggal, és nem sértettek privilegiális jogokat.”²⁶ Ez a meghatározás sűríti magába az elhatárolódást a jogi néprajz klasszikusai: pl. Tagányi Károly, Bónis György és Tárkány Szücs Ernő egymásra építő, jogdogmatikai megalapozottságra törekvő fogalmi meghatározásaitól.²⁷

Ebből a szempontból Szilágyi megközelítése valóban – ahogy ő fogalmaz – részleges tagadása és nem logikai folytatása a népi jogélet kutatói által képviseltnek. Röviden összegezve Szilágyi szokásjog fogalma nem tesz különbséget a között, hogy írott vagy íratlan jogról van szó, és az a szokásjog, amit a jogalkalmazók figyelembe vettek. Szilágyi értelmezésében a törvény (állami jog), a szokásjog és annak részeként a jogszokás együttesen szabályozza a paraszti életviszonyokat. Ilyetén kizáródnak a szokásjogból az állami szabályozással ellentétes tartalmak és Szilágyi programadója alapján elsősorban a külső beavatkozás hatását kellene kutatnunk. Ebből a kiindulópontból Szilágyi leszámol azzal az ideával, hogy a paraszti társadalom önszabályozó lenne. Ezt szerinte eleve kizárják a „sokszorosan dokumentált befolyásolási kísérletek”.²⁸ A külső befolyásolási kísérletek azonban nem csupán alkalmazkodást váltottak ki, ezzel együtt kifejlődött egyfajta önértékelő szelektálás (szelektív tudomásulvétel), mely gyakran elutasításhoz vezetett: „Miközben a legkülönbözőbb tartalmú diktátumok egy része vitathatatlan érvényű vagy tessék-lássék elfogadott »normaként« a közösségi szokásrend részévé vált, más részük esetében a kijátszás, a csendes szabotálás megannyi módszerét fejlesztette mind tökéletesebbre a helyi közösség.”²⁹

Szilágyinak ez a megközelítése felszámolja a paraszti öngazgatás eszméjét; csupán korlátozottan önálló, a beavatkozási szándékokra így vagy úgy reagáló, de elkülönülő közösségi kultúraként definiálva életközösségüket. A népi közösségek szigorú normavédő szerepét és ennél nagyobb autonómiáját hangsúlyozza Paládi-Kovács Attila hivatkozva a 16. század óta több vidéken (pl. Székelyföldön) írásba foglalt falutörvényekre.³⁰ A közösségi öngazgatás átalakulását vizsgálja Nagy Janka Teodóra tradicionális népi önkormányzatokról szóló kismonográfiájában, valamint a falusi jegyzőkről közölt tanulmányaiban – ezzel tematizálva az alsófokú közigazgatás szerepét a jogi néprajzban.³¹ Bónis György két világháború közötti tápéi jogszokásgyűjtése némileg árnyalja, hogy mikor gyengül meg a közösségek öngazgatási, önszabályozási képessége.³²

²⁵ Szilágyi 2000: 694.

²⁶ Szilágyi 2000: 694.

²⁷ Mezey 2014: 25–35.

²⁸ Szilágyi 2000: 699.

²⁹ Szilágyi 2000: 700.

³⁰ Paládi-Kovács 2000: 25–37.

³¹ Nagy 2002.; 2021b: 805–813.; 2023: 47–66.

³² Kőhegyi-Nagy 1995: 195–249.; 1998: 185–235.; 2003: 233–245.

Szilágyi ezt követően olyan eseteket ismertet, ahol megjelennek az „öntudatosan vállalt törvényszegések”, ezek ugyanakkor Szilágyi értelmezésében nem igazolják a „népi jogrendszer” létezését. A törvényekkel való szembenállás gyakran egyéni, vagy csak egy szűkebb érdekcsoportot érintő magatartásforma, mely abból fakad, hogy minden szabályozás érdekütközéssel, érdeksérelemmel jár. Szilágyi sommás megállapítása, hogy „a legjobb törvény is elképzelhetetlen a részérdekek valamelyes sérelme nélkül”.³³

Szilágyi többször is idézi Tömörkényt, akinek népi jogra vonatkozó írásaira, adatközléseire Tárkány Szücs Ernő is számos esetben hivatkozik.³⁴ Tömörkény nemcsak a „rossz” törvényeket, hanem a bürokrácia túlburjánzását is sérelmezi, és kiemeli a szaporodó rendelkezések végrehajtásának korlátait, az ellenőrzés, szankcionálás esetlegességeit.³⁵ Majd számba vesz olyan területeket (pl. településrendet és az építkezési módot átformálni akaró 18–19. századi rendelkezéseket), melyeken a paraszti életmód befolyásolásának eléggé eredménytelen, teljességgel mégsem hatástalan kísérleteiként értékelhetők.

Szilágyi Miklós hozzá is fog az állami beavatkozás hatásának felméréséhez a házassághoz kapcsolódó vagyoni kérdései elintézési módja kapcsán *A paraszti szokásjog hozzáigazodása az általános magánjogi elvekhez* cím alatt.³⁶ A lakodalmi költségek megosztásával és az ifjú pár életkezdéséhez szükséges vagyonelemek megteremtésével kapcsolatban szemlélteti a hivatalos jogtól lényegileg független jogszokások kétarcúságát: a közösségi kényszert, s ennek ellenére a hivatalos joghoz igazodást, alkalmazkodást. A lakodalomrendezés ebben a megközelítésben nem csak a két érintett család egyszeri ügye: a kölcsönös megsegítés, és a viszonzás elvárása „gyakorlatilag a falubeliek összességére, sőt az eljövendő generációkra is kiterjesztette a kötelezettségek finom hálóját”.³⁷

Ugyanígy az egyenlő öröklés kodifikálása az igazodás kényszerét hozta a fiúk előnyösítését természetesnek tartó agrárközösségek számára. Ugyanakkor ebből korántsem a lánygyermek egyenlő öröklése, hanem számos helyen a lányok gazdagabb, látványosabb és gyakran írásba foglalt kiházásítása következett.³⁸ Mindkét példa 20. századi folyamatok leírását adja, melyet Nagy Janka Teodóra a „jogszokások szétrobbanása” időszakaként jellemez.³⁹

Nagy kérdés a jogi néphagyomány kutatására közösen vállalkozó néprajzosok, történészek, jogászok (jogtörténészek, jogfilozófusok és jogszociológusok) számára, hogy mi az, ami ebből a fogalmi alapvetésből közös alapként felhasználható. A Szilágyi-féle kérdésfeltevéssel nem szembenálló, a későbbi közlés ellenére annak sokkal inkább előzményének tekinthető amikor Homoki-Nagy Mária jogtörténész professzor

³³ Szilágyi 2000: 711.

³⁴ Tárkány Szücs 1970.

³⁵ „Azt büntetik tehát, akit véletlenül vétségen fognak – vagy akit feljelentenek.” Szilágyi 2000: 712.

³⁶ A kelengye kapcsán ennek részletes vizsgálatával foglalkozott Nagy Janka Teodóra: Nagy 2010: 451–492.

³⁷ Szilágyi 2000: 722.

³⁸ Hogy mennyire nehezen érvényesült a lánygyermek egyenlő öröklése azt jól mutatja a járszági példa: Bánkiné 2017: 118–119.

³⁹ Nagy 2015: 49–56.; A történetiség jelentőségéről a jogszokáskutatásokban: Nagy 2003: 851–862.

a szokásjog hatását vizsgálja a magyar magánjog fejlődésére a Kutatócsoport sorozatának 2. Szokásjog és jogszokás című kötetében.⁴⁰ Szilágyi és Homoki-Nagy is a Werbőczy-féle szokásjog fogalomból indul ki, mely a szokásjogot a törvénnyel egy szinten álló jogforrásként határozza meg és amely lehet magyarázó, törvényrontó és törvénytörő.⁴¹ Homoki-Nagy a szokásjognak a jellemzői között sorolja fel egyrészt, hogy az hosszú idő alatt alakul ki, és azt a nép, a nemzet tagjainak meggyőződése formálta a mindennapok gyakorlata során;⁴² másrészt nem írták le, érvényességének nem volt feltétele az írásbeli forma. A szokásjog úgy ismerhető meg, ha „megfelelő módon összegyűjtik és írásba foglalják”.⁴³ A szokásjog elsődleges forrásai a bírói ítéletek, kisebb arányban az oklevelek, bevallások, egyezségek, végrendeletek – ez utóbbiak azonban csak akkor, ha „az azokban megfogalmazott intézkedéseket vita esetén a bírói ítélet is megerősítette”.⁴⁴ Ez a meghatározás számos ponton egybeesik a Szilágyi-féle néprajztudományi fogalom meghatározással. A jogtörténész Homoki-Nagy Mária ebben az írásában azt helyezi vizsgálatai középpontjába, hogy miként hat a szokásjog a magánjog fejlődésére; más írásaiban viszont éppen a Szilágyi által is felvetett jelenséget vizsgálja, azt, amikor a törvényi szabályozás a korábbi szokásgyakorlatot módosítva jelenik meg a hétköznapi életben. A Szilágyi által képviselt néprajztudományi megközelítés fókuszában természetesen ez utóbbi vizsgálata áll.

Nagy Janka Teodóra Tárkány Szűcs Ernő *Magyar jogi népszokások* című kötetének újrakiadásához írt utószavában⁴⁵ pozícionálja a jogi néprajz tudományát és újrafogalmazza annak tárgyát. Megközelítésében a jogi néprajz alapvetően történeti szemléletű és szorosan kötődik a jogtörténethez és a történettudományhoz. Hangsúlyozza, hogy intézményi háttér kellene a sajátos tárgy és módszer hangsúlyozásával folytatott kutatások megvalósításához, eredményeinek felmutatásához. A jogi néprajzi kutatások tárgyaként a jogintézményeket, illetve azok öt létszakaszát (szokásnorma, jogszokás, jogintézmény, jogi népszokás, jogi néphagyomány) jelöli meg. Ezzel tulajdonképpen azt a fogalmi körforgást rögzíti, mely Szilágyi Miklós és Homoki-Nagy Mária tanulmányában is visszaköszön – ugyanakkor a jogi néprajz kutatóinak feladatává teszi a normák létszakaszainak vizsgálatát.

A szokásjog fogalmában a jogtudományi és néprajztudományi megközelítés tehát találkozik; Szilágyi Miklós ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy törvény és szokásjog is rétegzett, és rendszereken átívelően az aktuális „rendezési elv” az érintettek, valamint „a törvény és a szokásjog egyeztetése [...] eredményeként” alakul ki.⁴⁶ Ezek az „eseti kompromisszumok” megjelentek a halászat és vadászati jog, a böngészés, az eredeti tulajdonszerzés vagy épp a határjelek kérdésében is. Szilágyi hangsúlyozza, hogy a különböző csoportok évszázadokon átnyúló együttműködésére volt szükség a szokásjog fenntartásához.

⁴⁰ Homoki-Nagy 2016.

⁴¹ Homoki-Nagy 2015: 168.

⁴² Homoki-Nagy 2015: 169.

⁴³ Homoki-Nagy 2015: 167.

⁴⁴ Homoki-Nagy 2015: 167.

⁴⁵ Nagy 2003; 2021a.

⁴⁶ Szilágyi 1983: 61.

A Szilágyi Miklós féle feladat kijelölés kapcsán még két témát érintenek. A századforduló két öröklési jogi gyűjtésének eredményeiből Szilágyi azt emeli ki, hogy azok lehetőséget teremthettek volna a törvényi előírások és a népi jogszokások részleges egybeesésének társadalomnéprajzi elemzéséhez, ilyen program azonban nem fogalmazódott meg.⁴⁷ S valóban, az egybeesést a fogalomhasználat sem tükrözi: amennyiben az írott jog és a gyakorlat megfelel egymásnak, akkor az a „törvényes rend”, s ami ezen kívül létezik, az a jogszokás. A hazai népi jogélet kutatás 20. századi történetének ez a meghatározás lesz egyik, rendszereken átívelő sajátossága, tehát, hogy a jogszokások – többnyire a korábbi szabályozás továbbvivőjeként – a tételes törvényekkel szemben léteznek.

Ez ellen lépett fel határozottan Szilágyi Miklós,⁴⁸ megfogalmazva, hogy a társadalomnéprajzi kutatások feladata a törvényi előírások és a népi jogszokások egybeesésének vizsgálata, valamint az is, hogy a törvényi rendelkezések jogszokásba (gyakorlatba) történő beépülését vizsgálja.

A népi jogélet kutatás 20. századi történetének másik fontos kérdése, hogy a kutatások eredményei mennyire használhatók fel, mennyire szolgálhatják a jogalkotást. Ez a kérdéskör átvezet politika és tudomány kapcsolatának elemzéséhez. Tudjuk, a népi jogszokások gyűjtése az 1930-as évek végén kormányprogrammá vált, a későbbiekben pedig ez szolgáltatta az indokot a kutatások szinte teljes ellehetetlenítéséhez. A tudományos kutatás politikai befolyásolásának fókuszba helyezése itt egyrészt az egyes szerzők életútja miatt is megkerülhetetlen – példaként utalhatunk Bónis György és Tárkány Szücs Ernő megszakított tudományos életpályájára –, másrészt a kutatás tárgyának meghatározásához, konkrétan a népi jogszokások állami joghoz való viszonyának tisztázásához is nélkülözhetetlen a népi jogélet kutatástörténeti áttekintésekor tudomány és politika viszonyának elemzése.

A visszaemlékezések szerint Györfly István 1939 elején munkacsoportot hívott életre, hogy megindítsa a „magyar népi jogszokások és joghagyomány összegyűjtésének rendszeres munkáját”.⁴⁹ Szilágyi Miklós kutatástörténetet is feldolgozó összegzésében elsőként vetette fel azt a kérdést, hogy a program csakugyan Györfly István kezdeményezése-e – mint ahogy arról később a résztvevők egyöntetűen megemlékeztek. Szilágyi végül arra következtetett, hogy Györfly „a néphagyományon felépíthetőnek gondolt magyar nemzettudat-konceptiójának” az integráns része a nemzeti jog, így nem lehet kétséges, hogy a kutatás terve valóban Györflytől eredeztethető.⁵⁰ Tehát a legnagyobb magyar jogszokásgyűjtés a néprajztudomány, jelesen Györfly István kezdeményezésére indult meg. Fontos, hogy Szilágyi Miklós kutatástörténeti áttekinté-

⁴⁷ Szilágyi 2000: 695.

⁴⁸ „Fejezetünk meghatározó szemlélete, elméleti kerete – a kutatástörténeti vázlat is ezt előlegezi – részleges tagadását, nem logikai folytatását jelenti mindannak, amit »népi jogszokások kutatásként« szoktunk megjelölni. Egyrészt a társadalomnéprajz, a társadalomtörténet tágasabb összefüggés-rendjére, másrészt a jogszociológiai megfontolásokra (vö. Kulcsár K. 1960., 1976.) is figyelemmel mutatunk rá a törvény, a szokásjog és a jogszokás paraszti életviszonyokat szabályozó együttes szerepére és jelentőségére.” Szilágyi 2000: 699.

⁴⁹ Papp 1948: 5.

⁵⁰ Szilágyi 2000: 697.

sében mindig távolságtartó volt a jogszokásgyűjtés eredményeinek a jogalkotásban alkalmazhatósága kapcsán. Ezt beszélgetéseink során is mindig hangsúlyozta. Erről sem szabad megfeledkeznünk!

Szilágyit nagyban foglalkoztatja a tudatos törvényszegés kérdése, mely szerinte számos esetben kényszerűség. Kedves témája a halászat kapcsán mutatja be, hogy a szabályozók érdekcsoportokkal (hivatásos halászok) nem egyeztetett módosítása miként teszi cinkosokká az engedéllyel rendelkező halászokat az orvhalászokkal (majd ugyanezt a folyamatot látjuk a vadászat esetében is). A jogérvényesülés vizsgálatok klasszikusai közé emelendők Szilágyi Miklós halászzal kapcsolatos kutatásai, melyek mielőbbi megisméltése nem tűr halasztást. Az állami szabályozók, az abban foglalt tilalmak és engedélyek sűrű rendszere a mai napig fennáll – ehhez máshogy viszonyul egy engedéllyel rendelkező horgász és egy orvhorgász, ugyanakkor mindkettőjüknek van tudása úgy a szabályozókról, mind a szakmájáról. Szilágyi szerint a halászati törvény az önellátás eszményével, valamint a zsákmányolás ősi ösztönével mint szokásjogi felfogással került szembe. Az életszerűtlen szabályozás következményeként a halászok (engedéllyel rendelkezők és orvhalászok egyaránt) „életviteli normájukká avatták a halászat és halértékesítés egy részének »titkosítását«”,⁵¹ mindez találkozott a közösség megértésével: így, akit orvhalászat miatt ítélték el, a paraszti közösségekben nem számított börtönviselt embernek. Szilágyi Miklós az 1888: XIX. tc., a halászati törvény előkészítésével, parlamenti vitájával és fogadtatásával is részletesen foglalkozott,⁵² kiemelten azzal is, hogy egy életszerűtlen szabályozás miként intézményesítette az orvhalászatot. Ő maga is úgy vélte, hogy a halászati törvényhez való viszony más, „az állami beavatkozást a mindennapiság szférájára kiterjesztő törvények elutasításának megértéséhez is kulcsot kínál”.⁵³

A *Társadalomnéprajz* kötet születésekor Szilágyi Miklós ezt a kiterjesztést valószínű tematikusan tartotta elképzelhetőnek és gyümölcsözőnek, a vizsgálat időintervalluma tekintetében kevésbé. Hallgatóként is mindig óva intett attól, hogy a jelenkori törvényhozás termékeivel foglalkozzák. Különös veszélyként tekintett a népi jogélet kutatás eredményeinek jogalkalmazásban való hasznosításának felvetésére. Nyilván ez az óvatosság elsősorban a népi jogéletkutatás 20. századi történetének ismeretéből fakadt. A népi jogélet kutatás történetének feldolgozásába épp Szilágyi Miklós emelte be elsőként Bónis Györgynek azt az 1956 után született „szellemi végrendeletét”, melyben „jogelméleti illúzióként” hivatkozik arra a célkitűzésre, mely szerint a jogalkotást a nép meggyőződéshez, szükségleteihez kellene igazítani.⁵⁴ Beszélgetéseinkből az kristályosodott ki számomra, hogy ezt félre kell tenni, ez egy olyan szellem, ami jobb, ha örökre palackba zárva marad, ez a tulajdonképpen a par excellence feltétele a tudományos alapon művelt jogi néprajznak. Így talán nem csoda, hogy meglepődtem, mikor Szilágyi Miklós 85. születésnapja alkalmából rendezett konferencián fia, Szilágyi Márton felállt, és egy halászati előadás kapcsán nem csak azt osztotta meg,

⁵¹ Szilágyi 2000: 714.

⁵² Szilágyi 1988.

⁵³ Szilágyi 2000: 715.

⁵⁴ Szilágyi 2000: 697.

hogy Szilágyi Miklós nem pecázott, de még a halat sem szerette igazán, ugyanakkor a 2013. évi halászati törvény tervezete kapcsán tulajdonképpen törvényt módosító javaslatot fogalmazott meg.⁵⁵ Szilágyi Miklós lánya, Zsófia rendelkezésre bocsátotta ezt a javaslatot, melyet négyen jegyeznek.⁵⁶

A *Néprajzkutatói észrevételek a halgazdálkodásról és a hal védelméről szóló 2013. évi törvény tervezetéről* című dokumentum elsőként azt rója fel a törvényhozónak, hogy „»halászati hagyományok« megismerése szempontjából igazán illetékesnek tekinthető szaktudományunknak: az etnográfának (a néprajznak) akár az eszközhasználatával, akár a természetes vízi halászatnak mintegy másfél évszázados törvényi szabályozásait kísérő társadalmi konfliktusokkal kapcsolatos kutatási eredményeit” nem vette figyelembe, holott ez ösztársadalmi/nemzeti érdek. Szilágyi felhívja a figyelmet, hogy az ún. kisszerszámos halászat nem azonos a pihenési célú időtöltéssel, a sporthorgászattal. A tervezetnek a halászati hagyományoktól teljességgel idegen szabályozási megoldásaként jelöli meg, hogy tiltja a jövedelemszerzési célú halászatot, valamint azt a rendelkezést, hogy a halászcélú halászatot csak aktív halászati eszközökkel foghatna halat. Kiáll amellett, hogy a „nagyhalászat” és a „kishalászat” mindig is egymást kiegészítve létezett, valamint, hogy az „aktív” és a „passzív” halászati eszközöknek és módszereknek ki kellett egészíteniük egymást. Amellett törpálcát, hogy a kishalászok mindig is „valóságos halászati ezermesterek” voltak, akik maguk készítettek el eszközeiket igazodva „a változó ökológiai és technikai/technológiai adottságokhoz”. Már a neolitikum óta rendelkezésre álltak a varsák, melyek eltöltését értelmetlennek és szükségtelennek minősít a beadvány.⁵⁷

Több szempontból tanulságos ez a történet: alapvetően továbbra is az a főszabály, hogy a népi jogéletkutatás célja elsősorban a tudományművelés, nem pedig a jogalkotás befolyásolása; ugyanakkor lehetnek olyan ügyek, melyekben nem hallgathatunk. Ha olyan értéket veszélyeztet egy nemzetközi, országos vagy lokális szabályozás (ha olyan „külső befolyásolási kísérlet” történik), akkor igenis fel kell lépni. Abban az esetben is, ha egy ilyen kiállítás nem túl sok eredménnyel kecsegtet. Ugyanakkor amikor belépünk erre a szükségszerűen átpolitizált szintre, nemcsak az a veszély, hogy nem járunk sikerrel, hanem az is, hogy a tudományterületet évtizedekre hibernáljuk, ahogy ez a 20. században már megtörtént.

A címmel (*Kötött pálya, biztos támpontok*) azt akartam kifejezni, hogy a jogi néprajz hazai előtörténete alapján meglehetősen kötött pályán mozog, ugyanakkor ezen a pályán már vannak biztos támpontok, melyek jó részét Szilágyi Miklósnak köszönhetjük! Hogy mennyire aktuálisak Szilágyi Miklós kutatásai arról zárásul csak egy adat: a *Jogi Kultúrtörténeti, Jogi Néprajzi Kiskönyvtár* sorozatban 49-szer fordul

⁵⁵ 2013. évi CII. törvény a halgazdálkodásról és a hal védelméről. Néprajzkutatói észrevételek a halgazdálkodásról és a hal védelméről szóló 2013. évi törvény tervezetéről.

⁵⁶ Az egyik aláíró megerősítette, hogy Szilágyi Miklós kezdeményezése mögé álltak az iránta való tiszteletből, de ez alapvetően az ő kezdeményezése.

⁵⁷ A halgazdálkodásról és a hal védelméről szóló 2013. évi (CII.) törvény 2015-ös módosítása végül 2016-tól betiltotta a nagyhalás kerítőhalászatot. Az új jogszabály kizárólag a kisszerszámos halászatot engedélyezi, azt is csak rekreációs céllal. A témáról bővebben: Kothencz 2017: 95–108.

elő Szilágyi Miklós neve, a 11 kötetből 9-ben idézzük munkáit, a kiskönyvtár köteteiben, illetve a kutatócsoport mindössze két tagjának publikációiban ez összesen 184 idézettséget jelent.

Irodalom

BÁNKINÉ Molnár Erzsébet

- 2017 *A jászkun szabadság. A törvényesség helyi sajátosságai a Jászkun kerület népi kultúrájában (1682–1876)*. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK.

BOGNÁR Szabina

- 2014 Tárkány Szücs Ernő kutatásai és a nemzetközi néprajztudomány. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. 37–44. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Kar.
- 2016 *A népi jogélet kutatása Magyarországon*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- 2022 Ernő Tárkány Szücs's Legal Ethnographic Research and International Ethnography (1967–1994). *Acta Ethnographica Hungarica* 67. 1. 71–85.
- 2023 Jogszokásgyűjtés és jogszociológia. Tagányi Károly jogszokásgyűjtő programjának nemzetközi előzményeiről. In Nagy Janka Teodóra–Bognár Szabina–Szabó Ernő (szerk.): *Élő jogszokások: Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok*. 33–48. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem KPVK.

FEKETE Balázs

- 2020 Legal Ethnology and Legal Anthropology in Hungary. In Marie-Claire Foblets–Mark Goodale–Maria Sapignoli–Olaf Zenker (eds.): *The Oxford Handbook of Law and Anthropology*. 243–261. Oxford: Oxford University Press.

HOMOKI-NAGY Mária

- 2016 A szokásjog hatása a magyar magánjog fejlődésére. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Szokásjog és jogszokás I–II. Jogi kultúrtörténeti és jogi néprajzi tanulmányok*. 165–175. Szekszárd: Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Kar.

JÁVOR Kata

- 2000 A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz, VIII. Társadalom*. 601–692. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOCSIS Gyula

- 2000 Önigazgatás, közigazgatás. In: In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz, VIII. Társadalom*. 585–598. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOTHENCZ Kelemen

- 2017 „Őseink és elődeink örök emlékezetére a jövő halásznemzedéknek pedig tanulságra” Halászati örökség a Duna mentén. *Létünk* 47. 1. 95–108.

KÖHEGYI Mihály–NAGY Janka Teodóra

- 1995 Bónis György és társai jogi népszokás gyűjtése Tápén. I. Forrásközlés. *Studia Ethnographicae, I. A Móra Ferenc Múzeum évkönyve*. Szeged. 195–249.
- 1998 Bónis György és társai jogi népszokásgyűjtése Tápén. Forrásközlés. II. *Studia Ethnographicae. Móra Ferenc Múzeum évkönyve*. Szeged. 185–234.

- 2003 Bónis György és társai néphagyománykutatása Tápén. Forrásközlés. III. *Studia Ethnographicae. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szeged. 244–245.
- KULCSÁR Kálmán
1997 *Jogszociológia*. Budapest: Kulturtrade Kiadó.
- MATYASOVSKY-NÉMETH, Márton–FEKETE, Balázs
2022 Traces of Legal Anthropology in Hungary in the 20th Century. An Attempt to Define the Folk Concept of Law. *Acta Ethnographica Hungarica* 67. 1. 139–152.
- MEZEY Barna
2014 Tárkány Szücs Ernő jogtörténete. In Nagy Janka Teodóra (szerk.): *Tanulmányok Tárkány Szücs Ernő születésének 90. évfordulója tiszteletére*. 25–35. Szekszárd: PTE IGYK.
- MEZEY Barna–NAGY Janka Teodóra (szerk.)
2009 *Jogi néprajz–jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történelemtudományok köréből*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- NAGY Janka Teodóra
2002 *A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon – különös tekintettel a föld- és faluközösségek felbomlásának időszakára*. Szekszárd: Szerzői kiadás.
2003 A magyar joginéprajz-kutatás eredményei és alternatívái. In Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. 851–862. Budapest: Akadémiai Kiadó.
2010 A paraszti mentalitásváltozás hatása a kelengye összetételére: a jogi modernizáció és a házassághoz kapcsolódó ajándékozás szokása (1840–1952). In Flórián, Mária (szerk.): *Életmód, szemléletmód és a módi változása a parasztság körében a 19–20. század fordulóján*. 451–492. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
2015 „Mint a repeszgránát”: az I. világháború hatása a népi jogéletre: avagy a népi jogszokások dinamikája. In Szabóné - Bognár Anikó - Tombáczné Végh Katalin (szerk.): *Megtizedelt évek: Az első világháború kitörésének centenáriumi évében rendezett kecskeméti konferencia tanulmányai*. 49–56. Kecskemét: Katona József Múzeum.
2021a A magyar jogi néprajz-kutatás eredményei és alternatívái. In Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. 796–807. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.
2021b Az alsófokú magyar közigazgatás tradicionális jogintézménye: a községi (falusi) jegyző - „A köztét épségben tartani és előmozdítani”. In Peres Zsuzsanna - Bathó Gábor (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 80 éves Máthé Gábor tiszteletére: Labor est etiam ipse voluptas*. 805–813. Budapest: Ludovika Egyetemi Kiadó.
2023 A falu és jegyzője: a „fent” és a „lent” jogának szorításában. In Kothencz, Kelemen (szerk.): *Történetiség, nemzetiség, írásbeliség: AXI. Duna-Tisza közí nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferencia* (Baja, 2022. május 20–21.) előadásai. 47–66. Baja: Türr István Múzeum.
- NAGY Janka Teodóra–BOGNÁR Szabina–SZABÓ Ernő (szerk.)
2023 *Élő jogszokások. Jogi néprajzi, jogtörténeti és jogi kultúrtörténeti tanulmányok*. Szekszárd: PTE KPVK.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2000 Bevezetés. In Paládi-Kovács Attila–Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz 8. Társadalom*. 13–28. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- 2002 A társadalomtudományok és a falukutatás. In Paládi-Kovács Attila: *Tárgyunk az időben*. 19–39. Debrecen: Ethnica. Eredeti megjelenés: In Pölöskei Ferenc (szerk.): *A falukutatás fénykora (1930–1937)*. 42–56. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- 2003 Tárkány Szücs Ernő helye a magyar néprajztudományban. In Tárkány Szücs Ernő: *Magyar jogi népszokások*. 836–874. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PAPP László
- 1948 *A magyar népi jogélet kutatása*. Budapest: Néptudományi Intézet.
- STIPTA István
- 2009 A Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet című tanulmánykötetről. *Jogtörténeti Szemle* 3. 45–47.
- SZILÁGYI Miklós
- 1983 Jegyzetek a népi jogszokásokról (Tárkány Szücs Ernő könyvét olvasva). *Múzeumi Kurír* 42. 2. 61–64.
- 1988 Ahogyan a törvény megszületett – Történeti-néprajzi elemzés. In Herman Ottó–Imling Konrád: *1888. XIX. törvénycikk a halászatról és végrehajtási utasítása* (Hasonmás kiadás). 5–40. Veszprém: Pannon Nyomda.
- 2000 Törvények, szokásjog, jogszokás. In Paládi-Kovács Attila–Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz 8. Társadalom*. 693–759. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SÁRKÁNY Mihály
- 2000 A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In Paládi-Kovács Attila–Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz 8. Társadalom*. 29–66. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
- 1970 Népi jogtudat Tömörkény István műveiben. *Ethnographia* 81. 2–4. 421–429.
- 1981 *Magyar jogi népszokások*. Budapest: Gondolat.

Bognár Szabina

PhD, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

E-mail: bognar.szabina@abtk.hu

Szabina Bognár

**A Fixed Path with Sure Points of Reference
From Károly Tagányi's Programme of Collecting Legal Customs Law
to Miklós Szilágyi's Socio-Ethnographic Synthesis**

In his tribute study, the author explains in detail what Miklós Szilágyi's research means for Hungarian legal ethnography. With several decades of research behind him, Miklós Szilágyi provided assistance to researchers of legal ethnography, which is deemed to be part of social ethnography, with a solid conceptual foundation, a well-balanced research history, and an authoritative assignment of tasks. In his opinion, those cases where codified law comes into irreconcilable conflict with customary law, i.e. when 'the two legal systems confront each other', deserve special attention. He called this legal history investigation 'a joint task of historians and ethnographers'. Miklós Szilágyi defined a specific

conceptual system in chapter ‘Law, Customary Law and Legal Custom’ in the volume ‘Society’ of the series ‘Hungarian Ethnography’, which differs in several aspects from the canonized concepts of jurisprudence/legal history and study of folk law. In the same volume, he partially dispelled the myth of self-regulating communities and announced a programme to explore how central regulations influenced the living conditions of peasants. Miklós Szilágyi’s results have been organically integrated into legal ethnographic research, but the study of the integration of laws into legal customs (practice) is still in its infancy.

Keszeg Vilmos

A „háború humora” egy regionális lapban Torda, 1914–1918¹

„A hírlapok – főképp a kisebb városok tiszavirág életű, kis példányszámú, következésképpen nehezen jozzáférhető újságocskái – néprajzi célú hasznosítása alig jutott túl az alkalmi kísérleteken.”²

„Adja Isten, hogy minél hamarabb megint a vidám embereké legyen a világ, hogy megint lehessen nevetni – anélkül, hogy az ember lelkiismereti furdalást érezne minden percért, amelyben jókedve volt.”³

A TORDAI SAJTÓ

Kezdetek

Torda lakosságának jelentős részét tették ki a lelkes, vállalkozó kedvű iparosok, majd a gyári munkások, valamint a földbirtokosok és a földművesek. Mellettük bányászok, kereskedők, vendéglősök, hivatalnokok, postai és pénzügyi alkalmazottak, országgyűlési képviselők, ügyészek, orvosok, tanárok, papok, mérnökök laktak a városban. A 19. század végén közülük emelkedtek ki az újságírók, a kiadók és a nyomdászok, hogy megteremtsék a nyilvános diskurzust, információt termeljenek. Újságot írtak, könyveket, brosúrákat, tájékoztató anyagokat, aprónyomtatványokat állítottak elő a lakosság számára.

Tordának 1877-től 1940-ig folyamatosan volt magyar nyelvű sajtója. A tiszavirág életű lapok közül kiemelkedett az *Aranyosvidék*. Első száma 1891. február 1-jén jelent meg. K. Weress Sándor indította. Szerkesztői az évek során többször cserélődtek (Borbély György, Nagy Albert, Lovassy Andor, Vertán Endre, Páll Gábor, Boross Elek, Gyallay Pap Domokos). Előbb Harmath József, 1896-tól Füßy és Sztupjár, 1905-től Füßy József, majd halála után a fiai biztosították a kiadását. Hetente megjelenő „közigazgatási, közművelődési és társadalmi” lap volt. Főként a város polgári rétegét kívánta megszólítani, de nem zárkózott el a vidék más társadalmi kategóriáinak gondjai elől sem. Mikor a lap élére Borbély György került, a lap megnyitotta oldalait távoli munkatársak (írók, professzorok, politikusok, lelkészek, tudósok) előtt, s ezáltal színessé, frissé, változatossá tette a lap tematikáját. De ugyanebben az időben gyakran tett kísérletet a szülőföld felfedezésére, megismertetésére. 1938-tól kéthetenként jelent meg. Utolsó száma 1940. augusztus 24-én jött ki a nyomdából. 50 éven keresztül összesen 2545 száma jelent meg.

¹ A kézirat az MTA Domus Programja támogatásával készült.

² Szilágyi 1986. 42.

³ Molnár Ferenc. *Borsszem Jankó* 48.45.10. /1915. 11. 7.

Ezalatt pótolhatatlanná tette magát a városban és a vidékén, a vármegyében. Heti rendszerességgel, előbb vasárnap, majd szombaton jelent meg, új hírekkel, gondolatokkal és hasznos információkkal. A helyi és az országos hatóságok szócsöve volt, figyelemmel kísérte a törvénykezés újdonságait, a parlament és a pártok csatározásait, az oktatás, az egyház, a földművelés, az ipar és a kereskedelem kezdeményezéseit. Ráirányította a figyelmet a példás magatartású polgárookra, örömmel számolt be a város és a vidék szülötteinek sikereiről. Egyre terebélyesebbé váló reklámmellékleteiben egymással versengve iparosok és kereskedők kínálták szolgáltatásaikat, termékeiket, áruikat. Rendszeresen tallózott budapesti, kolozsvári és vidéki lapokból. Támogatta a magyar áruvédelmet, a pedagógusok reformjait. Köszöntötte a városba érkező illusztris vendégeket, beszámolt tudósok, egyházfők, színészek, zenészek fellépéséről, az emlékünnepekről, a mozgóképvetítésekről, a tudománypopularizáló előadásokról, a könyvújdonságokról. A lakosság pártjára állt, amikor a vízellátásról, a villanyvilágításról, a gázfűtésről, a munkanélküliségről, a mértéktelen drágításokról volt szó. Összefoglalva, figyelemmel követte az intézményi logikák és értékrendek beépülését a város és a vidék életébe; stabilizálta a főváros és a vármegye, a megyeközpont és régiója, valamint a társadalmi kategóriák közötti viszonyokat; törekedett a régió múltja, jelene és jövője összekapcsolására és gondozására; termelte és irányította a prezentizmust. S tette mindezt a maga lehetőségeinek, eszközeinek és érdekeinek megfelelően.

A lapszámok terjedelme az első három évtizedben jelentősen ingadozott. 1891-ben 6 oldalra indult, 1895-ben 4 oldalra szorult vissza, 1900-tól 8, 1903-tól 10, 1905-ben 12, 1906-tól 16, 1908-tól 14, 1910-től 16 oldalra jelent meg. A terjedelem hullámozása mögött anyagi megfontolások húzódhattak. Az újság sem téma-, sem kézírathívnnyal nem küszködött. A hirdető hamarosan felfedezték a lapot. A reklámok, hirdetések gyakran a lapszámok harmadát is betöltötték.

A tordai sajtó a háborús években

Az *Aranyosvidék* 1914-ben a 24. évében járt. A háború kitörését különszámban adta hírül. 1914. július 26. és 1918. november 16. között az újságnak 242 száma jelent meg. Ebből 27 szám 1914-ben, 52 szám 1915-ben, 60 szám 1916-ban, 52 szám 1917-ben, 51 szám 1918-ban. Az olvasók 1914-ben 4, 1916-ban 8, 1918-ban pedig 6 alkalommal kaptak különszámot a rendszeresen megjelent szombati újságokon kívül.

1914-ben a „lap politikai részét” Fried Farkas ügyvéd, a „társadalmi részét” Boross Elek társszerkesztő állította össze. Fried Farkas 1917-ben, a december 1-jén megjelent 48-as számtól lépett vissza a lap éléről, a helyét dr. Páll Gábornak engedte át. A lap 1917. szeptember 1-jén új munkatársat avatott dr. Szeberényi Gyula személyében.

A négy év során a lap figyelt a politikai döntések színtereire és hangadóiira, a frontok történéseire, a város és a vármegye lakosságának életkörülményeire, hangulatára. A vezércikkek hol derűt, hol borút kelteve az aktuális tényekre reflektáltak; a monarchia állapotára és politikai viszonyaira, a sorsát meghatározó döntésekre; viselkedési és viszonyulási módozatokat, logikai és nyelvi retorikát sugalltak az olvasóknak. A lap több-kevesebb rendszerességgel versrovatot tartott fenn, a költőket és a verseket a ré-

gióból verbuválva. A háborús időszakban a versek a háború, a pusztulás, a szenvedés, a heroizmus, a haza- és a szülőföldszeretet érzését járták körbe, gazdag pátosszal. Az újság új rovatokat nyitott meg. *A háború hírei* a hadi eseményekről szerzett értesítéseket közvetítette, a *Tábori posta* a frontról kapott leveleket tette közzé. Külön sorakoztatta fel a város, és külön a vármegye életének eseményeit. Ezek között állandó jelleggel szerepeltek a Tordán tartózkodó sebesültek, később a hadifoglyok életéről, a vármegye katonáiról (sorozások, hőstettek, sebesülések, halálesetek, szabadságolások), a lakosok segélyakciókban való részvételéről, valamint nélkülözéséről szóló tudósítások. Szintén a hírek között szerepeltek hétről hétre a minisztériumi, a hatósági és a helyi intézményi rendelkezések és felhívások. Mondhatni, a lap segítette a várost és régióját a háború hozta helyzetek megélésében és feldolgozásában.

Az események bemutatásában a lap tárgyilagosságra törekedett. A kezdetek kezdetén ígéretet kapott a miniszterelnöki sajtóirodától, hogy a friss híreket sürgönyben megküldi a szerkesztőségnek. Rendszeresen kivonatolta és értelmezte a lakosság kötelezettségeit szabályozó törvényeket és miniszteri rendelkezéseket. Indokolt esetben átvette a tekintélyes lapok értesüléseit és kommentárjait is. Együttműködött a város és a vármegye intézményeivel, a helyi döntéseket, felhívásokat rendszeresen közvetítette. És végül, az újságba beemelte az utca hangját.

A háború kirobbanásától a békekötés híréig megőrizte a kincstári optimizmust. A kezdeti hazafias lelkesedés szertefoszlása után is napirenden tartotta a békekötés közeli reményét, a magyar győzelem elkerülhetetlenségét. Az ehhez szükséges áldozathozatal példájaként emelte ki a több fiúgyermeküket a frontra engedő, esetleg gyászoló családokat, a hadkötelezettséggel nem rendelkező fiatalok és meglelt korúak, a betegségük vagy foglalkozásuk miatt felmentettek hadba vonulását. A gyászt, a veszteséget és a veszélyt nem minimalizálta; az áldozatot a győzelem, az ország integritása, szabadsága feltételének tartotta. 1914-ben a következő üzenetet közvetítette a katonáknak és hozzátartozóiknak: a fronton nem minden golyó halálos; ha épen térnek haza a katonák, „milyen édes lesz az ölelés”; ha megsebesülnek, ápolásban részesülnek; ha meghalnak, „a hazáért meghalni a legdicsebb halál”.⁴ Kitért a vidék katonáinak hőstetteire, bátorságára, együttérzését fejezte ki az elhunytak családtagjainak. Kiállt a városban és a védéken tartózkodó, a mezőgazdaságban foglalkoztatott hadifoglyokkal szembeni toleranciáért. Sok, a háború második felében sokasodó jelből következtetni lehet arra, hogy a cenzúra nem tette lehetővé az újság számára az indokolatlan vérontás elítélését.

A háború kezdetétől a lap terjedelme 8 oldalra korlátozódott. 1917. november 24-én a szerkesztőség szomorúan adta tudtul, hogy papírhány miatt a 8 oldal helyett 6 oldallal kell beérnie. A krízis azonban csak rövid ideig tartott, 1918-ban már újra 8 oldalra állt vissza a terjedelem.

⁴ Aranyosvidék 24.36.4./1914.08.14.

„A HÁBORÚ HUMORA”: A FEKETE HUMOR AZ ARANYOSVIDÉKBEN

A fekete humor

A háborúk az emberiség történetének tartozékai. A közösségek (nemzetek, etnikumok, települések, családok) életében kimenetelüktől függetlenül krízishelyzetek, az egyén életében fordulópontok, sorsesemények. A háború összefüggésben van az ideológiákkal, a technikával, a vallással, a gazdasági élettel, a mindennapok struktúráival.⁵

Vannak olyan attitűdök, viselkedési formák, gyakorlatok, amelyek bizonyos élethelyzetekben válnak fontossá, terjednek el. Az első háború hatásait átpasztázó tanulmánygyűjteményből közülük a levelezés, az emlékiratírás előretörését, a női szerepek megváltozását, az egyház társadalomszervező akcióinak gyarapodását, az imádkozás intenzívvé válását, az étkezési és tágabban a fogyasztási habitusok minimalizálódását, a katonatemetés és a katonasírok gondozása forgatókönyvének kialakulását emeljük ki.⁶ Ezek mellett vannak azok a gyakorlatok és cselekvések, amelyek felfüggesztődnek, vagy amelyek gyakorlása devianciának minősül. És mert kiiktatni nem lehet őket, a róluk való beszélés vagy tabuvá, vagy tabuszegéssé, és ilyenképpen a megítélés célpontjává válik. Ilyen a szórakozás, a pihenés és a gondtalan fogyasztás, a játék,⁷ a nevetés⁸ exponálása.

Torda cseppet sem előnyös országos hírnevét a rátótiadák (anekdoták, adomák, igaztörténetek) alapozták meg és termelték újra, 200 éven keresztül. Ez egyúttal a humor (nevetés, ugratás, ironizálás, a torzulásokra való figyelés, azok kicsúfolása) társadalmi szerepe állandósulásának, intézményesülésének bizonyítéka.⁹

A tordai nevetéskultúra új korszakát az *Aranyosvidék* nyitotta meg. 1909-ben *Sóvirágok* címmel indított rovatot. Bár a tordai sóstavak környékén élő sajátos növényfajra való utalás a helyi narratív hagyomány befogását ígérte, a rovat valójában heti rendszerességgel öt éven keresztül mintegy 800 új, tréfás narratívumot, ritkán adomát, anekdotát, igaztörténetet, többnyire azonban viccet nyújtott olvasóinak. Azaz a humort médiafolklórrá alakította, az olvasásgyakorlat részévé tette; új repertoárral szórakoztatta olvasóit. A rovat 1913 szeptemberében kimerült és kimaradt.

A világháború kitörése egy időre kiiktatta, vagy legalábbis visszaszorította a nevetést. Az *Aranyosvidék* 2015 áprilisában talált vissza önmagához. A döbbenetet, a kezdeti patetizmust és optimizmust túllépve berendezkedett szerepének a háború idő-

⁵ Napjaink szerveződő tudományterülete a *háború antropológiája* és a *katonaantropológia*. A téma magyar jelzése, a szakirodalom összesítése: Jobbágy 2015.

⁶ Glässer – Mód 2018.

⁷ A *homo ludens* értelmezésében J. Huizinga a játék és a harc közötti alapvető analógiát veszi alapul. Huizinga 1944. Egy adat az 1848-1849-es szabadságharc katonáinak önfeledt harctéri játékaról: Olosz 2003.

⁸ Az említett kötetben Kürti László Manno Miltiades karikatúráit értelmezi a háborús akasztófahumor példaként. A magyar élclapok képi anyagáról jegyzi meg: „A háború borzalmait a nevetés próbálta enyhíteni”. Kürti 2018: 128.

⁹ Keszeg 2006.

szakában való gyakorlására. Ennek képezte részét – a nem csupán a szórakoztatást, hanem – a leleplezést, az ironizálást szolgáló humor, amit a lap *A háború humora* rovatban közölt.

A komikum, a humor alapvetően az emberi tudatban születik meg, az emberi világ értelmezésének formája, eszköze, az emberrel, a világgal szembeni kritikai értékrendet veszi alapul. A törzsi társadalmaktól kezdve minden közösségben megvannak a gyakorlásának szabályai, alkalmi és alakzatai.¹⁰ A viccek aktualitásáról értekező Sigmund Freud írta: „az időszerű vicceken (...) talán még sokkal nagyobbakat kacagtunk, mint az örökzöld vicceken. Ezek a viccek megszületésükkor »aktuális« személyekre vagy eseményekre utalnak, melyek akkor általános érdeklődést keltettek és egyben éltették a viccet magát”.¹¹ Az aktualitás igénye magyarázza a viccek elavulását, az újabb viccek születését: „Az aktuális viccek ezektől az eseményektől kapják éltető erejüket, s az események elenyészése a viccek sorsát is meghatározza”.¹² A vicc „mint társadalmi folyamat” a nevetés révén részben az örömszerzést szolgálja, részben pedig a külvilág felé irányul, leleplezi visszasságait, ellenséges indulatokat, széksziszt érvényesít vele szemben.¹³ A nevetés értelmezéséhez Henri Bergson szükségesnek tartotta a társadalmi környezet ismeretét: „Hogy megértsük a nevetést, természetes környezetébe, vagyis a társadalomba kell visszahelyezni, s mindenekelőtt hasznos, tehát társadalmi szerepére kell rámutatni”.¹⁴

A humor ilyen értelemben a háborúhoz való viszonyulást, a háború értelmezését, a túlélési stratégiát radikalizálta, azaz organikusan épült bele a helyzetbe, a prezentizmus élményét mélyítette, árnyalta.¹⁵ A szakirodalom ezt nevezi a *fekete humornak*, *akasztófahumornak*, amelynek gyakori témái a betegség, a halál, a háború. Jótékony hatását azáltal fejt ki, hogy segít egy kétségbeejtő helyzet értelmezésében, enyhíti a stresszes állapotot, a kilátástalanságot, ellenállóvá tesz.¹⁶ Az első világháború első hónapjai alatt Nagy Endre újságíró, *Az Est* munkatársa, később kabarészínpad vezető kötetnyi háborús anekdotát, viccet és jegyzetet gyűjtött össze és jelentetett meg 1915-ben. A 223 szöveget 9 tömbbe sorolta be. Ezek a következők: a háború kitörésének híre, a vörös ördögök (huszárok) hőstettei, a szerb harctér eseményei, a német katonák tettei, az ellenfél katonái, a cár katonáinak emlékeztető tettei és mondásai, háborús életképek, kitüntetések, az otthon maradottak.¹⁷

¹⁰ A primitív társadalmak tréfás kapcsolatait áttekinti Gulian 1983: 291–293.

¹¹ Freud 1982: 138.

¹² Freud 1982: 139.

¹³ Freud 1982: 148.

¹⁴ Bergson 1992: 47.

¹⁵ Nem hagyható szó nélkül, hogy az első háború a lezárulta után is a humor egyik témája volt. Ezek a háborús nagyotmondások részben más, jelentős mértékben szórakoztató szerepet töltek be. Áttekintése: Karácsony-Molnár 2018.

¹⁶ Kupeczki 2021.

¹⁷ Nagy 1915.

Fekete humor az Aranyosvidéken

A humoros történetekben helyzetek, témák, motívumok dominálnak. Ezeket mindig visszahelyezzük abba a kontextusba, amelyben megjelentek – a valóságban, majd a sajtóban. Ez a kontextus egyúttal a nevetésnek is organikus kontextusa.¹⁸

Sorozás, hadbavonulás

A hadviselésnek szüksége volt a férfiakra. 1914-ben több törvénycikk határozott a haderő, a honvédség fenntartásának körülményeiről (VIII.tc.), az újonclétszámról (X. tc.), az állampolgárok hadsegélyezési kötelezettségéről (XLVI. tc.), a bevonultak családjának segélyezéséről (XLV. tc.). Az évek múlásával az elhunyt, végzetesen sérült vagy fogságba esett katonák pótlása egyre nagyobb gondot jelentett.

Az *Aranyosvidék* mindvégig napirenden tartotta a témát. Folyamatosan tudósított a sorozások körülményeiről, a nyilvántartásba vettek számáról. Előszóval számolt be a nem hadköteles fiatalok, az előrehaladottabb korú férfiak jelentkezéséről, a családjukat hátrahagyó férfiak bevonulásáról. „A nagyenyedi Bethlen-kollégium tanítóképzőjének több növendéke önkéntesen jelentkezett katonai szolgálatra. Koszorúval díszített zászló alatt, dobszó mellett vonultak fel katonás menetben a honvéd kiegészítő parancsnoksághoz, ahol besorozták a derék fiukat a haza védelmére.”¹⁹ „A székelykeresztúri állami tanítóképző-intézetnek III-ik, IV-ik és néhány II-od éves növendéke szám szerint hatvanan önkénteseknek jelentkeztek. A szülői beleegyezést mindenik megkapta s a vallás és közoktatásügyi miniszter is sürgönyileg küldötte engedélyét a lelkes ifjak hadbavonulására.”²⁰ „A nagy múltú nagyenyedi Bethlen-kollégium református tanítóképzőjének 31 növendéke önként beállott katonának s a marosvásárhelyi sorozóbizottság már be is sorozta őket katonai szolgálatra s így a nagyenyedi Bethlen-kollégiumból ez a lelkes csapat bizonyítja, hogy nem halt ki még a nagy alapító szelleme. A kollégium főgimnáziumának felnőtt ifjai is tömegesen jelentkeznek a hadsereg kötelékébe való felvételre.”²¹ „A kolozsvári ref. theologia fakultás papnövendékei csaknem valamennyien, harmincketten jelentkeztek önkéntes katonai szolgálatra.”²² „Ismét 40 székely tanítójelölt állott katonasorba. Csiksomlyói tanítójelöltek. »A haza mindenek előtt!« Nem csak szóval, példájukkal is tanítják ezek a lelkes ifjak. Isten segítse és oltalmazza őket, a lelkesedéssel vállalt munka befejezésére.”²³ „Hatvannégy éves katona. Kolumbán Lajos olaszteleki földbirtokosnak két fia van a harctéren. Az öreg kuruc maga biztatja leveleiben hős fiait a kemény kitartásra és állandóan hangoztatja, hogy holmi »apró sebbel«, vagy betegséggel haza ne jöjjenek. Most aztán, hogy a háború hosszú ideig tart, az öreg maga is a háborúba készül.

¹⁸ Terjedelmi korlátok miatt a kéziratból ki kellett hagyni az alábbi motívumok bemutatását: *Heroizmus, Tanárok a fronton, Hiány, nélkülözés, Adakozás, segítségnyújtás, Szerelem, hűség, Tetűpor, Repülők az égen*.

¹⁹ *Aranyosvidék* 24.45.1./1914.10.10.

²⁰ *Aranyosvidék* 24.45.2./1914.10.10.

²¹ *Aranyosvidék* 24.48.1./1914.10.24.

²² *Aranyosvidék* 24.48.2./1914.10.24.

²³ *Aranyosvidék* 24.50.1-2./1914.11.07.

Folyamodott a székeljudvarhelyi cs. és kir. hadkiegészítési parancsnoksághoz, hogy a népfölkelők közé vegyék fel. Fel is vették.”²⁴

Az 1914. augusztus 22-i Behívási Hirdetmény életkorok szerint hívta sorozásra a férfiakat.²⁵ A hozzátartozók kötelessége volt a „külföldön tartózkodó védköteleseket” értesíteni. A bevonulás elől elmenekülteknek az uralkodó közkegyelmet hirdetett az „igazságos büntetés” alól.²⁶ 1914 szeptemberében a 20, a 21 és a 22 éves férfiakat hívták sor alá,²⁷ és hamarosan figyelmeztették őket a távolmaradás következményeiről.²⁸ Szigorúan újrapsztázták azokat a 24-36 éveseket, akik korábban felmentésben részesültek.²⁹ Az 593 személyből 373-at alkalmasnak találtak, kiképezték és frontra küldték őket.³⁰ Sorozni kezdték a 19 éveseket, akik a főgimnázium 7. és 8. osztályába jártak.³¹ 1915-ben a honvédelmi miniszter kiterjesztette a népfölkelők életkorát, a 18 évesektől az 50 évesekig.³² 1914-ben a frontra vitték a felmentett vasutasok egy részét is,³³ 1915-ben pedig az összes mérnököt a frontra hívták.³⁴

Az *Aranyosvidék* hol lelkesítő, hol pedig elmarasztaló példákkal ösztönözte a férfiakat sor alá menni. Közöttük voltak az alábbi tréfás történetek:

A sorozáson történt, hogy a bizottság előtt egy vézna, horpadt mellű és minden tekintetben untauglichnak mutakozó legény jelent meg. Csak félig vetkezett le és az orvosok már is intettek neki, hogy elég, ne is fáradjon. A fiatalember feléjük fordította sápadt arcát és rájuk szegezte égő tekintetét. És megszólalt:

– Mondják meg a doktor urak, miért nem vesznek be? – Azért barátom, mert magának nagyon szűk a melle.

A fiatalember hallgatva simította végig magas homlokát s egy kis szünet után így felelt:

– Szűk a mellem? Talán még elég nagy arra, hogy elférjen benne egy orosz golyó és elég széles arra, hogy elférjen rajta egy vitézségi érem?

E felelet hallatára a tetszés moraja vonult végig a bizottságon. A főtörzsorvos odalépett a sovány ifjú elé, megveregette a vállát, megszorította a kezét és harsányhangon így kiáltott:

– Tauglich! Ennek a fiúnak a helyén van a szíve és nekünk ilyen emberekre van szükségünk. Isten éltesse, ifjú barátom!³⁵

Vese-mese. Erős, jól megtermett férfi áll a sorozó bizottság előtt. Az orvos tekintetével végignézi, élvezettel akarja kimondani az „alkalmast”-t, mikor megszólal az újoncjelölt:

²⁴ Aranyosvidék 24.56.4./1914. 12.12.

²⁵ Aranyosvidék 24.40.3./1914.08.28.

²⁶ Aranyosvidék 24.41.3./1914.09.03.

²⁷ Aranyosvidék 24.43.1./1914.09.19.

²⁸ Aranyosvidék 24.43.1./1914.09.19.

²⁹ Aranyosvidék 24.47.2./1914.10.17.

³⁰ Aranyosvidék 24.49.3./1914.10.31., 24.52.2./1914.11.21.

³¹ Aranyosvidék 25.5.4./1915.01.30.

³² Aranyosvidék 1915.17.4., 26.6.3./1916.02.05.

³³ Aranyosvidék 24.45.3./1914.09.12.

³⁴ Aranyosvidék 25.14.4./1915.04.03.

³⁵ Aranyosvidék 25.17.3–4./1915.04.24.

– Pardon doktor ur! . . . – No, mi az? Talán valami baja van? – kérdezi az orvos.

– A vese . . . –Vese?... Mese! . . . Alkalmas!³⁶

A foglalkozás. A népfelkelők sorozásán történt. A megvizsgálandó ifjútól kérdi az orvos:

– Mi a foglalkozása? – Pék – feleli az Ádám-kosztümös ifjú. A válasza láthatóan felvidult a bizottság katonai tagjainak arca, mert hiszen a tábori életben fontos és keresett mester a pék. Csakhamar el is hangzott a sententia: – Alkalmas!

A következő ifjú (kissé illuminált állapotban) tanúja lévén e jelenetnek, kérdezetlenül megszólal:

– Vajjon az én mesterségemnek is így fognak örveni? – Hát te mi vagy? – kérdi a katonai elnök. – Béltisztító ... – volt a válasz.³⁷

A háború és a mozi. Kávéházi beszélgetés:

– A háború olyan mint a mozi. – ? – A legjobb helyek hátul vannak.³⁸

Lövészárokból

„A lövészárók az első világháború kiemelkedő szimbóluma lett. Különleges helyet foglalt el a kollektív emlékezetben, s az összes többi harci forma eltörpült mellette. A lövészárókban négy éven keresztül európaiak milliói élték át a háborút, mert a csaták helyébe a végtelen, felölrlő küzdelem lépett. Ebben az állóháborúban új harci technikák alakultak ki, mint a mérges gázok alkalmazása, a fegyverzet része lett az addig soha nem alkalmazott kézigránát, de a felszerelés fontos kiegészítő eszközének számított az ásó, a fűrész és a drótvágó olló, melyeket a katonák sokszor gyakrabban használtak, mint a lőfegyverüket.” Az előbbi sorokat Németh István történész írta 2014-ben.³⁹ Azért idézzük, mert az általunk talált adatokra is ráillenek.

Egy tordai szakaszvezető a háború első felében több alkalommal is beszámolt montenegrói életükről. Egyik leveléből idézzük a következő kedélyes helyzetjelentést: „Mi is behúzódtunk barlangunkba, a körülbelül 2 méter hosszú és széles sáncba, elrekesztve e helyet és kényelmesen rendeztünk be, hogy másod magammal e kis hely szolgál hálósobának, ebédlőnek, konyhának is, mert kövekből és pléh darabokból egész tűzhelyet alkottunk. Igaz, mikor egyikünk fenn mozog az odúban, a másiknak feküdnie kell. Ez a mi békességes otthonunk most a boldog és meleg családi otthon helyett. Míg figyelő őrünk a terepet vizsgálják, a többiek a bogrács körül gyülekezve elmesélgetünk és élcelődünk.”⁴⁰ „Egy bágyoni legénynek” a szüleihez írott levelét az *Aranyosvidék* is közzétette. Ebben olvastuk: „És ne búsuljanak kedves szülőim, mert én bízom a jó Istenbe, hogy megsegít és ettől is megszabadulok, mert én jó helyen vagyok, gépfegyvernél egy újvári fiúval, egy biztos sáncban, olyan mint egy szájas verem és itt biztonságra vagyok.”⁴¹

³⁶ Aranyosvidék 25.52.4./1915.12.25.

³⁷ Aranyosvidék 26.18.4./1916.04.29.

³⁸ Háromszék 14.3633.17./2002.08.12.; Aranyosvidék 26.50.4./1916.11.04.

³⁹ Németh 2014: 90.

⁴⁰ Aranyosvidék 24.52.1–2./1914.11.21.

⁴¹ Aranyosvidék 25.9.1–2./1915.02.27.

1915. augusztus 8-án a Torda város kedvenc kirándulóhelyén, a városerdőben látta vendégül a városban ápolott katonákat. A kirándulás korábbra volt meghirdetve, de az időjárás szeszélye miatt késleltetni kellett. Az esemény egyik látványosságát a lap ilymódon hirdette meg: „Lövészárkok bemutatása. A holnapi Király-nagy-erdői monstre-kirándulás alkalmával a katonák be fogják mutatni a közönségnek a már előre elkészített különböző rendszerű és rendeltetésű harctéri lövészárkokat és fedezékeket. A kirándulásnak ez is egyik vonzó érdekessége lesz.”⁴² A kiszállás sikernek bizonyult. A katonák bőségesen étkeztek, majd hegedűkísérettel daloltak és táncra perdültek. „A művészileg megkészített lövészárkokat és fedezékeket nagy érdeklődéssel szemlélte a közönség.”⁴³

A sebesült katonák lelkesedése láttán egy hónap elteltével az Aranyosvidék visszatért a témához. Ezúttal egy tréfás történettel:

Az a lövészárkok! Két asszony beszélget a piacon:

– Hogy van? – kérdezi az egyik. – Köszönöm, csak lassan. – Persze, most már jobban, mint eddig. Tudom, hazajött az ura a harcterről. Képzelem, hogy örülnek egymásnak a hosszú távollét után! – Örülünk, örülünk, de azért ne gondolja, hogy valami nagy a béke otthon. Most még hagyján, de az első napokban nem bírtam az urammal. Nem találta helyét. Egész nap jött-ment. A konyhában lábatlankodott; pörölt a gyermekekkel; az ebéd nem ízlett neki; az ágy pedig hol puha volt, hol kemény. Nem tudtam vele mit csinálni s e mellett nagyon bántott, hogy mindig a lövészárokról beszél.

– Szép, hűvös nap – mondta egyszer –, most jó délutáni alvás eshetik a lövészárookban. Máskor meg letette kezéből az újságot és elmélázott: – Vajjon mit csinálnak most a fiuk a lövészárookban?

Folyton csak a lövészárkok! Úgy emlegette, mint a kávéházat valaha házasságunk első idejében, amikor lemondott a kedvemért erről az élvezetről. Láttam, hogy itt tennem kell valamit. Egy nap két napszámost fogadtam és a kertben, a méhkas mellett, a málnabokrok mögött egy árkot ásattam. Másnap – éppen a névnapja volt az öregemnek – kivittem a kertbe és szó nélkül az árokra mutattam.

Jaj, de milyen öröme volt! Ujjongva ugrott bele. S azóta ott olvassa el reggel az újságot, ott issza meg délután a feketéjét s este ott szivja el a szivarját a „lövész-árok”-ban. A házban pedig nyugalom van.⁴⁴

Vadászati tilalom

A század elején az 1883. évben meghozott 20. számú törvény szabályozta a vadászati jogot, a vadászati módokat, a kihágás eseteit és büntetését.⁴⁵ A háború kitörése enyhén válságba sodorta a mindössze néhány évtizede fellendülő férfisportot. A közbiztonság érdekében 1914 augusztusában fegyverhasználati tiltást írtak elő, az egyéb

⁴² Aranyosvidék 25.31.3./1915.07.31.

⁴³ Aranyosvidék 25.33.4./1915.08.14.

⁴⁴ Aranyosvidék 25.39.3./1915.09.25.

⁴⁵ A törvény: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88300020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torveny/3Fpagenum%3D31> (Letöltés: 2024. 06. 25.) Továbbá: Csöre 1998.

fegyverekkel, lőszerekkel, robbanóanyagokkal együtt a vadászfegyvereket is be kellett szolgáltatni. Minthogy azonban a vadászat a közétkeztetést segíti, olyan helyen, ahol a vadászat a közbiztonságot nem veszélyeztette, az előírást nem kellett alkalmazni.⁴⁶ Amikor az élelmiszerhiány nyilvánvalóvá vált, a vadászok jelentősége megnőtt: felkérésre vadhúst biztosítottak a sebesült katonák számára.⁴⁷

A háború okozta gondokon a vadászok másként is segíteni akartak. Az Országos Magyar Vadászati Védegylet a belügyminiszter beleegyezését kérte, hogy tagjai posztóból vagy vászonból készült, piros színnel szegélyezett, zöld keresztet ábrázoló, az egylet pecsétjével hitelesített fehér karszalagot viselhessenek. A karszalag árusításából befolyt összeg felét a Vöröskereszt Egyletnek, másik felét pedig a hadbavonultak családjának megsegítésére ajánlották fel.⁴⁸

Vadászati tilalom. A hadigyerekek mások, mint a békebeliek. Egy vadásztársaság a hat éves Gyuri előtt beszélget:

– Augusztusban már megint lehet majd zergére vadászni. – Hát most mért nem lehet? – kérdezi a kisfiú. – Mert még vadászati tilalom van. – Mi az a vadászati tilalom? – Hát fiam, a vadakat nem mindig szabad löni. – Miért? – Mert a vadaknak bizonyos időben, kicsinyeik vannak. Meg kell várni, hogy fölneveljék őket. – És a zergére mikor nem szabad vadászni? – December 1-től augusztus 1-ig. – És a szarvast? – Január 1-től október 15-ig. – És a fajdkast? – Június 1-től március 1-ig.

Gyuri hosszan elgondolkozik: – És az emberre, apa – mondja a kisfiú, –, az emberre minden hónapban szabad lövöldözni? Hiszen annak is vannak kicsinyei.

A vadásztársaság zavartan elhallgat. Tágranyilt szemmel vár a kisfiú a válaszra. De a nagyok tovább hallgatnak.

Az emberre nincs „vadászati tilalom”.⁴⁹

Cenzúra

Az első világháború a kommunikációban feszült helyzetet állított elő. Az ellenséges országok egymás között bizalmatlansági és gyűlölködő rezsimit léptettek érvénybe. A birodalmi érdekek az információ korlátozását és manipulálását alkalmazták. A helyzet miatt információhiány állt elő, ez pedig a sajtó fokozott követését indította el. Ebben a folyamatban állandóan jelen volt az információkkal szembeni bizalmatlanság, az információhiány miatti elégedetlenség, valamint az információszerzéssel és -forgalmazással kapcsolatos informális kezdeményezésekkel való kísérletezés.⁵⁰ Az oralitás mellett az írás használata egyre megkerülhetetlenebbé vált, a könyv mellett a hírlap kivívt a győzelmet, és volt már távíró, telefon és rádió is.

A háború idején a cenzúra mibenléte és a működésének módja sok-sok ember számára vált tapasztalattá. A sajtó cenzúrázása 1914 júliusának végén, a posta ellenőrzése

⁴⁶ Aranyosvidék 24.35.4./2014.08.07.

⁴⁷ Aranyosvidék 24.47.2./1914.10.17.

⁴⁸ Aranyosvidék 24.53.4./1914. 11.28.

⁴⁹ Aranyosvidék 27.28.3./1917.07.14.

⁵⁰ A helyzet feszültségéről: Lavenir 2005: 12–41.

pedig kevéssel ezután kezdődött. Mind a postán, mind a harctéren, fogolytáborokban feladott leveleket elolvasták, s olvashatatlanná tették a háborúra, az életkörülményekre vonatkozó adatokat, az elégedetlenségre utaló megjegyzéseket. Az *Aranyosvidék* azt tanácsolta az olvasóinak, hogy a frontra küldött csomagban semmit ne pakoljanak újságba, mert a cenzúra köteles azt is átvizsgálni.⁵¹ 1918. november 7-én értesített arról, hogy a cenzúrát megszüntették.⁵²

Az alábbi tréfás történetek a cenzúra figyelmének kijátszását mondják el:

Dr. Kutyahideg urnak“... Fogságbajutott katonáink levelezésében nem egyszer láthatni a cenzúra nyomait; de ép oly gyakran találkozunk a cenzúrát kijátszó leleményességgel is, mely minden ellenőrzés mellett is módot talál arra, hogy hirt adjon meg nem engedett dolgokról: hidegről, esetleg rossz bánásmódról stb. – Egy marosvásárhelyi katonaorvos, a kinek fivére Omszkban (Szibériában) orosz fogságban van, levelet kapott tőle, a melyben csupa közömbös dolgok vannak, ám a levél címzése így szól; „Dr. F. S. Kutyahideg Vanitt urnak“...⁵³

Lapba Gyula! Kovács Sándor mélykúti tanító irta hozzátartozóinak Wladivosztkból az itt következő levelező lapot: Itt vagyunk a következően: Bab Károly, Káposzta Móric, Rizs Péter, Ebéd Mihály, Dohány Pál, Csutka Balázs, Szivünk Gyula, Deszkán Eugen, Alsunk Komám, Nincspénz György, Devantetű Gyula, Cipőnélkül Gábor, Sétálunk Károly, Lapba Gyula.⁵⁴

ÖSSZEGZŐ GONDOLATOK

A háború, a hozzátartozóktól való búcsú, a gyász és a létbizonytalanság, az életminőség romlásának állandósulása jelentős változásokat idézett elő. Ezek egyike volt a tréfára, nevetésre való hajlandóság, a tréfálkozás, a nevetés hagyományainak megváltozása. A humor a háború idején sem került tiltólistára, helyet és szerepet kapott mind a fronton, a háború árnyékában élő katonák, mind az áldozatokat hozó, örök aggodalomban élő háterszág életében. Nézőpontot kínált a háború szemléléséhez, megítéléséhez, felsorakoztatta a háborúhoz való viszonyulás, a krízishelyzetben való viselkedés mintáit,

⁵¹ *Aranyosvidék* 25.52.5./1915.12.25.

⁵² *Aranyosvidék* 28.50.3./1918.11.09.

⁵³ *Újság* 17.65.5./1915.03.07.; *Aranyosvidék* 25.17.4./1915.04.24.

⁵⁴ *Udvarhelyi Híradó* 18.34.5./1915.08.15.; *Újság* 17.202.5./1915.07.28.; *Aranyosvidék* 25.31.4./1915.07.31. Minthogy az *Újság* által közölt változat explicitebb, idézzük: „(Hogy élnek a foglyok Oroszországban) Nagyváradról írják: Greiner Gyula tanító május 15-iki kelettel érdekes levelezőlapot kapott Vladivosztkból. A lapot K. Sándor tanító küldte, aki decemberben jutott orosz hadifogságba. A messze földön orosz fogságban tengődő magyar katona ezt írja: Lieber Freund. Empfange unsere besten Grüsse aus der weiten Ferne. Ezután következnek az alábbi aláírások össze-vissza sorban: Bab Károly, Káposzta Móric, Rizs Péter, Ebéd Mihály (bab, kása, káposzta, rizs felváltva az ebéd), Tetüs Pál, Dohány Pál, Csutka Balázs, Szivünk Gyula (értsd: dohány helyett csutkát szivünk), Deszkán Eugen, Alsunk Komám (deszkán alsunk komám), Nincspénz György, Devan tetű (nincs pénz, de tetű van), Cipőnélküli Gábor, Sétálunk Károly, Ostoros Verés. Lapba Gyula (azaz közöljék a lapban).”

indulatokat indukált, láthatóvá, átélhetővé tette a háború által előállított helyzeteket. A háborús humor mind tematikában, mind funkcióban aktualitással rendelkezett. Alighogy a közbeszédben felbukkant és elterjedt egy új beszédtema, máris megszületett a humoros interpretációja. A háborús humor a helyzetorientált narratívumokat kedvelte: konkrét helyzetbe ágyazódott, és a helyzetre frappáns párbeszéddel, aforizmával, bonmot-val reagált. Az ítéletet kimondó vagy a spontánul megszólaló szerepelők gyakran a naiv gyerek, a háborús világban elbizonytalanodó nő, valamint a háborúba bevont férfi, a sorozóorvos, a kiképző őrmester, a sorozás ellen kapálózó, vakmerően küzdő, szeretet nélkül maradt, nélkülöző, a tiltásokat leleményesen kijátszó katona.

Szórványosan ugyan, de rendelkezünk a lövészárokban készült feljegyzésekkel harctéri ugratásokról, tréfalkozásról, nevetésről. A jelenlegi forrásból a háborús humor egy másik rétegét hoztuk felszínre. A témákat a valóság kínálta, kapuórként a sajtó figyelt fel rá és feldolgozva visszavezette a közbeszédbe. Az egyes tréfás narratívumok újságról újságra szállva járták be a magyar nyelvterületet, egy-egy vármegyében, településen pedig bejárta a családok, olvasótársaságok világát. Ez a háborús humor természete és életformája miatt folklór volt, s mert a média kezdeményezte és forgalmazta, médiaesemény, *médiafolklór*.

Irodalom

BERGSON, Henri

1992 *A nevetés*. A bevezetőt írta és a jegyzeteket összeállította Szegő Katalin. Bukarest: Kriterion.

CSÖRE Pál

1998 *Vadászat. Az első világháború végéig*. In Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. III. kötet. 635–637. Budapest: Babits Kiadó.

FREUND, Sigmund

1982 *A vicc és viszonya a tudattalanhoz*. In Freund, Sigmund: *Esszék*. 23–252. Budapest: Gondolat.

GLÄSSER Norbert–MÓD László (szerk.)

2018 *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

GULIAN, C.I.

1983 *Lumea culturii primitive*. Bucuresti: Albatros.

HUIZINGA, Johan

1944 *Játék és háború*. In Huizinga, Johan: *Homo ludens*. Kísérlet a kultúra játék-elemeinek meghatározására. (Fordította Máthé Klára). Szeged: Athenaeum – Universum Kiadó.

JOBÁGY Zoltán

2015 *A háború antropológiája: primitív hadviselés, gerilla hadviselés és a szövetséges összhaderőnemi műveletek sikere*. *Hadtudomány* 25. (E-szám) 67–78.

KARÁCSONY-MOLNÁR Erika

- 2018 „Vágtam a kozágot koma...”. Nagyotmondások a Nagy Háború idején történeteiről. In Glässer Norbert–Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. 48–67. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

KESZEG Vilmos

- 2006 Torda és a malacok. Rátótiáda és művelődéstörténet. In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. 115–148. Budapest: L'Harmattan.

KUPECZKI Dániel

- 2021 *A humor „sötét” oldala – avagy a fekete humor ereje*. Mindset Pszichológia. <https://mindsetpszichologia.hu/a-humor-sotet-oldala-avagy-a-fekete-humor-ereje> (Letöltés: 2024.05.09.)

KÜRTI László

- 2018 Akasztófahumor és nacionalizmus. Manno Miltiades első világháborús karikatúrái. In Glässer Norbert–Mód László (szerk.): *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. 128–146. Szeged: Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

LAVENIR, Catherine Bertho

- 2005 *A demokrácia és a média a 20. században*. Debrecen: Csokonai Kiadó.

NAGY Endre

- 1915 *A nagy háború anekdotakincse*. Budapest: Singer és Wolfner.

NÉMETH István

- 2014 Lövészárkok, kézigránát, gázálarc. Az állóháború új harci eszközei. *Rubicon* 24. 4–5. 90–95.

OLOSZ Katalin

- 2003 Játék a csatatéren. In Szikszai Mária (szerk.): *Játék és kultúra*. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 11. 112–118. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

ORBÁN Balázs

- 1889 *Torda város és környéke*. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-Társaság.

SZILÁGYI Miklós

- 1986 *Gyűjtőmódszerek és forráskritika a néprajztudományban*. Folklor és etnográfia 26. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajz Tanszék.

Keszeg Vilmos

Dr., professor emeritus, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár

E-mail: vkeszegv@gmail.com

Vilmos Keszeg

**The Humour of War in a Regional Newspaper
Torda, 1914–1918**

The World War brought about significant changes in various aspects of life. For a time, it eliminated, or at least suppressed, laughter. Subsequently, moving beyond the initial shock, pathos, and optimism, humour adapted to its role during the war period. Laughter found its place both at the front and in the everyday life of the home front. It radicalised the relationship to the war, the interpretation of the war, and survival strategies, organically integrating into the situation and deepening as well as nuancing the experience of presentism. This study explores the presence of black humour in a regional weekly newspaper, restoring the situations, themes, and motifs of the humorous stories to their primary, original context.

Hogyan végződnek a krónikák? A Gyöker család krónikái

Philippe Lejeune ma már klasszikusnak számító írása vetette fel a kérdést: *Hogyan végződnek a naplók?* És rögvest megpróbált válaszolni rá, miszerint amennyiben a leggyakoribb de facto véget figyelmen kívül hagyjuk, és megpróbáljuk „cselekvésként megragadni a befejezés valamennyi lehetséges módját”, akkor az abbahagyással, a megsemmisítéssel (erőteljes és végérvényes zárszó), az újraolvasással (utólagos annotáció, tartalomjegyzék, indexálás) és a kiadással (a lezárás valamilyen formáját feltételező átalakítás) számolhatunk. Vagyis tulajdonképpen – némi sarkítással – arra a következtetésre jutott, hogy tekintettel arra, hogy „a naplót vég nélküli írásként éljük meg”, a vég „gyakorlatilag soha nincs megjelölve magában a szövegben”. Minden más eset valójában kivétel. A vég elmosódottsága ebben az értelemben szinte gyökeres ellentéte a mindig markáns kezdetnek.¹ Arról viszont, hogy hogyan kezdődnek a kamasznaplók, Kunt Gergely írt – Lejeune tetszését egyébként igencsak elnyerő – szellemdús dolgozatot.²

Innen származott az ötlet, hogy Szilágyi Miklóstra emlékezve, akinek szívéhez oly közel álltak a paraszti emlékezeti műfajok („emlékiratok”, „naplók” stb.),³ elgondolkozzam azon, miképpen vonatkoztathatók a Lejeune-i meglátások a paraszti krónikairodalomra. Az átkötést megkönnyítette Hayden White azon gondolata, amikor az annaleseket és a krónikákat így különböztette meg a történelemtől: „a krónika, éppúgy, mint az annales – szemben a történelemmel –, nem lezárul, hanem egyszerűen

¹ Lejeune 2003: 210–211.

² Kunt 2015.

³ „Már a 19. században is születtek szép számmal úgynevezett paraszti »emlékiratok«. Megrendelés, biztatás nélkül, természetesen. A napi praktikum és a laikus történelmi érdeklődés vonzásterében keletkeztek az olykor generációkon át vezetett, családon belül örökölt »naplók«. Praktikum? Időjárási események, elemi csapások élménye-híre, terméseredmények, piaci árak konkrétumai sűrűsödnek bele egy-egy esztendő néhány soros »krónikájába«. Olyan adalékok tehát, melyekre – esetleg – következtetéseket (»népi bölcsességeket«) lehetett alapozni. Történelmi érdeklődés? Legrésztetöbbek a családtörténeti adalékok és a falu közvéleményét állásfoglalásra kényszerítő események hírei, s a legszükszavúbbak, olykor megdöbbentően semmitmondóak az ország, a nagyvilág sorsdöntő eseményeiről szóló mendemondák. Még jellemzőbb, ami hiányzik. A magját sem írták le – mintegy emlékezet frissítőnek – a szóbeliség éltette »sztoriknak«; hiába keresnénk a »novellát«, »anekdotát« intonáló mondatokat-félmondatokat. Nem epikus igény szülte ezeket a feljegyzéseket: a történeti érdeklődés is az adatokra tapadt. És ugyancsak hiányoznak az életmódról, a szokásrendről szóló néprajzi-szociológiai információk is. Ha csak a valamihez (távoli vidékekhez, a múlthoz) viszonyítás nem vetített egy-egy fénysugarat arra is, ami »természetes«.” Szilágyi Miklós 2018: 76. S ha már emlékezés, nem feledkezhetünk meg a nemrég elhunyt feleségről, Sz. Bányai Irénről, aki maga is foglalkozott a „paraszti irattárakkal”. Sz. Bányai 1973.

véget ér. Jellemzően hiányzik a lezárásnak az a – jól megírt történettől elvárt – momentuma, mely összefoglalja az események sorának »jelentését«.⁴

Önéletrajzi kurzusok tartása miatt, azon belül különösen egy többgenerációs családi krónika révén régóta foglalkoztatott a lezárás, befejezés („closure”) kérdése. A böcsi Gyüker család krónikájáról van szó, amelynek nem egyszerűen két változata pihen közgyűjteményeinkben, hanem két egymástól teljesen független, szerkesztői szempontból gyökeresen eltérő alapokon nyugvó kiadása is forog szakmai berkeinkben.⁵ Valójában épp ez a kettősség keltette fel érdeklődésemet, ami kiváló kontrasztív lehetőségnek kínálkozott az egyetemi szemináriumokban.⁶ Varga János, aki a sárospataki kéziratot alapos jobbagyságtörténeti bevezető tanulmány kíséretében publikálta, nyilván a korban bevett szövegközlési elveket vallott: „A kéziratból kihagytuk azokat a köztörténeti vonatkozásokat, amelyeket a szerző csak távoli hallomás után és nem egyszer tévesen vetett papírra, valamint több esztendőnél az időjárás változásainak hosszára nyúló ismertetéseit. Egyúttal kijavítottuk a helyesírási pontatlanságokat, és a megfelelő helyekre tettük az interpunkciókat; mindezt azonban úgy, hogy az eredeti szövegen stílusosan se essen csorba.”⁷ Tehát úgymond „kijavította” a szöveget, csak a stílusjegyeket nem akarta sérteni. Azt is mondhatjuk, hogy „védte” a krónika botladozó tollú szerzőjét. A Néprajzi Közlemények szerkesztője, Forrai Ibolya más elveket vallott, bár az interpunkciók tekintetében hasonlóan járt el: „A szerkesztés során a megírt, illetve a lejegyzett szövegeken nem változtattunk, csak az értelemzavaró helyesírási hibákat és elírásokat javítottuk ki, s a hiányzó interpunkciót jelöltük.” S ehhez csatlakozik egy a fentivel rokon értelmű megjegyzés, miszerint a három pont a közlésben annyit jelent: „az olvashatatlan részek, valamint aprólékos részletezések kihagyása”.⁸ Történész szemmel akkor csak az tűnt furcsának, hogy a néprajzos kiadók mintha nem vettek volna tudomást a mintegy 15 évvel korábban megjelent másik szövegről. Azóta rájöttem, hogy miután az első néprajzos tudósítás már 1956-ban megjelent a Néprajzi Múzeumban fekvő példányról, nem kell megítélnem, melyik hallgatás vajon mire vezethető vissza.⁹ Arról, hogy két változata is létezik a Gyüker család feljegyzé-

⁴ White 1997: 128. Egy másik fordítás szerint: „az évkönyvhöz hasonlóan a krónika is inkább csak véget ér, mint befejeződik; általában hiányzik az összegzés, annak a »jelentés«-nek a kifejtése, amelyet az események láncolatából várunk előhívni egy kerek történet esetén”. White 1996: 111. Az eredetiben talán némileg árnyaltabban: „the chronicle, like the annals but unlike the history, does not so much conclude as simply terminate; typically it lacks closure, that summing up of the »meaning« of the chain of events with which it deals that we normally expect from a well-made story”. White 1987: 16.

⁵ Öreg Gyüker József, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei (SRKTGY), Ltsz. 3635; Publikálta: Varga János 1964; Gyüker család feljegyzései, Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivum (NM EA) 4410; Publikálva: Forrai (szerk.) 1979.

⁶ Számítógépemben kutatva a legkorábbi házidolgozatot a szociológusoknál tartott „*Biográfia, család-történet, társadalomtörténet*” című szemináriumomra készítette: Pályi 2007.

⁷ Varga 1964: 457.

⁸ Forrai (szerk.) 1979: 6.

⁹ Tudomásunk szerint K. Kovács Péter (1956) használta publikációban elsőként alapvető forrásként a Gyüker család krónikáját. K. Kovács 1956. K. Kovács Péter (1912–1981) a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárának megteremtője volt. Róla lásd: Forrai 2013.

seinek, először 1965-ben értesülhettünk: egy folyóiratszemle már az év elején felhívta a figyelmet arra, hogy a Varga János által közölt krónikának több változata létezik.¹⁰ Gyenis Vilmos irodalomtörténész (1926–1980) a sárospataki kéziratból dolgozott, de tudomással bírt a Néprajzi Múzeum példányáról is.¹¹

A további érdemi vizsgálat egyik nehézsége abban állt, hogy akkoriban a Néprajzi Múzeum adattárában Forrai Ibolya minden segítő igyekezete ellenére csak a családi feljegyzések gépelt változatát tudtuk megtalálni. A tárgyleírásra ceruzával azt írta egy gondos kéz: „az eredeti kéziratot lásd a doboz mellett.” Az Igaz Mária által gyűjtött nagyalakú eredeti tehát, ahogy ezt mondani szokás, akkoriban lappangott valahol.¹² Annyit azonban a gépelt változat alapján is megállapíthattam, hogy a kihagyások jelölése a publikáláskor nem volt következetes. Mindjárt a kézirat elején, ahol a gépiró feljegyezte, hogy „az eleje elmosódott, a kéziratnak kb. 2. sora”, de aztán néhány szót mégis leírt kipontozásokkal.¹³ A publikálás ezt a két sort pontozás nélkül hagyta ki, s csak a kiolvasható részekkel kezdte: „1788-ba kezdet uralkodni Első Ferencz Ausztriai Császár; az Első Fancsia háborúval kezsődött, ötödfél esztendeig tartot.”¹⁴ Ebből azonban máris értesülhettünk a böcsi kiejtés (vagy öreg Gyüker féle írás) „zséző” és „cséző” sajátosságairól. Varga János közlésében viszont ez a mondat nem szerepelt (nyilván a köztörténeti tévedést „kiküszöbölendő”), s az ottani nyitás így hangzott: „1787-be lett meghatározva a pap és iskolatanítók rende a tisztelendő Papi szék által.” S utána három pont jelölte – a másik szövegből és a vele egyezéseket mutató gépirat mondatfoslányaiból – I. Ferenc császár kihagyását.¹⁵ A kétféle kezdet tehát tisztázódott és a szövegkiadási gyakorlat eltéréseiből megmagyarázhatónak tűnt. Akadt azonban a kezdésnél más probléma is. Az önéletírás obligát bemutatkozó passzusát öreg Gyüker József egyes szám harmadik személyben teljesítette: „1799-ben én öreg Gyüker József született ez világra Január 9-ikén.”¹⁶ A Néprajzi Múzeum gépelt változatában ezt a mondatot egyes szám első személyre igazították ki: „1799-be én öreg Gyüker József születtem Január 9-ikén.”¹⁷ Az önéletírások megrögzött kutatójaként azon nem lepődtem meg túlságosan, hogy valaki egyes szám harmadik személyben „tárgyasítja” önmagát, azt azonban furcsának találtam, hogy a másolat készítője vajon miért is „javítja” ezt ki. Nyilván értetlenkedett a megfogalmazás miatt. Őszintén szólva, ekkor fészkelte először az agyamba magát a gondolat, hogy vajon melyik változat a korábbi.

¹⁰ (B. F.) 1965. A közlemény minden valószínűség szerint a Borsodi Szemle szerkesztője és a Herman Ottó Múzeum muzeológusa, Bodgál Ferenc (1932–1972) tollából származott. Innen tudhatjuk, hogy egy másolati példány a Néprajzi Múzeumból Miskolcra is juthatott.

¹¹ Gyenis 1965.

¹² A kétféle változat módszeres összevetésére először a szegedi régész-történész, Nagy Katalin vállalkozott alapos helytörténeti munkájában, de a Néprajzi Múzeumban ő is csak a gépelt másolathoz jutott hozzá. Nagy 2008: 11–14.

¹³ NM EA 4410 (gépirat) A másolat 3 példányban 1956 nyarán készült Attányi Károlyné (1923–2023) gondos keze munkájaként. A másolatot K. Kovács Péter s. k. hitelesítette, 1956. VI. 15-én. Az adattári lapra azt is feljegyezték: „Megvettük 300 forintért, másolatot adtunk és tiszta füzetet.”

¹⁴ Forrai (szerk.) 1979: 13.

¹⁵ Varga 1964: 457.

¹⁶ Varga 1964: 457.

¹⁷ Forrai (szerk.) 1979: 13.

Azt is észre kellettennem, hogy más eltérések is előfordulnak a két szövegváltozat között. A Varga János féle kiadásban például, öreg Gyüker apja 1802-es halála kapcsán feljegyezte: „Az édesapámat nem esmertem, nem emlékszem egyébrül, hanem lehet, hogy akkor a télen egy kis szánkát csinált, és a bátyámmal szánkáztunk a kertben. És mikor meghalt, Dudás Mihályné, mint édesanyám barátja, kivitt a temetőre. Hideg lévén, kezem-lábom nagyon megfázott, a hideg bele ütött.”¹⁸ A pszichológusok által bizonyára fájdalmas „első emlék” gyanánt emlegetett történet azonban hiányzott a családi krónika kiadásából. Akkor még nem tudtam, hogy vajon a gépirónő vagy a szöveget másoló családtag „cenzúrázta-e ki” ezt a motívumot a Néprajzi Múzeum példányából. De vajon miért? Őszintén szólva, nem a gépirónőre gyanakodtam.

Ráadásul a Néprajzi Közlemények kiadása nem ott ér véget, ahol a gépelt másolat.¹⁹ Itt sem jelezte kipontozás a kihagyást, de ezért csak akkor méltatlankodhattam volna, ha nem ismertem volna M. Somlyai Magda 1945-ös forráspublikációjának „sorsfordulatát”.²⁰ Persze a tanításban ezt a Kádár-kori szövegkiadási „öncenzúrázást” ragyogóan ki lehetett aknázni egy olyan nemzedék számára, amelyik legfeljebb a nyolcvanas években született.²¹

2023-ban, a Néprajzi Múzeum költöztetése után újra érdeklődvén, örömmel értesültem arról, hogy immár az eredeti kéziratos változat is a kutatók rendelkezésére áll.²² Eljött az ideje, hogy végére járjak a „végjátzmák” történetének. Most, mindkét kézirat ismeretében, azonban nemhogy tisztázódott volna a kép, hanem ha lehet, még bonyolultabbá vált. Hogy a családi krónika eredetije „egy nagyalakú katonai nyilvántartási könyvbe” íródott, azt már a gépelt másolat is rögzítette, de azt nem, hogy ez a könyv román nyelvű nyomtatvány-oldalakkal áll. De hogy került egy román katonai nyilvántartó könyv Böcsre? Ismerve a szövegrészt, amely a román csapatok 1919-es düléséről szólt, kézenfekvőnek tűnik, hogy ekkoriban. Akkor viszont ez a családi másolat 1919 után készülhetett.²³

¹⁸ Varga 1964: 457.

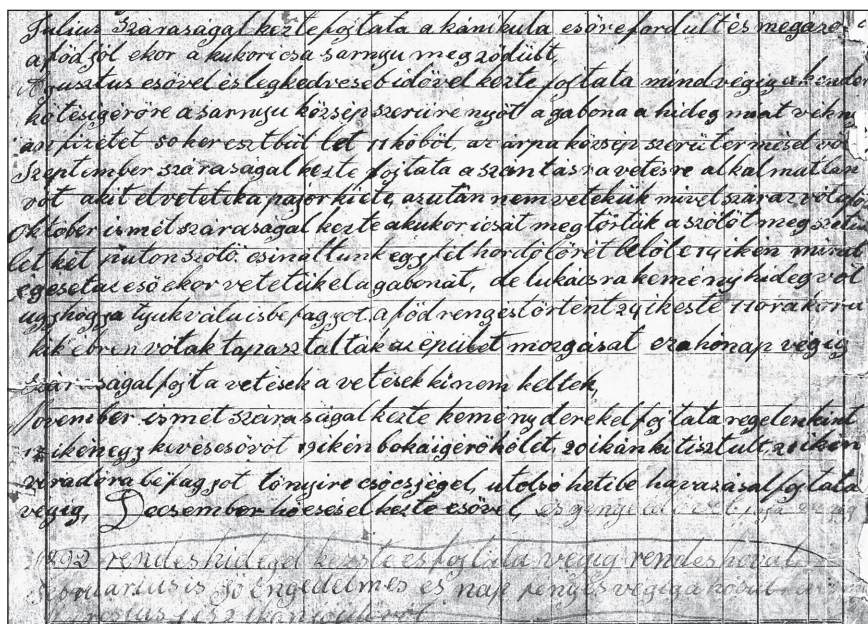
¹⁹ A közlés 1944 őszére vonatkozó vége így hangzott: „Az egész magyar nép vagy legalábbis a 3/4 része már szívszakadva várta az orosz hadsereget, hiszen eleget szenvedtünk már a németektől is, az aknáktól és bombázásoktól is. Már nagyon kellett egy kis pihenés úgy testileg, mint lelkileg, hiszen rettentően össze voltunk törve.” Forrai (szerk.) 1979: 120. A gépelt másolat azonban innen tovább folytatódott: „Az oroszok bejövetele azonban [nem] volt egész olyan jó és kellemes mint amilyennek mi vártuk”. Ezt aztán bő egy oldalon az orosz bevonulás ecsetelése követte. NM EA 4410 (gépirat) 104–105. A „nem” szócska freudi gépelési kihagyásának tényét a kézirat előkerülése csak megerősítette. A folytatással együtt a befejezést lásd a függelékben. NM EA 4410 (kézirat) 112.

²⁰ M. Somlyai 1970. A könyv betiltásáról és szerkesztők és a kiadó helyettes vezetőjének pártfegyelmijéről lásd Somlyai 2010: 227–235.

²¹ A Varga János általi közlés ismeretében egyébként 1979-ben Romsics Ignác is publikált részletet a Néprajzi Múzeum gépelt másolati példányából. Romsics 1979. De ő nem „cenzúrázta ki a Tanácsköztársaság „kominista” vezetésére vonatkozó akkoriban kínosnak számító mondatokat. Romsics 1979: 142.

²² Ezúton köszönöm Granasztói Péter és Kovács Evelin önzetlen segítőkészségét.

²³ Ez megerősíti azt a finom észrevételt, hogy III. Gyüker József fia születésekor 1885-nél bejegyezte azt is, hogy ő az, aki elesett a világháborúban. Nagy 2008: 13.

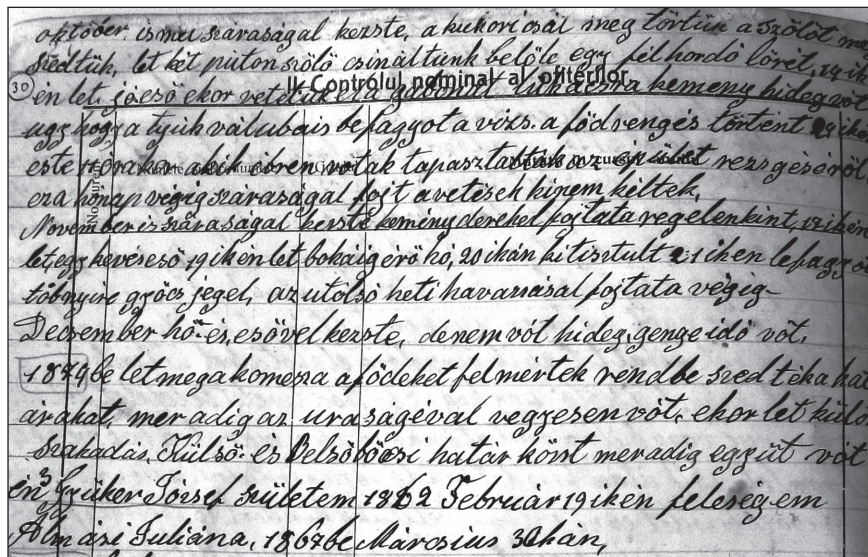

1. kép. A krónika 1892. évi bejegyzést tartalmazó részlete. (Forrás: Öreg Gyüker, SRKTGY, Ltsz. 3635. 42.)

Ha időrendben akarunk haladni a problémák feltárásával, öreg Gyüker József (1799–1874) sárospataki krónikája 1866-ban ér véget.²⁴ Varga János közlésében az utolsó fél-évnél több kihagyást is jelzett, s a végén három ponttal tudósított a befejezetlenségről. „Október ismét szárazsággal kezdte. A kukoriczát megtörtük, a szőlőt megszedtük; lett két putton szőlő. Csináltunk egy fél hordó lőret belőle. . . . A földrengés történt 24-ik este 11 órakor; akik ébren voltak, tapasztalták az épület mozgását. Ez a hónap végig szárazsággal folyt, a vetések ki nem keltek. November ismét szárazsággal kezdte. . . . 19-én bokáig érő hó lett. 20-ikán kitisztult, 21-ikén virradóra befagyott. Többnyire eső jéggel, utolsó hetiben havazással folytatá végig. Deczember hóeséssel kezdte, esővel és gyenge idővel folya végig. . . .”²⁵ Érdemes rögtön mellé tennünk, a Néprajzi Közleményekben publikált szöveget: „Október ismét szárazsággal kezdte, a kukoriczát megtörtük, a szőlőt meg szedték, let két puton szőlő, csináltunk belőle egy fél hordó lőret. 14-ikén let jó eső, ekor vetetük el a gabonát. Lukácsra kemény hideg vót, ugy hogy a tyúk váluba is befolyt a vizzs. a földrengés történt 24-ikén este 11 órakor; akik ébren vótak tapasztaltak az épület rezgéséről. ez a hónap végig szárazsággal fojt, a vetések ki nem keltek. November is szárazságai kezdte, kemény derekel fojtata regelenkint. 17-ikén let egy kevés eső, 19-ikén bokáig érő hó, 20-ikán kitisztult, 21-ikén lefagyot, az

²⁴ A Gyüker család krónikaszerző tagjainak korábban nem ismert demográfiai adatait Koloh Gábor rekonstruálta. Koloh 2023: 642–643.

²⁵ Varga 1964: 471.

2. kép . A krónika 1874. évi bejegyzést tartalmazó részlete. (Forrás: Gyüker család, Néprajzi Múzeum EA 4410. 30.)

utolsó heti havazással fojtata végig. December hó és esővel kezdte, de nem vót hideg, genge idő vót.”²⁶ Az utolsó mondat stilizálása a családtörténeti másolatban talán azzal függött össze, hogy nem tudták kiolvasni az utolsó szavakat.

Az eredeti utolsó kéziratoldal végén azonban van még néhány rejtélyes halványabb sor, amelynek minden szavát én sem tudom kiolvasni. „1892 rendes hidegel kezdte es fojtata végig rendes hóval. Februárius is jó engedelmes és nap fényes végig a hóbul [kezs...] vót. Márciusus 1 és 2ikán jó idő vót.”²⁷ Ezt öreg Gyüker nem írhatta, mert ő 1874. október 28-án meghalt. Ezt a szövegrészt, csak valamelyik későbbi családtag róhatta ide. Talán valaki ebben akarta folytatni a krónikát, ám ennek súlyos fizikai akadály volt: a füzet ugyanis betelt.²⁸

A Néprajzi Múzeum példányában ugyanakkor 1892-nél ez a mondat nem szerepel. A másoló és folytató, az unoka, III. Gyüker József (1862–1932), mielőtt, ahogy ilyenkor illik, bemutatkozott volna, szükségesnek látta, hogy a generációs hiány áthidalására betoldjon egy bekezdést a faluhatár tagosításáról. „1874be let meg a komesza

²⁶ Forrai (szerk.) 1979: 38. Az eredeti sárospataki szöveg kihagyásait szemügyre véve, rögtön láthatóvá válik, hogy Néprajzi Közleményekben megjelent rész a gépelt másolat alapján történhetett, ugyanis a tyúkvályúba befolyt víznek semmi értelme, a kézirat pedig arról szól, hogy „a tyúk váluba is befagyot a vizs”. Viszont ebből azt is láthatjuk, hogy már a kézirat másoló is értelmezte a szöveget, ugyanis öreg Gyüker sárospataki kéziratában csak ennyi áll: „a tyúk válu is befagyot”. Vö. Öreg Gyüker, SRKTGY, Ltsz. 3635.

²⁷ Öreg Gyüker, SRKTGY, Ltsz. 3635.

²⁸ Nagy 2008: 12.

a födeket felmérték rendbe szedték a határokat, mer adig az uraságéval vegyesen vót, ekor let külön szakadás Külső- és Belső böcsi határ közst mer adig együtt vót.”²⁹

Egymás mellett látva és közelebbről szemügyre véve öreg Gyüker József és III. Gyüker József írását, meglepően hasonló íráskép áll előttünk, nemcsak a betűformákat illetően, hanem a „csézés” és „zsézés” tekintetében is („decseember”, „kezste”). Még az is megfordulhat az ember fejében, hogy az sem kizárt, hogy a sárospataki változat is csak egy másolat, hiszen a 19. század eleje és a népiskolai törvény utáni írásoktatás között nagyobb különbségnek kellene lennie.³⁰ A szisztematikus írásvizsgálat azonban külön elemzést igényelne.

Sajátosan alakult a III. Gyüker József halála utáni folytatás. Ismét az unoka, az 1909-ben született, egészen másfajta írásképet produkáló V. Gyüker József vette át a stafétabotot, de csak rövid ideig ért rá az írással foglalkozni.³¹ Nyelvi szempontból nála marad el először a „csézés és a „zsézés”. Majd egy sajátos szakítás (a szó szoros értelemben pár oldal kitépése következik), amikor leánya, az 1932-es születésű Gyüker Erzsébet egyrészt bemásol néhány sort az egyik megtalált kitépett lapról, majd ezzel a magyarázattal veszi át a szót: „Ezt még édesapám írta. Ő írt többet is, de a háború hőseinek, illetve nyerteseinek biztosan nem tetszett és kitépték. Ezt az egy lapot amelyen e pár sor volt is, eldobva találtam meg és ide beírtam e pár sort. Édesapámnak sok a dolga, neki nincs ideje írni, ezért én Gyüker Erzsébet, aki 1932 augusztus 7-én születtem, elhatároztam, hogy ha már hiányos is e könyv, én ahogy a régiekre emlékszem, azt úgy írom le, ha pedig eljutok a máig, majd rendszeresebben folytatom tovább.”³² Itt is megtörténik tehát a stafétaváltáskor szinte kötelező bemutatkozás (név, születési dátum). Nem világos azonban, hogy a kitépés mikor és kik által történt („kitépték”), hány oldalt téptek ki, valamint hogy mikor, kik „a háború hősei és nyertesei”. De az sem derül ki, hogy a lány hány éves korában kezdte folytatni az írást. Meglehetősen távolról tekint vissza az általa kezdett részre, amikor 1933-ból 1938-ra ugrik. „1938-ból emlékszem, hogy kitört a háború, hogy hol, azt már nem tudom biztosan, de mintha Csehszországba lett volna.” Személyes pozícióját jól jellemzi az előzményekkel szemben: „A háború pontjaira nem emlékszem, hiszen kis gyerek lévén nem nagyon érdekelt. A gazdasági tényezőkre és termésekre még úgy sem.”³³ Pontos külső tájékozódási pontként az 1940-es nagy árvízet tudja megjelölni, szubjektíve pedig azt, hogy 1942-ben került el Miskolcra első gimnáziumba. A dolgozatom címében feltett kérdés szempontjából érthető, ha jelen írásom függeléként a nem publikált utolsó részt, a teljesség érdekében meg kívánom jelentetni. Megjegyezve, hogy a 112. oldal után még további oldalak kitépésének is vannak jelei. Sőt, ha hinni lehet a katonai nyilvántartókönyv nyomtatott lapszámozásának, akkor itt, a végén lényegesen több oldal hiányzik,

²⁹ Gyüker család, NM EA 4410 (kézirat) 30. Komesza: commassatio, tagosítás.

³⁰ Már Gyenis Vilmos sem zárta ki a sárospataki kézirat alapján, hogy „feltételezhető esetleg – a kevés javítgatás miatt –, hogy magától a szerzőtől letisztázott vagy más egykorú paraszti kézzel lemásolt példányról van szó.” Gyenis 1965: 157.

³¹ „A nagyapám meghalt 1932 július 9-dikén, az apám eleset a harctéren 1914-ben, ekor én vezetem a naplót. Én születtem 1919 augusztus 19-dikén.” Gyüker család, NM EA 4410 (kézirat) 109.

³² Gyüker család, NM EA 4410 (kézirat) 111. o.

³³ Gyüker család, NM EA 4410 (kézirat) 111. o.

mint 1933 után. Ténylegesen, többedik nekifutásra a kitépésekkel ér véget a Gyüker család krónikája.

ÖSSZEGZÉS

Összegzésként, visszakanyarodva a Lejeune által felvetett szempontrendszerhez, megállapíthatjuk, hogy míg öreg Gyüker esetében inkább öregkori abbahagyásról lehetett szó 1866-ban, addig III. Gyüker Józsefnek a de facto halála vetett véget a krónikának. Az első esetben sem a befejezés okáról (betelt a füzet), sem a végről nem értesülünk, csak a másolás és egy áthidalás köt át a folytatáshoz. A második esetben a fiú rögzíti az apa halálát és bejelenti a továbbírást (amit aztán nem ő teljesít). Viszont az így keletkezett családi hagyomány továbbgördítette a krónika sorsát. V. Gyüker József esetében a kitépett oldalak révén a befejezés (részleges) megsemmisítés általi végjátéka is lejátszódott, de hogy ki és mikor tette, azt nem tudjuk. Gyüker Erzsébet volt talán az egyetlen, aki abban az értelemben megtervezte saját írását, hogy majd saját korát utolérve az ábrázolt időben, visszatér a napló, illetve krónika formájához. Ezt azonban a történelem alakulása szakította félbe.³⁴ Ő is abbahagyta, bár az utolsó kitépés foslányaival egy újabb megsemmisítés nyomai sejlenek fel. Szerencsére nem így történt.

S bár a fentiekben árnyalni igyekeztünk Veres Péternek azt a meglehetősen sommás megállapítását, miszerint „a krónikának soha sincs vége. Csak ezt a könyvet zárjuk le”,³⁵ annyiban mégis igazat kell adnunk az írónak, hogy a Gyüker krónika fennmaradása és emlékezete még további tennivalókat örökít az utókorra: elég csak felidéznünk, ahogy a mintaszerű falumonográfia címében visszaköszön az eredeti krónika nyitása: „Az emlékezetnek méltó történetek megírása”.³⁶

Függelék

„Az oroszok bejövetele azonban nem volt egész olyan jó és kellemes mint amilyennek mi vártuk. Amerre elmentek utánuk minden a földön hevert. Állatokat kímélet nélkül lötték agyon, vágták le, vagy hajtották robotba és addig éhezették, ütötték, míg csak meg nem dőglött. Az embereket is robotba hajtották, éjjel, nappal mindegy volt. S ekkor végezték a nekik kellemes és talán még élvezetes dolgaikat, raboltak és amit különösen kimondhatatlanul szerettek, a nőket üldözték éjjel, nappal, kerítésen, padláson, tűzön, vízen mindenütt. Ezt mind a németekért kaptuk bár azok az utolsó percig és utolsó csöpp vérükig hűségesen védtek úgy kis falut, mint tanyát vagy várost, de mégis ők voltak a hibások. Ugyanis 44-ben Horthy Miklóst kihívták Berlinbe (azt hiszem) s míg ő nyugodtan kinn volt, addig a németek megszállták az országunkat. Nagy sanyargatásban éltek aztán idejünkben különösen a zsidók és a kommunisták. Akiket egy reggel (korán) szekerekre raktak, csekély csomagokkal és

³⁴ Sári Lászlóné Gyüker Erzsébet, aki a tanítóképző után levelezőn Egerben elvégezte a történelem–földrajz szakot, szintén őrzött egy gépelt példányt a Gyüker-krónikából. M. Z. 2008.

³⁵ Veres Péter 1956 [1941]: 287.

³⁶ Nagy 2008.

elvitték messze, messze még az ártatlan kisgyermeket és asszonyokat is. Kegyetlen módra vagonba rakták őket 80-90-et egy-egy vagonba, s így éheztetve, szomjúhozatva szállították őket Németországba. Már ekkor is biztosan sok halott volt s megmenekülni is nagyon nehéz volt, hát azt tették amit a németek parancsoltak. Dolgoztak kimerülésig s mégis vagy éhen, vagy mérgezéssel (gázzal) kellett meghalniuk. Sokat agyonlőttek, sokat pedig élve elégettek, s nagyon kevesen tértek vissza. S míg ők ezt művelték odahaza, azalatt nálunk mind beljebb és beljebb jött a muszka és megszábadított minden vagyon és jószágunktól. Minden családnak 2 darab tehenet hagyott és semmi többet. Az emberek lábáról télnék idején lehúzták a csizmát, az elásott holmikat felszedték, illetve megkerestették jól szimatoló kutyákkal és kiásatták a házigazdával, akié volt a holmi. Aztán pedig elvitték és sokat az utcán elhántak. Nekünk 6 db tehenet és 3 egy idős és egyforma szép kis piros tarka borjút vitték el. Sertésünk hála Istennek nem volt, mert előző ősszel kidőglött, mivel nagy sertéspestis volt a faluba. Ami 2 volt pedig levágtuk, hiszen a szalonnát nem szerették és meg sem ették legtöbbször semmi pénzért. Biztosan nem tudták, hogy mi az. Ellenben a bort kimondhatatlanul szerették, de keresték is ám s itták is mindig. De részek is voltak mindig, s mind akár a tök s éppen ez volt a baj. Embereket mindig elhajtottak robotba, s addig üldözték az asszonyokat. Ide Böcsre november 17-én jöttek be, éjjel 11 órakor. A németek felrobbantottak előttük minden hidat. A Hernád hidat is. Így (csájeszszal³⁷) komppal kellett őket átszállítani az embereknek, Külsőbőcsről Belsőbőcsre. Bele is esett a Hernádba 1 orosz nő, mert hiszen azok is jöttek velük. Némelyik harcolni, némelyik meg főzni. Aztán beleesett 1 kapitány is a sok közül, hiszen $\frac{3}{4}$ részük kapitány volt mikor bejöttek. Annyi kapitány volt mint az égen a csillag. Megtörtént az, hogy bejött egy ruszki a lakásba és szépen leült elbeszélgette (habár már nem olyan szépen mint ahogy leült) hogy ő kapitány meg még más mindeneket is mondott. Egyszer csak felugrik és elkezd követelőzni. Előbb vinot (bort) kér, aztán disznót, meg ami csak eszébe jutott. Persze nem tudtunk mindennel szolgálni, hiszen leginkább azt kérték, ami nem volt, és a legjobban mindenek közt borért kiabált. Ezt végképp nem tudtunk neki adni, mire ő rettenetesen dühbe gurult és elkezdett fenyegetőzni, hogy így meg úgy ő agyonlő ha nem adunk neki bort. Ekkor az egyik asszony felkelt, ajtóhoz ment és azt mondta, hogy megyen a kapitányhoz. Mikor az orosz ezt meghallotta sarkon fordult és majdnem szaladva ment ki, félt a kapitánytól, a kapitány úr. S mind ennek az volt az oka, hogy részeg volt.”³⁸

Irodalom

(B. F.) [BODGÁL Ferenc]

1965 Könyv- és folyóiratszemle. Varga János: Öreg Gyűker József krónikája. *Borsodi Szemle* 9. 1. 84–85.

FORRAI Ibolya

2013 K. Kovács Péter, a néprajztudomány központi archívumának megteremtője. *Néprajzi Értesítő* XCIV. 2013. 133–138.

³⁷ Valószínűleg a 'csámesz', lapos, csekély merülésű csónakféle névváltozata. Ortutay (főszerk.) 1977: 451.

³⁸ NM EA 4410 112.

FORRAI Ibolya (szerk.)

- 1979 Gyűker család feljegyzései. Évszázadok története. Gyűjtötte: Igaz Mária. Külsőbölcs, 1787-1944. *Néprajzi Közlemények* XXII. Budapest. 1979. 11–121.

GYENIS Vilmos

- 1965 Emlékirat és parasztkrónika. *Irodalomtörténeti Közlemények* 69. 2. 152–171.

K. KOVÁCS Péter

- 1956 A falu tehene. Szerepe, jelentősége Böcs község szarvasmarhatartásának tükrében. *Néprajzi Értésítő* 38. 277–301.

KOLOH Gábor

- 2023 A paraszt ideje. Az időérzékelés változása a 19 – 20. századi vidéki Magyarországon. *Ethnographia* 134. 4. 642–663.

KUNT Gergely

- 2015 How Do Diaries Begin? The Narrative Rites of Adolescent Diaries in Hungary. *The European Journal of Life Writing* 4. 30–55.

LEJEUNE, Philippe

- 2003 Hogyan végződnek a naplók? In Lejeune, Philippe: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Válogatott tanulmányok. 210–222. Budapest: L'Harmattan.

M. SOMLYAI Magda – KARSAI Elek (bev. és szerk.)

- 1970 *Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944. szeptember–1945. április*. I–II. Budapest: Levéltári Igazgatóság.

M. Z.

- 2008 Böbe néni! Hogy tetszik lenni? *Szerencsi Hírek* január 25. 6.

NAGY Katalin

- 2008 „Az emlékezetnek méltó történetek”. *Fejezetek Böcs község múltjából a kezdetektől 1990-ig*. Böcs: Böcs Községi Önkormányzat.

ORTUTAY Gyula (főszerk.)

- 1977 *Magyar Néprajzi Lexikon* I. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÁLYI Sándor Márk

- 2007 *Öreg Gyűker József naplója*. A napló két megjelent és két kéziratot változatának szövegösszehasonlítási kísérlete. Házidolgozat. ELTE. TÁTK.

ROMSICS Ignác

- 1979 A gazdagparasztság és a forradalmak kora. (Két forrás a XX. századi magyar parasztság politikai tudatához). *Történelmi Szemle* 22. 1. 127–144.

SOMLYAI Magda

- 2010 *Elszámolás nyolcvan évemmel. Villanások életemből – lírából, történelemből, politikából levezetve*. Budapest: Napvilág Kiadó.

SZ. BÁNYAI Irén

- 1973 A „parasztrattarak” jelentősége az újkortörténeti muzeológiában. In Ikvai Nándor (szerk.) *Tanulmányok Pest megye múzeumaiból*. 161–171. *Studia Comitatus* 2. Szentendre: Pest megyei Múzeumok Igazgatósága.

SZILÁGYI Miklós

- 2018 [1980]: Jegyzetek a paraszti emlékiratról. In uő. *Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom*. Néprajzi tanulmányok. 69–78. Budapest: Pesti Kalligram.

VARGA János (közli)

1964 Öreg Gyüker József krónikája 1787–1866. *Agrártörténeti Szemle* (6.) 1964. 3-4. 453–471.

VERES Péter

1956 [1941] *Falusi krónika*. 2. kiad. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

WHITE, Hayden

1987 The Value of Narrativity in the Representation of Reality. In uő. *The Content of the Form. Narrative discourse and Historical Representation*. 1–15. Baltimore and London: John Hopkins Univesity Press.

1996 A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. (Ford. Deák Ágnes) *Aetas* 11. 1. 98–118.

1997 A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. (Ford. Braun Róbert) In uő. *A történelem terhe*. 103–142. Budapest: Osiris.

Források

Öreg Gyüker József Naplója 1787–1866. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei [SRKTGY], Kézirattár 3635.

Gyüker család feljegyzései. Évszázadok történetei. Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, [NMEA] 4410. (kézirat)

Gyüker család feljegyzései. Évszázadok történetei. Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, [NMEA] 4410. (gépirat)

Kövér György

MTA rendes tagja, történész, professzor emeritus, ELTE BTK TTI, Budapest

E-mail: kover.gyorgy@btk.elte.hu

György Kövér

How Do Chronicles End?

The chronicle of the Gyüker family of Bőcs has survived in two handwritten versions, one is kept in the Scientific Collections of the Reformed College of Sárospatak, and the other at the Museum of Ethnography. Both published with sources cited, the first, supplemented with an introduction by János Varga, was out in 1964, while the second, edited by Ibolya Forrai, in 1979. The first summarizes the memorable life events of József Gyüker (1799–1874), and the second continues the chronicle of the family's history up until 1944 by presenting the fate of subsequent generations. Following Lejeune, the study examines the closure variants of peasant chronicles based on a philological comparison of the two textual traditions (and their publications).

Horváth Gergely Krisztián

„Még most is búcsúzom”¹ – Az alávetettség racionalizálása és traumája kollektivizált gazdák visszaemlékezéseiben

„A múlt század utolsó harmadában született idős emberek szívesen beszéltek arról, hogy milyen volt az élet a századfordulón, hogyan gazdálkodtak a két világháború között. Elnémult a száj, elakadt a szó azonban, ha az ötvenes évekhez értünk. Volt, akinek könnycsepp gördült végig az arcán. Más jó tanácsot akart adni: ne foglalkozzál te avval, kisjány! Gyere nézd meg inkább a malacaimat! A jógazda az állatairól híres! – mondta és kihúzta magát. Nem fessegettem hát a titkot.”²

*„–Mi lett a tanyával?
–Elvették, de nem adtak nekik semmit a világon, se egy darab földet, se egy semmit. Jószágot, mindent, mindent elvittek. Nem lesz ebből baj, hogy én ilyeneket mesélek?”³*

Az elmúlt évtizedekben egykori idős gazdákkal, újabban: gazdák utódaival beszélgetve feltűnt, hogy a családi gazdaság kényszerkollektivizáláskor⁴ történt elvesztése a mai napig mekkora keserűséget jelent a számukra. Míg a „kuláknak” bélyegzették történeteit – szerencsére – meglehetősen számban kerültek közreadásra,⁵ addig a kollektivizálás második hullámának paraszti nézőpontból megélt történései, a történelmi parasztság felszámolásának utolsó, de legfontosabb epizódja sokkal kevésbé jelenik

¹ Bíró 2013: 522.

² Őrsi 1994: 4.

³ Őrszigethy é.n. [1990/1983]c: 137–138.

⁴ A továbbiakban, ha csak kollektivizálást írok is, ugyanúgy a kényszerkollektivizálásra gondolok. A nemzetközi szakirodalomban a szovjeten túlmutató gyakorlat ekként történő (forced collectivisation, Zwangskollektivierung) megnevezésére néhány példa erejéig lásd: Kelet-Közép-Európára átfogóan Gripp 1960.; Gey 1982.; továbbá Romániára pl.: Sporea–Wädekin 1977.; Chirot 1978.; Weiß 2000.; az NDK-ra: Haendcke-Hoppe-Arndt 1994.; Buchheim 1995.; Bauerkämper 1999.; Schaefer 2017.; Last 2019.; Bulgáriára: Treis 1958.; Creed 1995.; Lengyelországra: Brzoza 1965.; Mechtenberg 1985.; Csehszlovákiára: Lukas 1992.; Magyarországra: FahrLOW 1962.; Váli 1963.; Tikos 1967.; Sundhaussen 1980.; Lomax 1985.

⁵ Visszaemlékezéseket közöl Nagy Varga 1995: 71–100.; Nagy Varga 2008: 415–424.; Magyar 1988.; Závada 1991.; Nagy N. 2013. A kulákként bebörtönzött és elhunyt Sunyák Antal történetére lásd Nagy-Bandó 2016. Az erdélyi kulákküldözésre és a kollektivizálás első hullámára lásd Kristó 1999.; Oláh 2001, különösen: 140–141, 243–244.; Oláh 2023a: 206, 212–215, 223–224.; Oláh 2023b.; Oláh 2023c: 148–155. A Vajdaságra lásd Ternovác 1996.

meg a feldolgozásokban, forrásmunkákban, még a szakmabeli érdeklődők számára is azt üzenve, mintha ennek jelentősége másodlagos lenne.⁶

Egy korábbi kutatásomban a kulákküldözés és a kollektivizálás során elkövetett erőszakot, továbbá a kollektivizálás után a falvak tömeges elhagyását az egykorú szociográfiák alapján vizsgáltam. Ennek tanulsága, hogy már a kollektivizálás folyamatával egyidőben, még a cenzúra alatt nyögő nyilvánosságban is felszínre törtek a tömeges erőszak, deklasszáls és kényszmigráció megélései.⁷ A mostani vizsgálatot az is inspirálta, hogy a kollektivizálás, illetve tágabban: a Kádár-kor vidékpolitikájának megítélése körül az elmúlt években két, egymással nehezen összebékíthető álláspont kristályosodott ki.

Az egyik, a hetvenes-nyolcvanas évekbeli Kádár-rendszer önképével sokban egyező szerint az erőszakos téesszervezés és kulákküldözés a Rákosi diktatúrához köthető. Jóllehet a kollektivizálás második hullámában is voltak tettelegességig fajuló konfliktusok, ez összességében egy kevésbé erőszakos folyamat volt, s a téesszervezést követően a falusi népesség olyan lehetőségekhez (TB-jutások, háztáji, havi pénzbeli jövedelem, modern keretek között gazdálkodó, nagyban gépesített nagyüzem) jutott, amelyek révén életszínvonala gyorsan emelkedett, életviszonyai pedig a városéhoz közeledtek. Mindezek nyomán az egykori parasztgazdák túl tudtak lépni múltbéli veszteségeiken, sérelmeiken, habitusuk pedig adaptálódott a nagyüzemhez. E narratíva szerint a kényszerkollektivizálás a kikerülhetetlen és megugrandó modernizáció egyik lépcsőfokaként értelmezendő, ami az esetleges áldozatok ellenére összességében sikeres volt, mert emelkedő bevételeket, egy élhetőbb jövőt és sikeresen modernizált, nemzetközileg versenyképes mezőgazdaságot eredményezett.⁸

A másik álláspont a szocialista modernizáció társadalmi árára helyezi a hangsúlyt.⁹ A technikai modernizáció (amely nem az akkori világszínvonalat jelenti) nem kompenzálta a birtokos paraszti társadalom felszámolása nyomán keletkezett űrt.¹⁰ A kényszerkollektivizálás során alkalmazott erőszak, a családi birtokban gyökerező paraszti identitás megtörése, a tulajdonosi lét alkalmazottivá alakítása olyan, hosszú távon is fennmaradó traumát eredményezett, ami mind a mai napig jelen van az érintett családok történeteiben. E traumát nem kompenzálták a háztáji keretei között elért

⁶ Ellenpéldára szintén Erdélyből lásd Szabó Gyula *Képek a kutyaszorítóból* című regényciklusa alapján Oláh 2008: 304–310.; Oláh 2023c: 156–160, a Partiumból Nikolits 1989 [1979]: 252–255. és 284–286. A szovjetizálás, ezen belül a kulákküldözés és a kollektivizálás naplóban feljegyzett folyamatára lásd Máthé 2008., különösen: 67–188.

⁷ Horváth 2018. Lásd egy újabb, figyelmemet akkor elkerülő írás ide vágó részletét: „Négy esztendővel [1962] ezelőtt egy bányásznapra Borsodnádásra utaztam. Az autóbuszon négy bányász vitatkozott egy ingerült, de halk szavú parasztemberrel. Éppen a keserű nyugalomával vitatkoztak. - »Mi dolgozzunk maguk helyett? A föld felett mindig a parasztok éltek, maguk értenek hozzá. Most mi menjünk oda? Mi fogjuk meg a kaszát maguk helyett?« Az öreg leszállt, és csak az ajtóból szólt vissza: »Maguk rájöttek a nyakunkra, megcsináltatták velünk a tsz-t. Nyögjék, amit mi is nyögünk.«” Gerelyes 1967: 50–51.

⁸ Donáth 1977.; Romány 1998.; Varga 2003, Varga 2021a, Varga 2021b; Honvári 2022.

⁹ Összefoglalóan lásd Csikós–Horváth–Ö. Kovács 2023.; továbbá Ö. Kovács–Csikós 2021.; Csikós–Ö. Kovács 2022.; Csikós–Ö. Kovács 2023.

¹⁰ Az űrt társadalmi és térbeli értelemben is értve. Lásd pl. Máté 2014.; Máté 2015.; Máté–Kurucz–Farkas 2023. A pusztákra lásd Mikle 2024.

sikerek („megszakított polgárosodás”¹¹), az életkörülmények javulása, főleg, ha tekintetbe vesszük azt az önkizsákmányolást, amelynek árán mindez megvalósult. A tulajdonfosztás (föld, eszköz, jószág), majd a társadalombiztosítás és a településpolitikai tézis-tagokra és a falvakra diszkriminatív elemei nyomán a falvokról meneküléssel felérő vándormozgalom miatt végletesen dezintegrálódott különösen a kisebb és ezért sérülékenyebb falusi társadalmak szövete.¹²

Kutatásom több ponton is kapcsolódik Szilágyi Miklós munkásságához. Még debreceni egyetemi hallgató korában egy nyári terepgyakorlat során vetette papírra 1961 júliusában a közvetlenül a kényszerkollektivizálás idején nyert tapasztalatait. Arkai naplója egy szétforgácsoló falusi társadalomról ad hírt:

Arka

Lehangoló. Szubjektív okai nem lehettek a lelkekre települő depresszióknak: az idő kellemes volt, a séta nagyon jólesett, s amikor beléptünk a faluba, megcsapott valami szomorú halál-hangulat. [...] Az utcán járó emberek fáradtak, lehangoltak. Arka termelőszövetkezeti község. Ez az első évük. A szervezésnél valami végzetes hiba történt. Az emberekből kiölték a lelket. A munka nem megy. Csak az öregek léptek be meg a betegek. Talán tizennégy felnőtt, egészséges ember lehet a faluban. A többiek? Erdőgazdaságban dolgoznak, városbajárnak. A szövetkezet létrehozásának mind a szubjektív, mind az objektív feltételei hiányoztak. Az emberek jóval »sötétebbek«, mint Magyarország más területein, eddig is nagyfokú volt az elvándorlás, kétlakiság, s nem volt meg – távolról sem – a közös gazdálkodás gazdasági alapja. Arkának pedig példát kellene szolgáltatni. [...] Ne riasszuk el előre az embereket. Ne tegyük lelki beteggé őket. Nem annyira az egyéni élet elvesztése fáj nekik, mint a jelenlegi élet siralmas volta. Aláírással nem lehet termelőszövetkezetet létrehozni. Csak az öregek írtak alá, a fiatalok másutt vállaltak munkát. Ha segítünk, ne a dolgozó tagokat sújtsuk vele, mint a katonák nyújtotta segítségnél mutatkozik. Legyen az tényleges segítség. Az emberek nem tudnak másról beszélni, mint jelen életükről. Fásultak, máról holnapra élnek. Maguk teszik fel a kérdést: mi lesz jövőre, amikor a több-kevesebb tartalék elfogy?¹³

¹¹ Szelényi Iván és Juhász Pál értelmezésével szemben Kovách Imre domináns tendenciaként inkább középrétegesedésről beszélt, mert az első gazdaságon túli keresőtevékenységek tömegméretekben nem jártak együtt a kulturális aspirációk polgárosodásként értelmezhető változásával. Kovách 1988: kül. 178–179. Lásd még Angelusz–Tardos 1998: 117.

¹² Márkus István – az Átánnyal szomszédos – kömlői és tiszánai tapasztalatai alapján a tömeges elköltözést a komoly tőkeakkumulációt feltételező modernizációs-urbanizációs célokkal magyarázta, nem pedig a kilátástalanná vált falusi létből történő menekülésként. Eközben a maradék, ingázó-kétlaki-háztájizó egykori (szegény)parasztok („utóparasztok”) önkizsákmányoláson alapuló gürcölését „az ambíciók robbanásaként” értékelte. Vö. Márkus 1967 [1965]; Márkus 1991a [1980]: 285.; Márkus 1991b: 201. E falvak mai állapota inkább a meneküléssel felérő tömeges elköltözés következményeiből vezethető le és érthető meg. Országos kitekintésben a rendszerváltozást követően ennek is tulajdonítható, hogy a falusi településeken hiányzott az az agrárközéposztály, amelyik eredményesen állhatott volna ki az újraéledő családi gazdaságok érdekei mellett. Nem csoda, ha az ún. „kárpótlás” nyertese a volt tézis-elit lett. Vö. Ö. Kovács–Schlett (szerk.) 2023. kötet tanulmányai, illetve Kovách 2016: 116. A rendszerváltozás transzformációs válságára, a birtokszerkezetre és a családi gazdaságokra lásd Szilágyi (szerk.) 2002.

¹³ Szilágyi 2005: 554.

Mint „érvényes paraszti tudás”, a négy és fél évtizeddel később megjelent, a száz évet megélt kisújszállási gazdával készített interjúkötetében is visszaköszön a kényszerkollektívizálás:

Addig zaklattak, míg oda kellett adni: nem tudtunk mi’ csinálni. Minden nap jött az idézés: most ide, most oda. Belefáradtam. Mán láttam, hogy e’ menthetetlen. Önként odaadtuk a fő’det. Önként! Mán nem kellett: megúntatták velünk, megúáltatták velünk a fő’det.¹⁴

Mindkét forráshely erőteljes üzenetet közvetít, olyat, ami méltó a beható vizsgálatra.

Szilágyi Miklós írásai mellett, bár még csak a forrásfeltárás kezdeténél tartok, feltűnő, hogy a néprajzkutatók az elmúlt évtizedekben jópár olyan életútinterjút publikáltak, amelyekben, ha csak epizódként is, de megjelenik kollektívizálás második hullámának traumája.¹⁵ Mindez azt látszik igazolni, hogy a földfosztás, az egyéni gazdálkodás felszámolásának traumája még évtizedekkel a kollektívizálás után is jelen volt az egykori gazdák életében. Van, amikor a traumára utaló történetek teljes nyíltsággal törnek felszínre s explicit megfogalmazást nyernek. De arra is sok példát találunk, hogy az interjúalany racionalizálja a családját ért veszteséget, és más magyarázattal tompítja azt. Ez a racionalizálás technikája, amikor a veszteséget elfojtja, annak tartalmát, irányát átfordítja az interjúalany. Ez valószínűleg összefügghet a kommunista diktatúra kontrollált nyilvánosságával is, amelyben voltak tabunak számító témák, amikkel az adatközlők is tisztában voltak. Az 1956-os forradalom mellett tabunak számított a kényszer-kollektívizálás alatt a parasztok ellen elkövetett erőszak is.

A traumára utaló esetek sokkal egyértelműbbek. A kényszerkollektívizálás lelki öröksége teljesen leírható a trauma tankönyvi definíciójával:

„A trauma alatt a múltban megélt, megrázó, a hétköznapi tapasztalatokon túlmutató, az egyén testi és lelki egyensúlyát, integritását nagymértékben veszélyeztető eseményt vagy körülményt értjük, amely a jelen élethelyzetre is jelentős hatással van.”¹⁶ Utóbbi félmondat jelentőségét jól megvilágítja a kanadai pszichológus, Máté Gábor definíciója: „A traumák nem a veled történt rossz dolgok, hanem ami benned történik a veled történetek eredményeként.”¹⁷ Főbb pszichés tényezői között a pszichológia csupa olyan jellegzetességet tart számon, amelyek a kollektívizálás során külön-külön, de együttesen is megjelentek a falvak, családok, gazdák életében:

- „a szokásos élethelyzetektől való extrém eltérés;
- a világ megbízhatóságában való hit összeomlása;
- a kiszolgáltatottság és fenyegetettség érzése;
- tehetetlenség, a helyzet felett való kontroll elvesztése;

¹⁴ Szilágyi 2006: 177.

¹⁵ Örszigethy é.n. [1990/1983]a: 56–57.; Örszigethy é.n. [1990/1984]b; Tóth é.n. [1990/1983]: 76–77.; Szendrei 2013: 123–124.; Balázs 2014. Paraszti életútinterjúra lásd Nagy B. 1990: 144–160., memoárja Horváth 2019. Apologetikus, de így is tanulságos riportkollázs Kispista 1979.

¹⁶ Bóna é.n. [2015]: 125.

¹⁷ In: Máté, Gábor: The Wisdom of Trauma. <https://thewisdomoftrauma.com/> 1,20-1,28. Holokauszt-túlélők és leszármazottaik transzgenerációs traumájának analitikus szemléletű, e kutatáshoz is adaptálható elemzésére lásd Bakó–Zana 2021.

- olyan élmény, esemény, amely meghaladja a mindennapiság szintjét;
- az áldozat világról kialakított képe összeomlik;
- az én, a kapcsolatok és a világ egység-élménye szétesik.”¹⁸

Írásom másik, fentebb már jelzett kulcsfogalma a racionalizáció, amely fogalom a „madárnyelven” elbeszélt, lefojtott, adott esetben ellenkező előjelt kapott traumatikus élmények felderítéséhez nyújt segítséget. „A racionalizáció célja az érzelmek más motivációhoz való kapcsolása az érzelmeket ténylegesen mozgósító motívumok helyett. Racionalizáció esetén a személy olyan érveket sorakoztat fel szélsőséges emocionális állapota értelmezésére, amelyek inkább plauzibilisek, mint igazak. Azzal kísérli meg elfogadtatni saját magával és a környezetével érzelmi állapotát, feszültségét, hogy azt racionálisnak, ideálisnak, szociálisan indokoltnak tünteti fel.”¹⁹ Mindez szorongás-csökkentő hatású. A racionalizálás felderítésével tehát láthatóvá válnak és magyarázatot nyernek az egyén olyan attitűdjei, cselekedetei, gondolatai, érzései, amelyek valós motívumát a kérdéses személy, többnyire elfojtás miatt, nem éli meg. Vagy: a külső retorziók miatti félelmében nem élheti meg.

Munkám során leginkább a Bíró Friderika által szerkesztett *Búcsú a parasztságtól* című mű második kötetére támaszkodtam, amely összesen 114 strukturált interjút, illetve vallomást tartalmaz. E 114 forrásszöveg valamivel több, mint egyharmada, 40 szöveg (34 interjú és illetve hat vallomás) tartalmaz a racionalizálásra vagy traumára vonatkozó részletet. A tematikus rendben, a feltett kérdéscsoportok mentén csoportosított interjúrészletek sorszámai lehetővé teszik, hogy az egyes szövegbetéteket interjúalanyokhoz kapcsoljuk (csak a mai Magyarország területén gyűjtött, illetve innen beérkezett forrásokat vontam be a vizsgálatba). A név, az interjú idején az interjúalany életkora, a település, s az interjú/visszaemlékezés készítésének dátuma alapján tudható a kollektivizálás és az interjú/visszaemlékezés keletkezése közötti idő hossza, de az is, hogy az adott személy hány éves volt a kollektivizálás második hullámának idején (egységesen 1959-1960-ra datálva azt). Az idézett interjúk után, amennyiben ismert, zárójelben megadom az interjúalany eredeti sorszámát²⁰ és a kollektivizálás óta eltelt évek számát is.

¹⁸ Pohárnok–Lénárd é.n. [2015]: 222.

¹⁹ Kulcsár 2006: i.h. 83, 85.

²⁰ Bíró 2013: 21–26.

sz.	Bíró Friderika sorszámazása	Név	Életkor	Település	Életkor a 1959- 60-ban	Az interjú éve	1960 óta eltelt idő
1.	4	Zs. József	63 (1918)	Szalafő	41-42	1981	21
2.	5	T. József	90 (1896)	Lenti	63-64	1986	26
3.	10.	B. Bálintné	56 (1930)	Lenti-Resznek	29-30	1986	26
4.	12.	Cs. Sándor	81 (1904)	Kerkáskápolna	55-56	1985	25
5.	14.	P. János	80 (1921)	Muraszemenye	39-40	2001	41
6.	16.	özv. B. Gyuláné	84 (1894-96)	Bajánsenye	63-66	1978- 80	20
7.	17.	K. Pál	–	Iklódbördöce	–	1977	17
8.	18.	K. Jenő	66 (1921)	Rábaújfalu	38-39	1987	27
9.	19.	G. Jenő	67 (1920)	Rábaújfalu	39-40	1987	27
10.	22.	N. Ferenc	78 (1910)	Halászi	49-50	1988	28
11.	23.	K. Sándor	–	Kisbér	–	1987	27
12.	24.	M. Béla	64 (1923)	Kisbér	36-37	1987	27
13.	25.	K. István	77 (1910)	Kisbér	49-50	1987	27
14.	26.	M. Gyuláné	66 (1921)	Kisbér	38-39	1987	27
15.	27.	B. István	–	Kisbér	–	1987	27
16.	28.	S. István	61 (1926)	Ászár	33-34	1987	27
17.	29.	B. Gyula	55 (1935)	Bajánsenye	24-25	1980- 1990	20-30
18.	31.	S. Péter	92 (1899)	Bajánsenye	60-61	1991	31
19.	38.	P. Károly B. Terézia	80 (1902) 71 (1911)	Egyházasrádóc	57-58 48-49	1980- 82	20-22
20.	39.	G. Vince G. Vincéné	78 (1904) 71 (1911)	Egyházasrádóc	55-56 48-49	1982	22
21.	40.	B. László F. Julianna	52 (1930) 44 (1938)	Egyházasrádóc	29-30 21-22	1980- 82	20-22

22.	42.	M. János	60 (1936)	Törökszentmiklós	23-24	1986	26
23.	44.	F. Mihály	–	Törökszentmiklós	–	1986	26
24.	48.	Sz. Mátyás	–	Törökszentmiklós	–	1986	26
25.	49.	n.n.	66 (1923)	Jásztelek	36-37	1989	29
26.	54.	Sz. József	67 (1922)	Téglás	37-38	1989	29
27.	57.	M. András	69 (1918)	Jászberény	41-42	1987	27
28.	58.	M. István	64 (1923)	Jászszenandrás	37	1987	27
29.	61.	n.n.	62 (1927)	Bogyoszló	32-33	1989	29
30.	62.	V. Béla	77 (1912)	Dunaszentpál	47-48	1989	29
31.	67.	B. Albert	66 (1921)	Vértesszékely	38-39	1987	27
32.	73.	N. István	–	Tiszaöldvár	–	1987	27
33.	74.	K. Mihály	–	Tiszaöldvár	–	1986	26
34.	76.	F. Sándor	82 (1924)	Dunapentele	35-36	2006	46
35.	84.	B. István		Orosháza		1991	31
36.	85.	D. Andrásné		Szeged		1991	31
37.	87.	F. Sándor		Veszprém		1991	31
38.	97.	K. Lajos		Lébény		1991	31
39.	102.	P. Lajos		Balatonszabadi		1991	31
40.	111.	V. Sándor		Enying		1991	31

1. táblázat

Az ezen interjúkból válogatottak mellett szórványosan a 15. jegyzetben jelzett szerzők által közölt interjúrészleteket is beépítettem írásomba.

Két hipotézissel indultam neki a vizsgálatnak. Először is feltételeztem, hogy – minél több idő telt el a kollektivizálás óta, annál elfogadóbbak, kevésbé keserűek az emlékezők. Az idő oldja a fájdalmat. Másrészt úgy véltem, hogy

– a rendszerváltozás idején s után a kollektivizálásról már szabadabban mertek beszélni, mint előtte.

Kiindulópontként, a kényszerkollektivizálással bekövetkezett veszteség mértékének megértéséhez szükséges, hogy az egykori gazdák megélései alapján tisztában legyünk azzal, hogy mi is vészett el tulajdonképpen. E kérdéskört Bíró könyvében a *„Miért volt fontos számára az egyéni, kisüzemi gazdálkodás?”*, illetve *A vagyont, a szabadságot vagy a munkát szerette-e benne, szabadnak vagy kötöttnek érezte-e magát a kisüzemben?* kérdésekre adott néhány jellemző válasszal világíthatjuk meg.

– „Az egyéni gazdálkodásnál szebb foglalkozás nincs. Nem létezik. Az egyéni gazdálkodó az Istenen kívül senkinek nem tartozik felelőséggel, csak saját magának meg a családjának.”²¹ (14. sz. / 41 év)

– „Hát ugye, az az ember vérbe van, hogy mindég mutasson valamit, hogy jobban is lehet gazdálkodni.”²² (31. sz. / 31 év)

– „Hát ott nem parancsolt senki! Magam, ahogy megoldottam, úgy volt. Ott nem kellett parancsolni.”²³ (4. sz. / 26 év)

– „Ez egy biztonságos léalap vót. Nem tartoztunk senkihöz se, amit megtermetünk, szabadon adhattuk el.”²⁴ (24. sz. / 27 év)

– „Parasztnek lenni nagyon jó volt, szívem, csak az ember utána lássa az eredményt.”²⁵ (57. sz. / 27 év)

– „Maga gazdája volt ott mindenki, nem parancsolt ott az embernek senki, mint a téeszbe. Maga osztotta be magának a munkát, aztán munka után szabad volt, azt csinált, amit akart.”²⁶ (61. sz. / 29 év)

– „Valahogy független vót az ember. Nem parancsolt neki senki, ahogy dógozott, úgy élt. Máma má azé nem olyan független az ember, mert azt lehet mondani, mindenki alkalmazott.”²⁷ (27. sz. / 27 év)

– „A teljes szabadságért, függetlenségért. Egy évben kétszer kifizettük az adót, s utána nekünk senki az égadta világon nem parancsolt.”²⁸ (49. sz. / 29 év)

– „Az is jó vót, hogy szabadok voltunk, szóval nem parancsolt senki, csak a munka parancsolt, az is jó volt.”²⁹ (39. sz. / 22 év)

Tovább lépve, először a *racionalizálás*ra szeretnék példákat hozni. Három viszsztatérő motívum köszön vissza e szövegekben: a közösbe vitt föld értékének alul-, a korábban végzett munka terhének felülértékelése mellett végül a komfortosabb élet szempontja, ami jóváírja az elszenvedett sérelmeket.

²¹ Bíró 2013: 331.

²² Bíró 2013: 332.

²³ Bíró 2013: 333.

²⁴ Bíró 2013: 337.

²⁵ Bíró 2013: 338.

²⁶ Bíró 2013: 343.

²⁷ Bíró 2013: 351.

²⁸ Bíró 2013: 352.

²⁹ Bíró 2013: 352.

A birtok-elvesztés racionalizálására a következő válaszok hozhatók példaként:

– „*Miért féltetek tőle?* / – Mit tudom én, még akkor mondtak mindent. Nem vótunk mi akkor még tisztába azzal, hogy ez a javunkra válik. [...] – *Nem sajnálták a földet?* – Akkor még sajnáltuk, most már nem. [...] Ugye, mink nem olyan nagyon féltünk beleépni, mert attó a rossz földtő nem vót nehéz megválni, nem nagyon féltünk tőle. Bizony a szüleink, azok bizony nagyon nehezen váltak meg attól a tizenöt hold földtől, mer azok nagyon jó földek vótak [...]. De hát mink nem nagyon sajnáltuk azt a rossz földet.”³⁰ (48. / 26 év)

– „*És maga mit gondolt a téeszről?* / Az első évekbe azé vót rossz, mer nagyon sokat dógoztunk és fizetés nem vót ugye, akkor féltünk, de most má az utóbbi évekbe mindenki azt mondta, hogy hát csak má húsz évvel, vagy harminccal előbb vették vóna el a földet. Há sokka jobb így.”³¹ (17. sz. / 17 év)

– „*Terus néni, szerette azt az egyéni gazdálkodást, ami a téeszcsé-világ előtt volt?* / Énnekem, hogy őszinte legyek, olyan túlságosan nem tetszett. Talán azér jobb így, hogy odalett a föld.”³² (10. sz. / 26 év)

Órszigethy Erzsébet besenyőtelki adatközlőjének történetében a téesztől haszonbérként kapott búza nemcsak feledteti, de utólag értelmetlenné is teszi a korábbi küszködést: „Szóval itt [a magtárban] állt a sarokban a nagy kád, tizenkét zsák búza belement. Hozták a búzát, éppen a tetejéig lett. Azt mondta akkor édesanyám: – Na, gyerekek, se nem vettünk, se nem arattunk, mégis van annyi búzánk, hogy elég lesz esztendeig. Kutyának kell az a föld! Kinek kell az?! Itt van a búza gyerekek, ehetünk. Apátok se hozott annyit, pedig az reggel hatkor elment, este hatkor hazajött.”³³

Az anyósuralom végeként, mondhatni: női emancipációként értelmezi a kollektivizálást az 1913-ban született Martonné Homok Erzsébet máskülönben vállaltan apologetikus visszaemlékezése. Olyannyira, könyvét is e nagyjelentőségű változás leírásával indítja: „Ugyanis 30 évig voltam akkor már anyósom menyecskeje. A szolgálóknál is lealázóbb helyzetben, mert nem volt rá mód, hogy szabadulni tudjak a kötelékből: a »Holtomiglan–holtáiglan« kimondásával engemet az uram anyjához és a földjeihez kötözött. A termelőségvetkezetek létrehozása segített nekem és a hozzám hasonlóknak kitörni a menyecskesorból.”³⁴ Nem meglepő tehát a következtetés, a kollektivizálás megítélése: „Nem bántam a földet, anyósom gazdálkodási módszere mellett nagyon kiábrándultam belőle, mert nem a miénk volt az, mi lettünk a föld rabszolgái. Még, még, még többet koplalni, rongyoskodni, inszakadásig dolgozni.”³⁵

³⁰ Bíró 2013: 579.

³¹ Bíró 2013: 534.

³² Bíró 2013: 333.

³³ Órszigethy é.n. [1990/1984]b: 125.

³⁴ Martonné Homok 1983: 6. Életkorára lásd uo. 15.

³⁵ Martonné Homok 1983: 252. A paraszt mint saját földjének rabszolgája toposz tovább élésére lásd Honvári „Tény, hogy a gazda a maga ura volt, a sajátjában a családja számára termelt. Az önállóság (vagy inkább annak hamis tudata) minden biztonnyal örömmel töltötte el, valójában azonban földjének életre szóló rabszolgája maradt, amelynek időnként a családja is áldozatává vált.” Honvári 2022. Jól szerkesztett, apologetikus visszaemlékezésre példaként a Kádár-korból lásd Balázs–Hoppál 1976: 521.

A feldolgozhatatlan *traumára* utaló esetek ellenben számosabbak. Ezek illusztrálását 1) a föld elvétele felett érzett évtizedeken át tartó keserűség bemutatásával kezdem. „[A]mikor *kirúgták alólam* a földet, akkor bementem a városba”³⁶ (22. / 28 év) – hívja elő az akasztás képét és a kollektivizálás nyomában járó kényszermigrációt az egyik adatközlő. Ugyanő ezt más szöveghelyen is megfogalmazza. „Szentségelt az egész falu. Nem csináltam *olyant*, mert azt értelmetlennek találtam. Mindig abban voltam, hogy túl kell ezeket élni. [...] Fájt nagyon, borzasztóan fájt, mindenkinek fájt!”³⁷ (22. sz. / 28 év) Egy másik személy is azt érzékelteti, hogy tudatosan inkább az életet választotta, vállalva a történetek öntabusítását: „[ú]gy éreztem, hogy én ezért nem akasztom fel magam. [...] mindenki magába zárta a bánatát.”³⁸ (62. / 29 év) Plasztikusan fogalmazzák meg egykori, jelenig erő érzéseiket a Lakitelek Alapítvány 1991-es paraszti önéletíró pályázatán³⁹ résztvevők is: „Nem tudom leírni, mit éreztem. Testi és lelki gyötremelem, sem enni, sem aludni nem tudtam. 40 éves vagyok, életem nagy részét itt töltöttem el, és válni kell! Még ma, 32 év után, ha szepet álmodok, ott járok és fájó szívvel ébredek.”⁴⁰ (111. / 32 év) Továbbá: „Nem volt más kiút. És az én derék, földszerető uram aláírta a belépést. Aláírt, pedig tudta, mi a kolhoz. Megtört, mint azok a csikók, amiket ő szoktatott hámhhoz. Meg kellett lenni! De nagyon keserű volt a pohár. Tudom, hogy a lelke jobbik felét ölték meg azzal a kikényszerített aláírással.”⁴¹ (85. / 31 év)

2) A családi birtok elvesztése nemcsak a vagyon elvesztését jelentette, hanem az autonómiáját is. Nem csoda, hogy az interjúkban előbbihez hasonló mértékű traumaként idéződik fel a letűnt szabadság:

– „– *Laci, jó volt a magángazdálkodás?* / [...] Mindenki saját maga határozta meg, és a maga ura vót. Nem vót anyagiakba annyi, mint mostan, de nyugalom több vót. És szabad vót.”⁴² (40. / 20-22 év)

– „– *Mi szerettél volna lenni?* / Paraszt. Határozottan paraszt. Parasztnak lenni annyira szép volt, aki szerette. [...] A szabadságot szerettem, hogy szabadnak érezte magát az ember!”⁴³ (29. / 20, ill. 30 év)

– „Majdnem szabadabb vótam, mint mostan, azt lehet mondani. Mer vót rá mód, osztan szabadságot csínyáhattam magamnak, úgyhogy én nem éreztem rabnak magamat a gazdaságomba.”⁴⁴ (27. / 27 év)

– „*Hát mégis milyen érzés volt belépni?* / – Megmondom őszintén, egy kicsit fura volt. Hirtelen maga gazdájából az embernek más lába kapcája lenni. Mert ugye, csak parancsoltak.”⁴⁵ (57. / 27 év)

³⁶ Bíró 2013: 355.

³⁷ Bíró 2013: 519–520. Kiemelés tőlem – H.G.K.

³⁸ Bíró 2013: 87.

³⁹ A pályázat ismertetését, a beérkezett munkák szerzőinek szociokulturális háttérét lásd Demeter-Zayzon 1994.

⁴⁰ Bíró 2013: 415.

⁴¹ Bíró 2013: 568.

⁴² Bíró 2013: 340.

⁴³ Bíró 2013: 350.

⁴⁴ Bíró 2013: 356.

⁴⁵ Bíró 2013: 576.

– „Mondja el őszintén, mit érzett, gondolt, amikor a kisüzemet másfajta, nagyüzemi vagy ipari életformával cserélte fel? / – Mint amikor hadifogoly lettem. Mintha egy madárnak levagdósna a szárnyait. Ugyanezt. Hogy addig gondolkozó ember voltam, önellátó, akkor meg, majdnem azt kell mondhatom, mint egy rabszolga. Automatikusan meg kellett jelenni 7 órára és dolgozni ameddig kellett, és akkor leste valaki az embert, hogy dolgozik-e vagy nem. Úgy érezte az ember, hogy egy géppé vált. S nem bíztak rá semmi önálló munkát. Mármint olyat, amihez kellett egy kis találékonyság vagy ilyesmi. Semmivé vált. Nem érezte, hogy rá van szükség. Szóval a paraszti élet emberibb volt.”⁴⁶ (49. / 29 év)

– „Miért nem akart belépni? / Azé, mer nem akartam újbú az uraság cselédje lenni.”⁴⁷ (5. / 26 év)

– „Nem kellett már mindenre figyelni, csak arra, amit mondtak! Cselédek lettünk. Akinek parancsolnak, az cseléd. [...] A tsz-ben meg kellett szokni, hogy parancsolgatnak. Még olyat is, amiről tudtuk, hogy nem úgy van. Meg kellett szokni, hogy nem gondolkodhatunk önállóan. Ez a szegény nép mindjárt szolgának érezte magát. Ezt nem tudták sokan lenyelni!”⁴⁸

3) Még a kollektivizálás lefolyását és hatásait kellő érzékenységgel bemutató munkákban sem kap gyakran kellő hangsúlyt az az érzelmi szál, amivel a gazdák elsősorban a lovaikhoz, kisebb részben teheneikhez kötődtek. Értelmezésemben, a vizsgált interjúk és visszaemlékezések által is visszaigazoltan, a jószágok sorsa feletti elkeseledés a vagyonvesztéshez és a függetlenség elvesztéséhez hasonló traumaként rögzült az adatközlők emlékezetében, amit az alábbi példákkal szeretnék megvilágítani:

– „Szívfacsaró látvány volt, amint a gazdák lehajtott fejjel vezették állataikat a kijelölt helyre. Micsoda ördögi praktika volt, hogy, hogy saját maguknak – önként – kellett állataikat elvezetni. Majdnem elsírtam magam én is, amikor Lennerék kertjükben fához kötözték tehénkéjüket a gazdák. Fogták a szarvait, simogatták a pofáját és egyre sűrűbben potyogtak a könnyeik.”⁴⁹ (87. / 31 év)

– „Mi már a Tündért kicseréltük egy szelíd, igazi jó kancára. Éppen vemhes volt, de mégis vágóhídra kellett vezetni. Majd a szívem szakadt meg, amikor odakötöttem a vágóhíd korlátjához a sárba, latyakba a vágásra várakozó többi ló közé. A többi paraszttársam is szótlanul, keservesen járkált ott, mintha temetésen volna. Úgy éreztük valamennyien, hogy a lelkünket is vágóhídra vitték!”⁵⁰ (84. / 31 év)

– „Feleségem kétszer siratta el a közösbe adott jól tejelő, zsömleszörű tehenünket. Először, amikor elhajtották, másodszor, amikor visszaszökött; állt és nézett be a kapunk fölött az udvarba.”⁵¹

* * *

⁴⁶ Bíró 2013: 414.

⁴⁷ Bíró 2013: 425.

⁴⁸ Nagy B. 1990: 151.

⁴⁹ Bíró 2013: 565.

⁵⁰ Bíró 2013: 565–566.

⁵¹ Balázs 2014: 31.

E rövid áttekintéssel az volt a szándékom, hogy oral history források alapján igazoljam: nem történeti manipuláció a kollektívizálás hosszútávú negatív mentális hatásainak hangsúlyozása,⁵² számos interjúval igazolható, hogy saját sorsuk tekintetében ezt maguk az érintettek is így élték meg. Olyannyira, hogy hipotéziseim sem igazolódtak. Az eltelt idő az elbeszélésekben nem tompította a kollektívizálás okozta traumát, miként az elbeszélésekben a racionalizálási fordulatok is fennmaradnak még a nyolcvanas évek végén, a rendszerváltozás idején is. Az egykori gazdák egy része ugyanakkor az őket ért veszteséget 1990 előtt is pontosan meg merte fogalmazni, függetlenül a diktatúra esetleges szankcióitól. Megalapozottan állítható ezért, hogy a kollektívizálás nem múló esemény a magyarországi birtokos paraszti háttérű családok életében, hanem identitástörést hozó kiheverhetetlen traumára utal.⁵³ Az elmúlt évtizedekben a néprajzkutatók által gyűjtött, kutatói archívumokban, intézeti irattárakban, múzeumokban fellelhető interjúk⁵⁴ másodelemzése azt az esélyt kínálja, hogy családtörténeteken keresztül a maga mélységében érthessük meg a kollektívizálás jelentőségét és következményeit a magyar társadalom életében.

Irodalom

ANGELUSZ Róbert – TARDOS Róbert

1998 Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle* 8. 4. 113–117.

BAKÓ Tihamér – ZANA Katalin

2021 *A transzgenerációs trauma és terápiája. A transzgenerációs atmoszféra*. Budapest: Medicina.

BALÁZS Lajos – HOPPÁL Mihály

1976 „...ismerem én ezeket...” Vallomás és életforma. In *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1975. Debrecen. 501–522.

BALÁZSY Alajos

2014 Egy emberöltő távlatából. In Jámorné Balog Tünde – Bíró Gergely – Zsille Gábor (vál. és szerk.): *Visszhangok I.* 7–32. Budapest: Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány.

BALOGH Balázs

2009 Egy férfigeneráció sorsa Tápon a téjesztéstől napjainkig. *Ethno-Lore* 26. 289–324. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Intézet.

BAUERKÄMPER, Arndt

1999 Zwangsmodernisierung und Krisenzyklen. Die Bodenreform und Kollektivierung in Brandenburg 1945-1960/61. *Geschichte und Gesellschaft* 25. 4. 556–588.

⁵² Legújabbban lásd Csikós 2024: 169–216.

⁵³ A kollektívizálást átélt tápi férfigeneráció sorsára lásd Balogh 2009.

⁵⁴ Mint amilyen például az MTA Néprajzi Kutatóintézetében a Hofer Tamás vezette az *Életpályák és kapcsolatháló* című kutatási program.

BÓNA Adrienn

- é.n. [2015] A krízis lélektana. In Kiss Enikő Csilla – Sz. Makó Hajnalka (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana*. 123–137. h.n. [Pécs]: Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.

BRZOZA Anatol

- 1965 Changing Agricultural Policy in Poland. Individual Agriculture in a Planned Economy. *Illinois Agricultural Economics* 5. 1. 1–10.

BUCHHEIM, Christoph

- 1995 Die Wirtschaftsordnung als Barriere des gesamtwirtschaftlichen Wachstums in der DDR. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, (82 Bd.) 2. 194–210.

CHIROT, Daniel

- 1978 Social Change in Communist Romania. *Social Forces* 57. 2. 457–499.

CREED, Gerald W.

- 1995 The Politics of Agriculture. Identity and Socialist Sentiment in Bulgaria. *Slavic Review* 54. 4. 843–868.

CSIKÓS Gábor

- 2021 „Az Isten, az ÁVO vagy a Párt azt tesz velem, amit akar”. Modernizált vagy traumatizált vidék? In Csikós Gábor – Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Lefojtva. Uralom, alávetettség és autonómia a pártállamban (1957–1980)*. 339–360. Budapest: BTK–NEB.
- 2023 „Sokáig nem bírják ezt a munkát.” A kommunista projekt társadalmi költségei. In Ö. Kovács József – Schlett András (szerk.): *„A Föld nem tud futni.” Rendszerváltás vidéken*. 293–310. Budapest: RETÖRKI–NEB.
- 2024 *„Beidegzetten lapul a vidék” A falusi Magyarország lelki zavarai és észleletük a modern korban*. A vidék vonzásában 9. Budapest: HUN-REN BTK TTI.

CSIKÓS Gábor – Ö. KOVÁCS József

- 2022 A „szükségyszerűség elkerülhetetlen parancsa” és a történetkutatás – Válasz Honvári Jánosnak. *Archivnet* 22 1.
- 2023 Kényszerkollektivizálás és egyházi társadalom. In Tabajdi Gábor et al. (szerk.) *Küzdelem a lelkekért. Pártállam és egyházak a hosszú hatvanas években*. 362–384. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala.

CSIKÓS Gábor – HORVÁTH Gergely Krisztián – Ö. KOVÁCS József (szerk.)

- 2023 *A vidék szovjetizálása*. Budapest: Jaffa Kiadó.

DEMETER-ZAYZON Mária

- 1994 „Emlékszem, hogy rám is emlékezzenek...” A Lakitelek Alapítvány 1991-es paraszti önéletrajzi pályázatára beérkezett anyag elemzése. *Ethnographia* 105. 1. 247–268.

DONÁTH Ferenc

- 1977 *Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása, 1945–1975*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FAHRLOW, Hans

- 1962 Die Wirtschaft Ungarns seit 1955 auf dem Hintergrund der politischen Entwicklung des Landes. *Osteuropa* 12. 6. 381–388.

GERELYES Endre

- 1967 „Kenyeretlen Tarján”. In Szabó József (szerk.): *Szemmértékkel. Riportok, szociográfiák.* 47–65. Szépirodalmi Könyvkiadó: Budapest.

GEY, Peter

- 1982 Sozialismus und Industrialisierung. Zur Kritik des sowjetischen Modells nachholender sozialistischer Industrialisierung. *Leviathan* 10. 3. 359–375.

GRIPP, Richard C.

- 1960 Eastern Europe's Ten Years of National Communism: 1948–1958. *The Western Political Quarterly* 13. 4. 934–949.

HAENDCKE-HOPPE-ARNDT, Maria

- 1994 Zum ökonomischen Erbe der SED-Diktatur. Versuch einer Bilanz. *German Studies Review* 17. Totalitäre Herrschaft – totalitäres Erbe. 47–65.

HONVÁRI János

- 2022 Hozzászólás Csikós Gábor – Ö. Kovács József: Elbeszélés és történeti magyarázat – „Magyar agrárzsoda” és a források vétőjoga című könyvismertetéséhez. *Archivnet* 22. 1.

HORVÁTH Gergely Krisztián (s.a.r.)

- 2019 „A Termelő Szövetkezet megalakulására való vissza emlékezéseim.” Adatok Pápasalamon történetéhez. Feljegyezte Papp Lajos. In Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): *Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. Vidéktörténet* 2. 295–310. Budapest: MTA BTK.

KISPISTA István

- 1979 *Emlékeztető a termelőszövetkezetek alapítóira.* Budapest: Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa.

KOVÁCH Imre

- 1988 Polgárosodás, középrétegesedés. (Néhány észrevétel a mezőgazdasági kistermelőkről) *Szociológia* 17. 2. 153–183.
- 2016 *Földek és emberek. Földhasználók és földhasználati módok Magyarországon.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

Ö. KOVÁCS József – Csikós Gábor

- 2021 Elbeszélés és történeti magyarázat. „Magyar agrárzsoda” és a források vétőjoga. *Archivnet* 21. 4–5.

Ö. KOVÁCS József – Schlett András (szerk.)

- 2023 „A Föld nem tud futni.” *Rendszerváltás vidéken.* Budapest: RETÖRKI–NEB.

Ö. KOVÁCS József

- 2020 Néprajz és antropológia a történetkutatásban: Egy személyes tanulási folyamatról. In Cseh Fruzsina – Mészáros Csaba – Borsos Balázs (szerk.) *Számvetés és tervezés. A néprajztudomány helyzete és jövője a 21. században.* 375–407. Budapest: L'Harmattan Kiadó – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- 2022 Hiányaink. A magyar kommunista diktatúra, a rendi államszocializmus és a színlelt szocializmus társadalomtörténeti nézőpontjai. 38–49. In Rainer M. János (szerk.): *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* Pécs: Kronosz Kiadó.

KRISTÓ Tibor (szerk.)

- 1999 *Kuláksors. Székely kulákok történetei.* Csíkszereda: Státus Könyvkiadó.

KULCSÁR Zsuzsanna

- 2006 *Korai személyiségfejlődés és énfunkciók. Pszichoanalitikus elméletek biopszichológiai elemzésben.* Budapest: Argumentum Kiadó.

LAST, George

- 2019 *After the 'Socialist Spring'. Collectivisation and Economic Transformation in the GDR.* New York – Oxford: Berghahn Books.

LOMAX, Bill

- 1985 The Hungarian Revolution of 1956 and the Origins of the Kádár Regime. *Studies in Comparative Communism* 18. 2–3. 87–113.

LUKAS, Zdenek

- 1992 Tschechoslowakische Landwirtschaft am Scheideweg. *Osteuropa* 42. 5. 441–449.

MAGYAR Bálint

- 1988 *Dunaapáti 1944–1958. Dokumentumszociográfia. I–III.* Budapest: Művelődéskutató Intézet – Szövetkezeti Kutató Intézet.

MÁRKUS István

- 1967 [1965] Tájékozódás a Hevesi járásban. In uő.: *Mit láttam falun? (1945–1966).* 223–238. Budapest: Magvető.
1991a [1980] Az ismeretlen főszereplő. In Márkus István: *Az ismeretlen főszereplő.* 267–304. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
1991b A hazai mezőgazdasági kisárutermelés az 1960-70-es években. Társadalmi feltételek és következmények. *Századvég* 2–3. 193–201.

MARTONNÉ HOMOK Erzsébet

- 1983 *Családi krónika.* Budapest: Gondolat.

MÁTÉ Gábor – KURUCZ Réka – FARKAS Judit

- 2023 Tiltott, türt, támogatott helyek. Metszetek az államszocialista időszak falusi migrációs folyamatáról Baranya megyében. *Ethnographia* 134. 3. 442–466.

MÁTÉ Gábor

- 2014 A vízhasználat átalakulása az államosítás és a téjeszesítés következtében a Völgysegi-patak felső vízvidékén. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig.* 471–515. Budapest: Balassi Kiadó.
2015 Táj és kollektívizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházasközpári termelőszövetkezet területén. In Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában.* 157–180. Budapest: MTA BTK TTI.

MÁTHÉ János

- 2008 *Magyarhermány kronológiája (1944–1964).* (közreadja: László Márton.) Csíkszereda: Pro Print.

MECHTENBERG, Theo

- 1985 Polens Bauern zwischen Existenzgarantie und Befürwortern der Sozialisierung. *Osteuropa* 35. 12. 916–922.

MIKLE György

- 2024 *Uradalmi puszták a Dunántúl északi részén (1910–2020).* Vidékföldrajzi vizsgálat. Budapest: HUN-REN BTK TTI.

NAGY Bálint

1990 *Hol van már a paraszt?* Budapest: OKKMI.

NAGY Netta

2013 *A cserevilágtól a padlássöprésig. Falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.

NAGY VARGA Vera

1995 Alkalmazkodás és szembenállás, volt kulákok egy mezővárosban. In Kocsis Gyula (szerk.): *Alkalmazkodás, ellenállás, mobilitás.* (Ceglédi Füzetek 30.), 49–151. Cegléd: Kossuth Múzeum.

2008 „A kulákra csak kemény kéz hat...” Ceglédi gazdálkodók emlékei a Rákosi korszakból. In Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára.* 406–430. Budapest: Korall.

NAGY-BANDÓ András

2016 *Arankakor.* Pécs: Szamárful Kiadó.

NIKOLITS Árpád

1989 ...*Üres házak mind városra mentek...* h.n.: Széphalom Könyvműhely.

OLÁH Sándor

2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962).* Csíkszereda: Pro-Print.

2008 Társadalmi konfliktusok egy székely falu kollektivizálása idején. In Oláh Sándor: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön.* 283–310. Csíkszereda: Pro-Print.

2023a Hatalmi eszközök és társadalmi részvétel a székelyföldi kollektivizálásban. In Oláh Sándor: *Felügyelet és alávetettség. Intézmények, eszközök, emberek a kommunista uralomgyakorlásban.* 178–241. Csíkszereda: Pro-Print.

2023b Kényszer és szűkösség. (Részlet a rugonfalvi Paál Sándor önéletírásából) In Oláh Sándor: *Felügyelet és alávetettség. Intézmények, eszközök, emberek a kommunista uralomgyakorlásban.* 242–269. Csíkszereda: Pro-Print.

2023c *Átmeneti idők. Tapasztalat- és megéléstörténetek a 20. századi Homoródalmáson.* h.n. [Madéfalva]: Státus Kiadó.

ÖRSI Julianna

1994 *Földközben.* Túrkeve: k.n.

ÖRSZIGETHY Erzsébet

é.n. [1990/1983] „A szegény öreggel ötvenkilenc esztendőöt éltem...” In Örszigethy Erzsébet: *Besenyőtelki életutak. A századforduló szülöttei.* 43–61. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.

é.n. [1990/1984]b, „Látszik, hogy parasztembernek a kölyki...” In Örszigethy Erzsébet: *Besenyőtelki életutak. A századforduló szülöttei.* 99–134. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.

é.n. [1990]c, „Volt egyszer egy vendéglős...” In Örszigethy Erzsébet: *Besenyőtelki életutak. A századforduló szülöttei.* 135–173. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.

POHÁRNOK Melinda – LÉNÁRD Kata

é.n. [2015] A trauma lélektana. In: Kiss Enikő Csilla – Sz. Makó Hajnalka (szerk.): *Gyász, krízis, trauma és a megküzdés lélektana.* 221–234. h.n. [Pécs]: Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.

ROMÁNY Pál

- 1998 Az Agrárpolitikai Tézisektől a Nemzeti Agrárprogramig. In Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadulásától napjainkig*. 345–437. Budapest: Napvilág Könyvkiadó.

SCHAEFER, Sagi

- 2017 Growing Apart. *Central European History* 50. 4. 493–513.

SPOREA, C. – WÄDEKIN, K-E.

- 1977 Arbeitskräfte in der Landwirtschaft Rumäniens. Gesamtzahlen und Organisation. *Osteuropa* 27. 3. 226–234.

SUNDHAUSSEN, Holm

- 1980 Die Vorbereitung der sozialistischen Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung in Ungarn 1945–1948. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 28, 4. 547–589.

SZENDREI Eszter

- 2013 „Hogy aki meghallja, még visszaüthet.” Rendszerváltások, sorsfordulók egy parasztszalád életében. In Örsi Julianna (szerk.): *Alföldi családtörténetek. Vallomások, riportok, vélemények, írások a családról*. 115–138. Túrkeve–Szolnok: Túrkevei Kulturális Egyesület – Jász-Nagykún-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület.

SZILÁGYI Miklós (szerk.)

- 2002 *Utak és útvesszők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest: MTA Társadalomkutató Központ.

SZILÁGYI Miklós

- 2005 Gyűjtői naplófeljegyzések Zemplén megyei faluközösségekről (1961–1962) *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 44. 545–564.
2006 *A személyes paraszti tudás érvényessége. Kisújszállás társadalmá és gazdálkodása egy száz évet élt parasztagazda emlékezetében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TERNOVÁ CZ István

- 1996 *Pusztulj, kulák! Parasztsanyargatás a Vajdaságban*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.

TIKOS, László

- 1967 Reise in die Nacht. Die soziologische Literatur in Ungarn und der Sowjetunion. *Osteuropa* 17. 5–6. 303–313.

TÓTH László

- é.n. [1990/1983] „Úgy gondolta apám, cseléd ne legyek...” In: Örszigethy Erzsébet: *Besenyőtelki életutak. A századforduló szülöttei*. 63–78. Budapest: Múzsák Közművelődési Kiadó.

TREIS, Stefan

- 1958 Die Revolte der bulgarischen kommunistischen Schriftsteller. *Osteuropa* 8. 9. 588–596.

VÁLL, Ferenc A.

- 1963 Hungary Faces the Future. *Current History* 44. 261. 288–293.

VARGA Zsuzsanna

- 2021a *A magyar parasztság esete a szovjet kolhozokkal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években*. Budapest: L'Harmattan.
2021b *The Hungarian Agricultural Miracle? Sovietization and Americanization in a Communist Country*. Translated by Frank T. Zsigó. Lanham: Lexington Books.

- 2003 Az agrárium 1945-től napjainkig. In Estók János – Fehér György – Gunst Péter – Varga Zsuzsanna: *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. 261–339. Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- WEIß, Peter Ulrich
 2000 Zwei Regime – ein System. Gewaltherrschaft in Rumänien 1944–1989. *Osteuropa* 50. 6. 683–697.
- ZÁVADA Pál
 1991 *Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós 1945–1956*. Budapest: Szépirodalmi – Széphalom.

Horváth Gergely Krisztián

PhD, habil. történész, tudományos főmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, BTK-NEB Vidéktörténeti Témacsoport, Budapest.

E-mail: horvath.gergely.krisztian@abtk.hu

Krisztián Gergely Horváth

**”I’m still saying goodbye.” The rationalisation and trauma of collectivisation
 in the life stories of former farmers**

In the contemporary Hungarian historiography there is a strong continuing debate. If collectivisation can be considered a successful modernisation of agriculture or it caused a break of identity in the life of peasantry. The consequences are still decisive in the life of villages today. Ethnographic researchers made life history interviews with former farmers in the recent decades, even in the 1970s and 1980s. These have now become important sources of oral history. Based on these sources, this presentation aims to show, how memories have evoked and been expressed after the disservice of peasant-lands as a result of collectivisation 20-25 years later. I call rationalization the ways of expression former peasants used to make the trauma endurable instead of the open acknowledgement of the pain and loss they suffered. At the same time many cases prove that the liquidation of peasant life and the loss of property remain an unresolved trauma, even decades later. These interviews also indicate that there are thousands of people who haven’t been able to work through this trauma. Knowing this, it wouldn’t be wise to see collectivisation as a positive way of modernisation. Ethnographic sources have enormous importance in rural history researches.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Bárth Dániel (szerk.): Papok, normák, konfliktusok. Történeti esettanulmányok. Folcloristica Historica 6. MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport. Budapest, 2023. 250. p.

Muntagné Tabajdi Zsuzsanna

Az MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport (2018–2023) által alapított könyvsorozat hatodik tagjaként megjelent tanulmánykötet több elemében is jól tükrözi a kutatócsoport kezdettől fogva megfogalmazott célkitűzéseit. Egyrészt a 18–20. századi Magyarországra és Erdélyre vonatkozó levéltári forrásfeltáró alapkutatásokat, másrészt a feltárt forrásokon alapuló, mikro-történeti irányultsággal, történeti antropológiai megközelítéssel készülő esettanulmányokat. A Bárth Dániel által vezetett kutatócsoport működésének egy harmadik jellemvonására, a nyilvános munkamegbeszélések, workshopok szervezésére is rámutat a kötet, ugyanis az itt megjelent szövegek 2022. októberében megvitatásra kerültek.

E három tényező összekapcsolódásából született meg a tanulmánygyűjtemény, amelynek szerzői a különféle konfliktusos iratanyagok közül a papi normákra és normaszegésekre vonatkozó, elsősorban ego-dokumentumokat – illetve akként értelmezhető egyéb forrástípusokat – dolgoztak fel. A papi ego-dokumentumok történeti néprajzi használatának elméleti alapjait a kutatócsoport vezetője korábban több tanulmányban is ismertette, ennek többek általi megvalósításaként is értelmezhető a kötet. Mindegyik írás célja a lelkipásztorok mindennapi praxisának, ezáltal a papok és lelkészek mikrovilágának, a lokális közösségek társadalmi és kulturális viszonyrendszerének megismerése.

A kötetben öt, húsz-hetven oldal terjedelmű tanulmány kapott helyet kronologikus sorrendben a 18. század elejétől a 20. század első feléig. Változatos helyszínekről (Erdély, Kecskemét és Duna-pataj, Csongrád, Törökbálint és Vas vármegye), változatos társadalmi csoportok részvételével zajló eseteket ismerhetünk meg, amelyek mind az alsópapság és közösség viszonyáról szólnak egy-egy papi normaszegésen keresztül. Felekezetileg négy szöveg római katolikus papokkal, egy pedig református lelkészekkel foglalkozik.

Bárth Dániel a Gyulafehérvári Érseki Levéltár Püspöki Hivatalához beérkezett mintegy ötven, 18. századi papok ellen irányuló normaszegési peres eset alapján tematikus csoportokat hozott létre, melyek közül itt hármat emelt ki. A bemutatott papok esetei a közösségeken belüli mindennapi életük különféle nehézségeit mutatják meg. Egyikük a táncolási, másikuk a túlzott alkoholfogyasztási szokásai miatt került a falu és az egyházi vezetés látókörébe, míg a harmadik pap a szolgálójával ápolt intim viszonya miatt vívta ki a közösség egy részének ellenszenvét. Mindhárom esetben közös, hogy voltak a falusiak között olyanok, akik minden nehézség ellenére a papok pártján álltak. A lokális közösségen belüli törésvonalakat a szerző sok forrásszöveget idézve tárja az olvasó elé, megerősítve azt a tapasztalatát, hogy a normaszegések megítélése sokféle lehetett, sok tényezőn múlt; emiatt az alulnézeti szempont, a szereplők motivációinak megértése elengedhetetlen.

Jakab Réka *Párhuzamos lelkési történetek* című dolgozata a 19. század eleji Duna-Tisza-közének két lelkészét állítja középpontba. Egészen más jellegű ügyek miatt keveredtek konfliktusba, de mindkét eset alapján a lelkész és a gyülekezet bonyolult viszonyrendszerét ismerhetjük meg. A sokféle forrástípust összefogó, a Ráday Levéltárban található iratsomó részletező, hosszú és geertzi értelemben vett sűrű leírásával, feldolgozásával a szerző árnyaltan mutatja be Kolmár József pataji lelkész félrelépését, az egyházi bíróságon mutatott stratégiáját, ami hol tagadásban, hol támadásban nyilvánult meg. Bár 1811-ben döntés született az elhelyezéséről, ezt az egyházmegye nem tudta

ETHNOGRAPHIA 136/2025. 1. sz.

véghez vinni. Csakúgy, mint Kocsi Sebestyén István kecskeméti lelkész áthelyezését sem, akinek semmilyen erkölcsi kihágása nem volt ugyan, mégsem találta meg a hangot az évszázados gyülekezeti autonómiával rendelkező közösséggel. A lelkész nélküli ülésező presbitérium, illetve a lelkész stóladíj emelése vádaskodásokhoz és folyamodványok írásához vezetett. A megromlott viszonyt itt is a lelkész áthelyezésével tervezték megoldani. Ezen a ponton a két lelkész sorsa összefonódott, ugyanis Kolmár átköltözött Kecskemétre, ahol Kocsi még nem hagyta el a hivatalát. Végül a lehetetlen helyzet mindkét lelkész Dunántúlra való áthelyezésével oldódott meg. A remekül megírt ügyek jól szemléltetik a 19. századi református egyház nagyobb problémáit a papmarasztás és egyházfegyelmi kérdések kezelése terén.

A kötet harmadik tanulmánya Gyöngyössy Orsolya Bach-korszakbeli esettanulmánya egy csongrádi papról, Virter Lajosról szól, aki a tiltás ellenére temetett el kilenc, betyárokkal való mulatozás közben megölt embert. A korszak betyárvilágának bemutatása után minden érintett életének bemutatását olvashatjuk változatos forrásanyag alapján, többek között a sajtót és az esetről utólag keletkezett, folklorizálódott elbeszéléseket is bevonva.

A kötet legtöbb elméleti kérdést felvető írása Bednárík Jánosé, aki egy 19. század végi törökbálinti plébános személyét és a körülötte keletkezett konfliktusokat középpontba állítva alkalmazza a *praktikus norma* fogalmát. A politikai karrierrel is bíró Zimándy Ignác ellen 1887-ben megfogalmazott panaszlevél témái alapján – vasárnapi táncmultság, falubeli kocsizás, körmenet megtagadása, a papi szerepével nehezen összeegyeztethető multságok tartása – Bednárík János kitűnően mutatja be, hogy hogyan alakult a gyakorlatoknak az a tartománya, amelyben a pap és a közössége konszenzusra jutott és a normák újrendeződtek.

Perger Gyula egy termékeny irodalmi munkássággal rendelkező győri egyházmegyes pap, Törzsök Vilmos életútját ismerteti dolgozatában, aki a 20. század elején őt ért panaszok – sértő viselkedés, elhanyagolt feladatok, sértődékeny jellem – miatti elmarasztalásokat eleinte rendre esszéi, novellái, különféle (énekes)könyv kiadásai miatt tudta kivédeni. 1913-ban, családos létének fényre derülésekor tiltották el végleg, ezután Csanád vármegyébe költözött, református lelkészképesítő vizsgát is tett és tanárként dolgozott Battonyán. A kötet utolsó tanulmánya kiváló példa arra, hogy miként lehet a normasértéseket középpontba állítva egy teljes életutat végigkövetni.

A könyv szövegei mellett, hogy a pap és közösség viszonyát alulnézeti szempontból, változatos forráskorpuszokon, a normasértéseket középpontba állítva és kontextualizálva mutatják be, magas szakmai színvonalúak és egyszersmind élvezetes olvasmányok is.

Bárh János: A jankováci bíró pálcája alatt. Városházi törvénykezés a bácskai Jankovácon 1810-1840). Kecskeméti Katona József Múzeum. Kecskemét, 2024. 159 p.

Nagy Janka Teodóra

Bárh János szülőfaluja, Jánoshalma (1904-ig Jankovác) iránti tiszteletadásának is tekinthető a bácskai és a magyar jogi néprajz újabb figyelemre méltó kutatási eredménye, a jankováci városházi törvénykezés tanulmánnyal kísért, tematikus forráskiadványa. A kötet egyaránt fontos helyet foglal el a szerző Duna-Tisza közí témájú önálló könyvei (*Kalocsai kontraktusok 1997, Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738-1849), 2019*) és szerkesztett kötetei között (*Kecel 1984, Dusnok 2010*). Szerepe jogi néprajzi/társadalomnéprajzi tematikájú kutatásai sorában is kitüntetett (*A korondi közbirtokosság három évtizede (1904-1933) 2006; Az eleven székelő tízes. A csíkszentgyörgyi és a csíkbánkfalvi tízesek működése a XVII-XX. században 2007; Vízvezető közösségek Csíkszentgyörgyön és*

Csikbánkfalván 2010; Templom jobbágya, megye zsellére, eklézsia árendása 2011; Szentgyörgy megyéje Alcsikban. Esettanulmány a katolikus székelység egyháztörténetéhez és társadalomnéprajzához 2012; Egyházközségi törvénykezés Zetelakán (1797-1823) 2021). A Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport tanulmányköteteiben megjelent tanulmányai pedig láttatják a jogi néprajzi/társadalomnéprajzi témaválasztás következetességét és hangsúlyait (*A székely tízes, a falurésznyi szomszédsági közösség* (TSZE JKJNKK 1. 2014), *A népi jogéletkutatás forrásai a székely köznépi családok „levelesládáiban”* (TSZE JKJNKK 2. 2016), *Kölcsönzés, adósság, kamat Jankovácon a XIX. század első felében* (TSZE JKJNKK 4. 2018), *Paptartó szerződések* (TSZE JKJNKK 7. 2018), *Vallásérkölcsei vétségek feltárása és büntetése 1828-ban a Nyikó mente három katolikus falujában* (TSZE JKJNKK 10. 2021), *Öröklődő elköteleződések és jogosultságok a székely közösségekben* (TSZE JKJNKK 11. 2023).

A könyv közvetlen előzményének a szerzői saját olvasatában is a *Jankováci levelek. Jobbágynyagyon és örökösödés a bácskai Jankovácon a XIX. század első felében* (2018) munka tekinthető, amelynek forrása a jankováci úriszék 1817-1848 között keletkezett és a kecskeméti levéltárban őrzött 7 doboznyi iratanyaga. Bár ennek témája inkább magánjogi (elsősorban a jobbágynyagyon és annak örökítése), szerkezete már megelőlegezi a recenzált kötetet. A fejezetek a jobbágynyagyon/örökítés mellett a szőlőművelésről, az állattartásról, a parasztgazdaság és a jobbágháztartás tárgyi világáról, valamint a nagycsaládról szólnak, a függelékben pedig 63 db úriszéki dokumentumot ad közre a szerző: jobbágyleveleket, hagyatéki leltárakat, végrendeleteket, vagyonfelosztási egyezségeleveleket, jobbágynyaggyal kapcsolatos városi tanúsító leveleket. A „*Jankováci levelek*” úriszékről írott fejezete az úriszéknél alacsonyabb szintű „*kismezővárosi*” (Bárh) bíraskodásra is kitér. A szerző megjegyzi, hogy a jankováci bíró és esküdteinek törvénykező tevékenysége „külön tanulmányt érdemel”.

A jankováci bíró pálcája alatt címmel végül nemcsak külön tanulmány, hanem egy könyv született a bácskai jankováci városi törvénykezéséről. A szerző jogi néprajzi szimbólummal: „*a falvak és kismezővárosok választott vezetőinek közigazgatási és bíraskodási hatalmát*” (Bárh) jelképező bírói pálcával határozza meg kötete tárgyát a források által kijelölt időszakban (1810-1840) már Orczy-uradalom (1813-1846) bácskai mezővárosban.

A 19. sz. közepéig a történeti Magyarországon (recens a szerző által is hivatkozott jogtörténeti és történeti néprajzi monográfiájában használt meghatározásával) a „tradicionális népi önkormányzatok” az önkormányzati/közigazgatási feladatok mellett törvénykezési színterek is voltak. Bárh János a téma szakirodalmát áttekintve (elsősorban Kállay István, Imreh István, Wellmann Imre, Nagy Ferenc, Sági Vilmos, Nagy Janka Teodóra, Virág Gábor publikációira és saját kutatási eredményeire hivatkozva) arra a következtetésre jut, hogy a falvak és mezővárosok bírái/tanácsai bíraskodási joggyakorlata a legdifferenciáltabban a 18-19. századi forrásanyagban rajzolódik ki.

A szerző *Jankovác kismezőváros* – amely a több pusztá összehozásával megnagyobbított *Kisszál-lás pusztával* képezett egy feudális birtoklási egységet az Orczy bárók jankováci uradalmaként – néprajzi és jogtörténeti szempontból egyaránt fontos, teljes bíraskodási határozatait (törvénykezési vagy törvénykezéssel kapcsolatos határozatait) közli jegyzetek, mutatók, szómagyarázatok kíséretében.

Az I. fejezet bevezető tanulmányát követően (témaismertetés, helyszín és forrásbemutató) a II. fejezetben egy interdiszciplináris szakmai polémia alapjának is tekinthető „tárgymutatót is helyettesítő rendszeralkotási kísérletre” vállalkozva veszi számba a jankováci mezővárosi törvénykezés formáit, módjait és tárgykörét. Ennek során megkülönbözteti: 1.a békességetermelő és rendtartó városi határozatokat (lakossági viták rendezése és városi rendtartó rendelkezések), 2.a városi törvénykezés által vétségeknek tekintett szabályszegéseket (pl. várost és városvezetői tekintélyt érintő, vagyon

elleni, vagy erkölcsi/vallási/normaszegési vétségekről szólva), amelyektől elkülönítve tárgyalja 3.a büntetéseket (testi, anyagi, egyéb büntetések).

A forrásközlő fejezetekben (III-IV. fejezet) *Függelék* cím alatt a jankováci protokollumból sor-számozva 162 db (J1-J162), a néprajztudomány és a jogtörténet szempontjából egyaránt tanulságos, teljes bíraskodási határozat (törvénykezési vagy törvénykezéssel kapcsolatos határozat) kerül publikálásra jegyzetek, mutatók és szómagyarázatok kíséretében. Az *Adattár* cím alatt (szintén sorszámozva A1-A14) a törvénykezési határozatok értelmezéséhez szükséges adatsorok, választási határozatok, névsorok olvashatók. A *Névmutatók és magyarázatok* fejezet (V) a forrásanyag személynév, ragadványnév, helynév szerinti keresését könnyíti meg, továbbá a kutatás során rendkívül értékes információkat jelentő szómagyarázatokat és a forrásközlés módjának pontosítását tartalmazza. A kiadványt a hivatkozott irodalom és a levéltári források jelölése (VI) zárja, amelyet mintegy keretez a könyv adatait tartalmazó kolofón szövege: „*A szerző tollal papírra vetett tanulmányát, történeti szövegátíratát, mutatóit számítógépbe írta Bárthné Berhidai Ágnes, Laki Rita.*”

Ahogy a mezővárosi rangra emelt Jankovác 1808. november 1-jén először választott városi tisztségviselőinek neve a választást lebonyolító Dömötör Pál bajai fiskális emlékezetébe vésődött, kíváncsi vagyok, hogy emlékezzenek a társadalomnéprajz és a jogi néprajz kutatói a 80. esztendejébe lépő Bárth János könyvére „a jankováci bíró pálcája alatt”!

(Megtisztelő volt, hogy a könyvismertető és a jókívánság a Magyar Néprajzi Múzeumban 2024. december 11-én el is hangozhatott a Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti Kutatócsoport nevében, amelynek Bárth János 2011-től alapító tagja.)

(A Néprajzi Múzeumban 2024. december 11-én Bárth János négy, 2024 évben megjelent kötetét mutatták be. A Ethnographia olvasói itt egymást követően olvashatják a négy megjelent kötetről elhangzottakat. – szerk.)

Bárth János: Dunatáji vallomások. Folcloristica Historica 7. MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport. Budapest, 2024. 312. p.

Mód László

Kevés kutató mondhatja el magáról, hogy munkássága oly mértékben összefonódott volna egy adott forrástípussal mint Bárth Jánosé a határperekkel. Etnográfusi pályájának kezdete, azaz az 1960-as évek közepe óta tartoznak érdeklődési körébe, s igyekszik azóta módszeresen kiaknázni a bennük rejlő lehetőségeket. A dokumentumok vizsgálatát még egyetemi hallgatóként kezdte, amelyek szinte egész kutatói pályáját végig kísérték és vezettek el végső soron a 2024-ben napvilágot látott „Dunatáji vallomásokhoz”. Ez az elköteleződés minden bizonnyal nem alakulhatott volna ki, ha pusztán kutatóként és nem levéltárosként kerül kapcsolatba a forrásokkal, amelyeknek a módszeres összegyűjtése, rendszerezése eleinte a Kalocsai Sárközre és a vele szomszédos homokhátsági településekre és pusztákra irányult, majd az 1990-es évektől bácsi, halasi, majsai, szanki, félegyházi, szabadkai, a 2000-es évektől pedig számos Csanád vármegyei határperrel is alkalma nyílt behatóan megismerkednie. Kiváló érzékkel ismerte fel azt, hogy a török hódoltságot követő évtizedekben a vizsgált területen rendszeres írásbeliség hiányában szinte az egyedüli támpontot szolgáltatják a népesedési folyamatokban és a tájhasználatban bekövetkező változások megragadásához, megértéséhez. A néprajzi témák között tallózva azt láthatjuk, hogy a mindennapi élet széles spektrumáról tesznek említést a határperekben megszólaltatott személyek, akik jórészt parasztok és pásztorok közül kerültek ki, a vitatott területek pedig szántóföldek, rétek, legelők és erdők voltak. Viszonylag kevés a folklór, a

szellemi kultúra köréhez kapcsolódó adatok mennyisége, főleg a néphitre vonatkozóan fordulnak elő a forrásokban utalások.

Ha valaki nem tájékozott kellőképpen Bárh János munkásságában, akkor könnyedén feltételezhetné, hogy a kötet címében szereplő „vallomások” kifejezés személyes hangvételi néprajzi írások gyűjteményére utal. Tanulmányaiban már korábban is megfigyelhető ezen címadási gyakorlat, ami a határpercek során kihallgatott személyek által elmondottakra mint forrásra, mint az elemzés tárgyára vonatkozik. A „vallomások” korábban egy-egy építmény (fűlőpszállási templom), település (Szeremle) vagy etnikum (jankováci rácok) kapcsán szolgáltak forrásbázisként és képezték néprajzi dolgozatok alapját. Kötetünk címében a „Dunatáji” jelző egyértelműen arra utal, hogy a határpercek nem egyetlen településről vagy településcsoportról, hanem egy nagyobb területről, Baja és Kalocsa környékéről származnak. A kiválasztott tanúvallomások mindegyike a 18. században keletkezett. Amíg a legrégebbi 1701-ből, addig a legfiatalabb 1796-ból származik, döntő többségük az 1720 és 1770 közötti évtizedekből. Ennek oka, hogy a kalocsai-bajai Duna-tájon ekkor folyt a határpercek zöme, ezt követően csak elvétve akadtak ilyen jellegű konfliktusok, amelyek olyan területekért bontakoztak ki, ahol több földesúr domíniuma érintkezett. A pereskedések évekig elhúzódhattak, s időnként újra felszínre kerülhettek az ellentétek. Bárh János a kötet bevezető tanulmányában „területi csomópontoknak” nevezte és számba is vette azokat a térségeket, melyek a villongások tárgyát képezték az érintett birtokosok között. A kiválasztott és leírt tanúvallomások csoportosítására többféle lehetőség kínálkozott számára, melyek közül nem az időbeli, hanem a térbeli elrendezést vette alapul. Bárh János a kötetet a tőle megszokott módon nemcsak bevezető tanulmánnyal, hanem a források értelmezését segítő magyarázatokkal, mutatókkal és tájékoztatókkal is ellátta. Kimutatásokat készített a személynevekről, a határjelző, határközeli földrajzi nevekről, a perekben szereplő pusztákról, nagyobb határrészekről, helységekről, illetve városokról. A határpercek értékes információkat hordoznak a migrációs folyamatokkal kapcsolatban, amelyeknek az irányait, a ki-, átbocsájtó, valamint a befogadó településeket is összegyűjtötte, így láthatóvá válnak az olvasó számára a térségben kibontakozó népességmozgások főbb vonalai. A források értelmezését nagy mértékben segítik a szómagyarázatok, valamint a latin és más idegen eredetű kifejezések jelentésének meghatározásai. A kötetben megtalálható a Bárh János általa kutatott és összeállított Kalocsa-Baja környéki 18. századi határpercek katasztere is, mely tartalmazza a dokumentumok levéltári jelzeteit, keletkezési idejüket és helyüket, valamint a közzétett vallomások sorszámain. A források közlése nem nélkülözhetette térképek szerepeltetését, hiszen a konfliktusok adott területek birtokjogának a megszerzése körül bontakoztak ki. Az első borítón Kéles pusztá határvonala tűnik fel a kalocsai érsekség és a Grassalkovich uradalom 1760-as évek második felében zajlott határperének idején, a mellékletben pedig Polgárdi térvázlatának részlete szerepel 1755-ből. A határpercek kialakulásának megértését, a vitatott határrészek térbeli elhelyezését segítik a szerkesztett térképek, amelyek közül sorrendben az első falvak, mezővárosok és puszták birtokviszonyait ábrázolja a Kalocsa-Baja környéki Duna-tájon a 18. század második felében, míg a második a „területi csomópontokat” szemlélteti.

Bárh János egyik legújabb kötete a magyarországi határpercek tanúvallomásainak ugyan csak egy szűk szeletének közreadására vállalkozott, bevezető tanulmányával és mellékleteivel azonban egy olyan tágabb értelmezési keretet hozott létre, amivel követendő mintaként szolgálhat a jövőben hasonló forráskiadványok számára. Minden valószínűség szerint több vonatkozásban is fogódzót nyújthat a térségben folyó régészeti kutatások számára, hiszen a tanúk gyakran tettek említést pusztává vált falvakról, középkori épített emlékekről és paraszti szállásokról.

Bárh János: Hol lakik a megyebíró? Erdélyi tanulmányok. Kecskeméti Katona József Múzeum. Bárh Könyvműhely. Kecskemét, 2024. 480 p.

Bernád Rita-Magdolna

A kiadványba a szerző erdélyi kutatásait megkoronázó tekintélyesebb publikációiból 28 kiemelkedő tanulmányt válogatott és foglalt össze, amelyek elsősorban kerek életkorukat ünneplő pályatársaknak tiszteletből szánt emlékkötetekben, múzeumi és szakmai évkönyvekben, 1996 és 2024 között jelentek meg. Ezek közül hárommal itt találkozunk először az olvasó, míg a többi írás, a közlési helyszínek földrajzi változatossága, az emlékkötetek főként személyre szabottsága és limitáltabb terjesztési spektruma miatt körülményes utánajárással érhető el. A székely közösségekben még ma is könnyen azonosítható *megyebíró* terminus jelképértékkal került a könyv címének főszerepébe.

A kiváltképp szöveges rész ofszet papíron fekete-fehérben, 448 oldalon, míg a színes nyomású képillusztrációk műnyomó papíron kaptak helyet 32 oldalon, azaz kétívnyi terjedelemben. Az olvasóbarát formátumú, B5-ös standard nyomdai méretű könyvet színes, matt keménytáblás, varrott és ragasztott kötés fogja egybe, melynek felső tábláján egy varsági tanya, míg háttábláján egy csíkszentgyörgyi falurészlet látképe látható. A kiadvány megjelenése a Csíkszentgyörgyi Közbirtokosság, Csíkszentgyörgy Község Önkormányzata és a szerző együttes pénzbeli finanszírozása révén vált lehetségessé. A mű előzéklapjáról az is megtudható, hogy Bárh János 21. század eleji erdélyi kutatásait, amelyek egyaránt zajlottak a levéltárakban dokumentumszemlézésekkel és a falvakban terepvizsgálódással és hagyományos néprajzkutatási módszerekkel, az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok három alkalommal támogatták.

A változatos kiterjedésű dolgozatokat, amelyek a háromoldalas esszéktől a 85 oldalas, adattáraral is megtöltött tanulmányokig is kinyúlhatnak, hét tematikus alapegységbe strukturálta a magát történeti népeletkutatónak minősítő alkotó. A legelső nagyobb entitás, amely a műnek közel a felét teszi ki, a címadó *megye* témáját járja körül és „A megye, az egyházfenntartó helyi közösség” alcímet viseli. A további kilenc alfejezetre tagolt résznek az első témája – *Megye, mint katolikus egyházközség Erdélyben* – a teljes témakört egybefogó fejezetnek majdnem a fele hányadát képezi. Az erdélyi római katolikus egyházmegye legkisebb adminisztratív egységének fāradalmas és elhúzódo levéltári feltárásával, továbbá működésének, jogi, gazdasági és társadalmi szerepének fejtegetésével a vallási néprajzkutató rendkívüli szolgálatot tett a katolikus egyháztörténet ezen térbeli és időbeli szegmense részére. Egyszersmind definiálta a *megye*, mint egyházközség terminológiáját, miszerint: „katolikus értelemben a plébánia és a plébános joghatósága alá tartozó terület, illetve az ott élő katolikusok együttese.” Megbízható forrásadatokra alapozva fogalmi tisztázás alá estek és értelmezést nyertek a megye tisztségviselői, a megye törvénykezési formái, a megye ingatlanjai (épületek, szántók, kaszálók, erdők), intézményműködtető szerepe, illetőleg lendületet vett a megye meghatározás régi magyar reliktum jellegének bizonyítása is. Ebben a hosszadalmasabb közleményblokkban a csikkozmasi 17. századi templomi ülérend is bemutatásra került, akárcsak a csíkszentmiklósi havashasználat története, vagy Gyimeslok és Pálpataka egyházi önállósodási ügye, ugyanakkor a nem mindennapi, egy-egy *megye* anyagi fenntartását biztosító – mai szóhasználatlal élve – vendéglátóipari létesítmények, kocsmák és gyógyfürdős házak pénzügyi háttérkináló szerepének felcsillantása is.

A könyv második egysége, melynek címe „Jogi néprajz és történetiség”, két rövidebb tanulmányt kapcsol össze. Az egyikben a szerző számára archivumadat-fogyasztói ingyencség vonzerejét jelentő megyeszéki tanúvallatás kerül analízálásra, amelyet vallásos erkölcsi vonatkozásban végeztek Székelyszentlélek megyéjében a 19. század első felében. A másik cikkben a székely közösségekben

öröklődő elköteleződésekre pillanthatunk rá, amely tulajdonképpen egy kilenc rövidebb, a témakör mellé szelektált levél forráskiadásával dúsított írás.

A következő, hatvanoldalas kiterjedésű harmadik fejezetben a „Falusi szerveződések” cím alá hat írás tagolódik, amelyek a székely közbirtokosság, a székely tizes, esztena-, híd- és kapuközösségek működésébe nyújtanak részletes betekintést. A székely falunál kisebb egységek, a falurésznyi szomszédságokból kialakult közösségek, településtörténeti „keresztnevükön” a *tizesek*, szintén a néprajzkutató kitarással és alázatos elhivatottsággal végzett tudományos vizsgálódásainak köszönhetik a nagyérdemű elé történt feltárulkozásukat. A *tizes* terminus a kutató meghatározásában végérvényesen bevészte magát a székelységi falutörténet magyarázó szótárába: „A székely falvak a XVII-XVIII-XIX. században, előbb vagy utóbb, némi önállósággal rendelkező falurészekre tagolódtak, amelyeket a történeti forrásokban és a napi szóhasználatban a *tizes* szóval jelöltek. Települési értelemben több tizes alkotta a falut, mint települési egységet.” A megye intézményéhez hasonlóan ez a fejezet is eligazít a tizes történetében, annak belső szervezeti, gazdasági, jogi és társadalmi vetületeit egyaránt tüzetesen kibontakoztatja az erdélyi társadalomtudomány területén érdeklődő előtt eddig az ismeretlenség ködjébe burkolózott téma első feltárója.

A magyar néprajzi köztudatból eddig hiányzó erdélyi „magyar hegyi tanyák” fennállását három lokális példával emeli be a szerző a néprajztudomány zártkörű világába. Székelyvarság, Korond és Küküllőmező hegyi tanyavilágának társadalom-, település- és népiségtörténete elevenedik meg ezeken a könyvlapokon. Ezek a tanulmányok Bárh János első, az ezredforduló előtti évek erdélyi kutatási „szerelmei” közül, a hegyi tanyák világának ismertetéseiből lettek ide sorolva. A varsági tanyaközségeket prezentáló, máskülönben földrajzi ábrákkal gazdagon ellátott cikk szakirodalom és forráshivatkozás híján került be a kötetbe. A szerző Varsággal kapcsolatban korábban önálló kiadványban, háromszáz oldalon, bőséges apparátussal adott számot kiterjedt levéltári és néprajzi kutatásairól. Az itt megjelent szöveg, a kutatott téma rövid, esszéyszerű, népszerűsítő összefoglalása.

A férfi és nő párkapcsolati elemeit is élénken boncolgató három esettanulmány, amelyek szereplői Oroszhegyen és Székelyszentkirályon, valamint Lengyelfalván és Ozsdolán éltek a 18. század végén és a 19. század első felében, a „Történeti rajzolatok a székely népeletről” fejezetbe sorolódtott. Az idetartozó publikációk tanúvallomások hosszas vizsgálataiból születtek, amelyek nemcsak a néprajzi szakma dogmatikus követőinek elvárásait elégítik ki, hanem olyan reális történeti életképeket jelenítenek meg, amelyben a szerző, a népeletkutatás kereteit átlépve, a képzelőerő és a bátorság elegyítésével szerfelett találó lélektani analízist kísérel meg, és a viselkedéskultúra tárgykörébe tartozó nemi habitus merész elemzéseibe is bocsátkozik.

A hatodik fejezeti egység, amely a „Szokások és évszázadok” címet kapta négy vallási néprajzi témát vetít elénk: egy csodás gyógyulási helyszín történetét, a húsvéti határkerülést, a házszentelést és a keresztszülőséget. Az oroszhegyi „urusus kút” története tanulságos olvasmány és további buzdítással szolgálhat későbbi művészettörténeti, esetleg régészeti kutatások végzésére a természetfölötti erő általi felépülések helyszínén. A keresztény év húsvéti ünnepkörének székelyföldi jellegzetes népszokásait kevesen firtatják egyházi levéltári anyagok üzenetei nyomán. Ezért is számít izgalmasnak a székelyudvarhelyi húsvéti körmenet 18. század végi és 19. század eleji egyházi főhatósági megszorításainak rövid esetelemzése. A székelyföldi házszentelés, a keresztszülő és a keresztgyermek kapcsolatában jelenlévő ajándékozás és rítus ilyesfajta alapos megfigyelői részletességgel történő bemutatása csak a táj lakói szemléletében számít általánosnak és szenzációmennetnek, a Kárpát-medencei magyarságtörténet népeleti epizódjain belül azonban jól meghatározott fontossági helyük van.

Az egyetlen rövid írást tartalmazó és egyben utolsó, Bárh János tudományos szín- és hitvallását felfedő kötetegység a „Megélt tudománytörténet” címet viseli. Itt végeredményében a szerző, mint tanítvány és Imreh István erdélyi magyar történész, mint felismert mester kapcsolatát látjuk napló-szerűen kifejtődni.

A tanulmányosort a szerző memoártöredékekbe öltöztetett utószavai zárják, amelyek a tudományos szakmai munka elfüggönyözött részébe vezetik az olvasót. A vizsgálódási módszertan életrajz-szerű kitárulkozása mindenképp erős inspirációt nyújt a hasonló területen próbálkozóknak, azonban az ember földi ténykedése időbeli behatároltságának tudatosításán szemlélődő enyhe melankóliával is töltheti el.

A következtetesség tanújaként a könyvbe zárt irományok korábbi megjelenési helyeinek pontos felsorakoztatása a tartalomjegyzék elé került.

A könyvvégi színes ívek két grafikai ábrát, két térképet és 42 néprajzi terepfelvételt tartalmaznak, továbbá a szerző rövid fényképes életrajzát megjelent műveinek listájával, illetve eddigi műveiből 18-nak a borítóképét.

Az etnográfus első kézből ismerte, valamint élete személyiségileg érettebb és szellemileg termékenyebb szakaszában magasfokú szakértelemmel, mélyrehatóan tanulmányozta az addig érintetlen székelyföldi plébániai levéltárak kincseit, mindemellett pedig az egyes vizsgált települések helytörténeti bibliográfiája példányainak tartalmával is naprakészen állt, azok újdonságaival alkotói munkája során mindig tisztában volt. Publikációi a történelemkutatás hitelessége és a szakkifejezések eredeti szemléltetése okán teljes és részleges forrásközlésekben bővelkednek, több közleményt a latinos forrásrészek, archaizmusok és tájszavak közérthetősége végett aprólékos, alfabetikus szógyarázat kísér.

A mű egész fogalmazásmódja, mondat szerkesztései, jelzős szerkezetei, prózai hatása, az egyes szám első személy konzekvens használata az auktor autentikus és egyedi olvasmányos stílusát reprezentálja. Bárh János úgy képes tudós munkát közzétételre alkalmassá tenni, hogy azt a legegyszerűbb műveltségű olvasó is átlagos koncentrációval könnyedén megérti, míg ezzel egyidejűleg a műveltebb, a szerző szakterületein jártas közönség is gördülékenyen, élvezettel izlelgetheti a sok összetevős és terjedős felderítő és vizsgálódó tevékenység papírra vetett szakmai következtetéseit, eredményeit.

A tanulmányválogatás tartalmi sokszínűsége, a kutatott tartományok összefüggése, és mindemellett a témavizsgálódások összetett metodológiája a szerző nevét az erdélyi néprajz, az egyház-, a település- és a társadalomtörténet halhatatlan művelőnek márványtáblájába véste fel.

Bárh János: Népeesség, társadalom, egyház. Negyven tanulmány a Duna-Tisza közéről. Kecskeméti Katona József Múzeum. Bárh Könyvműhely. Kecskemét, 2024. 400 p.

Gyöngyössi Orsolya

A kerek születésnapok mindig apró kattánással fordítják tovább az idő kerekét, és erre a finom zajra a világ is felfigyel. Környezete méregetni kezdi az ünnepeltet, hol tart, merre halad, mit ért el, de a számvetés belső igénye is felerősödik. Bárh János már húsz évvel ezelőtt is felelősségteljesen készült a kerek számadásra: ennek bizonyítéka a monumentális *Kétvízközi népismeret* kötet, melynek folytatása a *Népeesség, társadalom, egyház* címet viselő kiadvány. Tanár úr úgy tud nyugodt lelkiismerettel ünnepelni, ha írásainak hozzáféréséről, akadálymentesítéséről gondoskodott, ezek hasznosulását segítette. Az olvasónak már nem kell a szétszórt gyöngyök szedegetésével fáradoznia: megtette helyette a lelkiismeretes kutató és előzékeny pedagógus, Bárh János.

A közreadott negyven tanulmány nyolc témakör alá sorolható: vannak népesedés- és migráció-történeti írások, nemzetiségi és vallási konfliktusokat taglaló munkák, a tanyaiak vallási életének szervezését bemutató tanulmányok, 18. és 19. századi jeles kontraktusok. A helyszín a Duna-Tisza köze, vagyis a Kalocsai Sárköz, a Kiskunság és a történelmi Bácska: az író szülőföldje, és annak széles határa.

Bárth János nagy tudású, ezáltal rendkívül magabiztos kutató, aki nehezebb terepet látva sem keres kerülőutakat. Ha forrásai ellentmondásokat mutatnak, a tapasztalt kutatói fantázia vág rendet a zavaros adatok közt. Ezt teszi például Bács település 18. századi magyarságának vizsgálatakor, amikor a szláv lakosként regisztrált Szabó Máttyás életútját igyekszik felvázolni. A szóban forgó írás Bács település 18. századi népességösszeírásainak tanulságait bontogatja, a kisebbségben élő, menthetetlenül fogyatkozó magyar lakosságra koncentrálva. Igen hasonló Veprőd példája, ahol a magyar jelleg feladása ugyan lassan és nehezen, de ellentmondást nem tűrően lezajlott. Bárth János írása Veprőd magyarságának csendes fogyatkozásának egyetlen, hiteles krónikája. Ószivác katolikus magyar népe is az ortodox szerbek és protestáns németek árnyékában élt. Vallási érdekarcaikról, érvényesülési stratégiáikról önálló írás tanúskodik.

Az ilyen összetett helyzetek, hálátlan és sokszor nehezen kibogozható históriák Bárth János kutatói karizmájának méltó terepei. A nagy energiabefektetést igénylő, ám korlátozott eredményekkel kecsegtető ügyekkel bajlódás keveseknek okoz ilyen szemmel látható örömet. A tudományos közhelyek feloldása, azok felelős pontosítása ugyanilyen lelkiismereti missziója. A kései feudalizmus korában a magyarországi falvak és mezővárosok lakosait hajlamosak vagyunk bezárkózó társadalomként elfogadni. Ezt a megállapítást árnyalják Piros falu református halotti anyakönyveinek tanulságai, melyek világosan mutatják, hogy az észak-déli népmozgást rokonlátogatások, visszaköltözések, „nézelődések”, hírvivések és tapasztalatcserék tarkították, vagyis a Kárpát-medence népének egy része szinte állandóan mozgásban volt, a kibocsátó és a befogadó táj között rendszeresen jártak-keltek az emberek.

Bárth János a kötetben nagy hangsúlyt helyez a szívéhez igen közel álló tanyavilágra, a tanyai lakosok lelki gondozásának szervezési folyamatára. A nagy áldozatokkal életre hívott pusztai plébániák gyakran több ezer fő tanyai közösségeket láttak el; az itt szolgáló káplánok, ritkábban plébánosok pedig a szokásosnál több nehézséggel küzdöttek. Kialakulásuk jellegzetes gátja volt – az anyagi háttér körülményes előteremtése mellett – az anyatelepülés plébánosának javadalomféléte, az érintett káplánok kedvetlensége, húzódozása a nehéz feladattól. Ezen a bizalmatlanságon ráadásul az érintett település elöljárói is osztoztak.

Az alsópapság életmódját vizsgáló egység többek közt hagyatéki árverési jegyzőkönyvekkel foglalkozik. Ezeket olvasva könnyen lelki szemeink elé képzelhetjük a licitáló úrféleket, paptársakat és reménykedő jobbágyokat, akik a vörös harisnyától a löcsös szekérig pár nap alatt „szétkótyavetyélték” az elhunyt plébános személyes holmijait. Az ehhez hasonló, adminisztratív célból készült inventáriumok Bárth János kezei közt színeket és árnyalatokat kapnak. Akár az úriszék előtt lármázó halászbérlőkről, a Csólyos és Pálos határában megesett, dicstelen csárdarombolásról, vagy egy komolykodó kontraktusról van szó, Bárth János szépirói tehetsége, kifinomult humora pezsgő életel lehel a sorok közé.

Műveinek további értékét a gondosan és igényesen letisztázott forrásközlések adják: táblázatok, kimutatások, tekintélyes lajstromok egészítik ki a tanulmányokban foglalt megállapításokat. Ezzel is könnyíti az egyes témákban elmélyülést, segíti és inspirálja a további vizsgálódásokat.

A tudományos eredmények továbbadása mellett a hiteles kutatói attitűd is körvonalazódik a kötetben. A helytörténet-írás helyzetét vázoló gondolatok a tanítványok számára ismertek, mégis nyug-

talánítóak. Hogy a helytörténeti írások színvonala erősen ingadozik, azt Tanár úr nem csak le meri, de le is akarja írni, hisz őszintén aggódik a szakma jövőjéért. Olvasói pedig új erőt merítenek a tiszta, egyenes szavakból, melyek világosan rámutatnak arra, hol kezdődik a hiteles szakmaiság, hol húzódik a színvonal mércéje. Az ezt követő írás ugyancsak feladat-kijelölés, illetve hiátusok pótlására irányuló felhívás és útmutatás. A *migráció és hagyományformálódás a népeletben* című tanulmány a 18. században újrategyült, kisebb alföldi települések kulturális arculatának formálódásáról elmélkedik. A régiókban és kultúrtájakban gondolkodás helyett a helyi jellegzetességek, sajátos karakterjegyek felkutatására biztat, miközben elismeri, hogy aki ilyesmire adja a fejét, annak az elszánt és szenvedélyes kutatómunka mellett némi szerencsére is szüksége van. Ahogy írja: „a vállalkozás bár reménytelennek látszik, nem az.”

A saját emlékek rendszerezésének igénye már a híres *Tanyasors, gazdasors* kötet kapcsán megjelent tanár úr életművében. A most közreadott személyes történetek is azt mutatják, hogy Bárh János adatközlő-korba ért, ám ebbe a szerepbe is örömmel és készségesen belehelyezkedik. Jól tudja, hogy a gyerekkori karácsonyok leírásának már tudományos értéke van; tudja, hogy az az elhunyt nagy elődökkel, pályatársakkal kapcsolatos emlékek lejegyzése kutatói kötelesség. Ez a két nézőpont többször is találkozik, vegyítődik, hisz Bálint Sándor felszólalása a Magyar Néprajzi Társaság 1977. évi sárospataki konferenciáján szépen összesimul az ötesztendő Bárh János emlékeivel a keceli viselet fogadtatásáról Jánoshalmán.

A kutatás és az írás Bárh János számára egyrészt életmódbeli kérdés, másrészt állandó, soha el nem apadó örömforrás. Műveinek olvasása nagy felismerésekkel, elmélkedésekkel vegyített, finom humorral fűszerezett szellemi kaland. Születésnapja alkalmából kívánom, hogy a nyolcvanadik esztendőn túl is jó egészségben, a megszokott lendülettel folytassa lenyűgöző tudományos misszióját saját, és mindannyiunk örömére!

Magyar Zoltán: Népmondák az Alsó-Ipoly mentén. Börzsönyvidék 7. (1.) Börzsöny Múzeum Baráti Köre. Szob, 2024. 260 p. és **Magyar Zoltán: Szent Miklós országa. Freml Erzsébet történetei – Nagyborzsónyi mesék, mondák és egyéb népi elbeszélések.** Documentatio folkloristica III. (2.) Európai Folklor Intézet – Nagyborzsöny Község Önkormányzata. Budapest – Nagyborzsöny, 2024. 122 p.

Koczó József

A neves néprajzkutató 2024 végén két újabb kiadvánnyal gyarapította több mint száz önálló kötetre tehető folklórszövegeinek gyűjteményét és tudományos rendszerezésüket tartalmazó munkásságát.

A korpuszokban olvasható mesék, mondák és a nép ajkán élő történetek között átfedéssel találkozunk, mivel a második kötet Népművészet Mestere díjban részesült adatközlője, Freml Erzsébet mesemondó az első kötetet is 80 elbeszéléssel gazdagította, ezért célszerűnek látjuk egy recenzióban bemutatni őket.

A Börzsöny hegység igazán nem sorolható Magyarország eldugott tájai közé, ugyanakkor nyugati, az Ipolyra ereszkedő vonulatán vagy a Dél-Börzsöny medencébe települt falvai megközelítésük és a népi kultúra szempontjából is viszonylagos zártsággal bírnak.

A kötetekben Magyar Zoltán elmúlt évtizedben végzett gyűjtéseiből tizenkét, Pest vármegye északi részén található, egykor Hont vármegyéhez tartozó település narratív folklórhagyománya tárul az olvasó elé.

Miként a Felvidék vonatkozásában, úgy a Börzsöny-vidék Alsó-Ipoly menti szegmensének tekintetében is helytállónak tartjuk a szerző azon megállapítását, miszerint ezt a kistájat a történelmi múltban az etnikai sokszínűség jellemezte.

A honfoglaló magyarok által talált szláv népesség tartós itt létére már csak a helynevek utalnak azon településeink határában, erdőségeiben, ahová a török háborúk után szervezett telepítés nem történt (Baráti, Bernece, Kemence, Peröcsény) – miként erről Pesty Frigyes helyi adatközlőitől mintegy 160 év távlatából értesülhetünk. A középkori német bányászok letelepedéséről sem csupán Nagy-Börzsöny dűlő- és személynevei, hanem Peröcsény hely- és családnevei is üzenetet hordoznak az utókor számára, egyúttal a gyűjtési terület helységeiben a középkori bányászat kiterjedését is jelzik.

A 18. századi migráció során felföldi szlovákok Ipolydamásdra, Szobra, Márianosztrára és a korabeli alapítású Kóspallagra telepítése a család- és helynevekben, az utókor szájhagyományában, emlékezetében ma is élő, eleven, míg a Vámosmikolát gyarapító, ugyancsak felvidéki németiség idekerülésének emléke mára csak a családnevekben őrződött meg.

Noha a gyűjtési terület a Palócföld része, s Szeder Fábán Nagy-Hont magyarjait is – „*mellyben csak az Ipoly' és Garam táján találhatunk*” – a palócok közé sorolja, jómagam is osztom a szerző által közölt egykori önazonosítást: a környékbeli magukat *huntyiaknak* nevezték (1./17. old.). A palóc identitás megvallása nagyjából Bernecebarátitól kezdődik.

Mindkét kötetben utal szerzőnk arra, hogy folklórgyűjtései a huszonnegyedik órában történtek: „*E kötet nagy valószínűséggel az utolsó kortárs híradás a még élőszóval gyűjtési szituációban elmondott Ipoly-völgyi népi epikáról.*” (1./20. old.) Illetve: „*...ama bizonyos folklorisztikai Utolsó óra jegyében az utóbbi években (2017–2024 között) lett feljegyezve, és ezáltal a feledéstől megmentve.*” (2./15. old.)

A gyűjtőmunka adatközlőinek döntő többsége ugyanis gyermek- és ifjú korát a rádió és a televízió falvakban történő elterjedése előtt élte meg, vagyis részese volt a nagy meséléseknek: liba- és tehénpásztorkodás, kukorica- és tollfosztás, disznótor, fonó, további családi, közösségi alkalmak. Vidékünk folklórkincsének őrzése, átörökítése a közelmúlt évtizedeiben leginkább az óvodai, iskolai, valamint felnőtt hagyományörző csoportokban és a nyugdíjas klubokban, időszotthonokban történt.

A gyűjtések idején a 38 adatközlőből a hat legidősebb 90. életéve fölött vagy annak közelében járt, míg a legfiatalabbak közé sorolható három 60 közelében vagy fölött. Többségük életkora 80 és 90 közötti, néhányan a gyűjtés óta eltelt években már a minden halandók útjára léptek. Mindkét kötet adatközlője, Glázer Lászlóné Fremel Erzsébet jelenleg életének 90. esztendejében jár.

Az adatközlők településenkénti megoszlása: Nagy-Börzsöny 11, Bernecebaráti 6, Peröcsény, Kemence és Kóspallag 3-3, Márianosztra, Ipolydamásd, Letkés, Ipolytölgyes, Tésa 2-2, Szob és Vámosmikola 1-1.

Népmondák az Alsó-Ipoly mentén

A kötetben a Bevezetés után 753 történetet olvashatunk, melyek a következő műfaji altípusokba sorolhatóak:

Történeti mondák (1-228). Időben helyel-közzel a hunoktól a második világháborúig ívelnek a narratív hagyományok. Nagy Lajos király emlékezete, az általa alapított kolostor a búcsújárásoknak, zárandókatoknak köszönhetően Márianosztra határán túl is ismert. Vallási konfliktusok emléke csak az új hitvallásokat követő Nagy-Börzsönyből (evangélikus) és Peröcsényből (református) maradt fenn.

Helyi mondák (229-350.) Sisa Pista alakja a gyűjtési terület északi községeinek népi emlékezetében úgy él, hogy a betyár a büszke, rátarti asszonyokat megbüntette, a szegényeket támogatta, pártfogolta. A 16. század elején határjárásokban felbukkanó kemencei Nyúzó-völgy helynevet a környék

népi narratív hagyománya a 18. században emberevéssel vádolt cigányokhoz kapcsolja.

Legendák (351-536.) Bernecebarátiban a Nemes-hegyen az 1930-as évekbeli Mária-jelenésre a legidősebb adatközlők Bernecebarátitól Márianosztraig több faluban emlékeztek, sőt Magyar Zoltánnak sikerült még az egyetlen élő szemtanút, a gyűjtés idejében 95. évében járó Máté Borbála Főszököt is megszólaltatnia. (1./110–114. old.) Szob és Márianosztra közti Mária-kúti csodákról is több adatközlő tud. Ezek egyike a sikló kötelének elszakadása következtében elszabaduló csille, és a rajta ülő tulajdonosnak, valamint fiának épségben maradása. Másik a bányasikló alsó kezelőjének megmenekülése a villámcsapástól/aknabecsapódástól, mivel telefoncsörgést hallott, és bement a bódéba.

Hiedelemmondák (537-723.) Tájspecifikus hiedelemlemlények az Ipoly-torkolat környékén a *vízi ember*, a szláv eredetű erdő szelleme, vagyis Nosztrán a *szvetlonoc*, Szobon a *zmok*.

Falucsúfolók (724-753.) A szomszédos és környező falvakra hosszú-hosszú időn át aggatott humoros, vicces esetenként sértő megbélyegzések.

Szent Miklós országa

A szerző szavaival: „Az itt közreadott mesemondói egyéniségmonográfia egy még a 20. század első felében született nagybörzsönyi asszony életébe, hagyományörző tevékenységébe ad vázlatos betekintést.” (2./34. old.)

A kötet elején álló terjedelmesebb Bevezetésben öt rövid írás kapott helyet, melyből Nagybörzsöny etnikai és nyelvi sajátosságairól, múltjáról, a mesemondó Erzsike néniről, környezetéről és történeteiről sok mindent megtudhat az olvasó. A 135 elbeszélt történet alműfaji megoszlása:

Tündérmesék (1-3.) A mesemondó által olvasott vagy hallott mesék átköltése.

Legendamesék, apokrifek (4-15.) A két változatban is közölt *Miklós országa* legendameséjéből felsajlik a nagybörzsönyiek Szent Miklós iránti mély tisztelete, hiszen a szent életű püspök nem csupán a mostani plébániatemplom, hanem az ún. Bányásztemplom eredeti tituláris szentje is.

Az adatközlő kiváló mesemondó erényeit leginkább a *Tréfás mesékben* (16-27.) és a *Hazugságmesékben* (28-30.) csillogtatja meg.

Történeti mondák (31-53.) A nagybörzsönyi Szent István-templom eredetéről szóló monda a vidék legrégibb, ma is fennálló és működő Úr hajlékának első királyunk általi emelésének csodás történetét meséli el. A vallási türelmi rendeletet kiadó II. József személyesen járt a mezővárosban, aki „az ő szentséges lábaival mérte ki az evangélikusok templomának az alapját” (2./60. old.), legalábbis Erzsike néni így hallotta egykoron evangélikus főnöktől. Új keletűeknek tekinthetők a második világháború eseményeiről szóló történetek. Közismert, hogy a hadifoglyokkal, málenkij robotra hurcoltakkal hazatérésük előtt nyilatkozatot íratnak alá, vagy megfenyegették őket, hogy nem beszélhetnek a velük történeteikről. Az áthagyományozás ezen esetekről évtizedekig csak szűk családi, baráti körben mehetett végbe.

Helyi mondák (54-72.) A gyűjteményben két változatban is olvashatjuk a közeli Salgóvár regéjét. Sziklaképződmény keletkezését és a hajdan virágzó szőlőművelést meséli el Az ördög hídja. A föld alatti aranyborjúról, a börzsönyi aranybányászattal kapcsolatos helyi mondás két változatban is elhangzik az adatközlőtől. Különös, hogy a múlt században folyó földtani kutatásokról, illetve az 1990-es évek elejétől a bulvársajtóban, újabban az interneten gyakran felröppenő, az aranykitermelés újraindításáról szóló hírek a szóbeszédben már terjednek, de még nem érték el a szájhagyománnyá válás küszöbértékét.

Vallásos témájú mondák (73-84.) A gyermek Jézus és Szűz Mária börzsönyi vándorlásának emlékét őrzi A kis Jézus lábnyma és a Granát-kút regéje. A márianosztrai Fekete Mária kegyképhez és 2012-től a *bazilika minor* címmel és méltósággal felruházott Magyarok Nagyműve templomhoz

mindkét kötetben több csodás történet kapcsolódik. A zarándokhelyhez 2024 decemberében egy magányos zarándok tartott Nagybörzsönyből a hegyen át a Szűzanya fatimai megjelenésének emlékére minden hónap 13. napján este tartandó virrasztásra és szentmisére.

Bűn és bűnhődés típusú mondák (85-91.) A bűnt felfedő szélhajtyi kóró, avagy miként lepleződött le a feleséggyilkos tettének elkövetése után 4-5 évvel később az ördögtövis árulkodása folytán. A megnémuló kanonok története a község 1990-es évekbeli megújulásra törekvő plébánosa és őt védelmébe vevő adatközlőnk elmarasztalásának következményét meséli el.

Hiedelemmondák (92-101.) A „temetői holtak”, avagy a Börzsönyi temető bejáratánál lerobbant autósok segítségére siető bakterok.

Népi anekdoták (102-114.) Megesett vagy megtörténhetett humoros eseteket, helyzeteket mesélnek el.

Viccek (115-123.) A múlt század második felében szájhagyomány útján terjedő, politikai színezetű humoros esetek.

Falucsúfoló történetek (124-130.) *Szálkák a szomszédok szeméből*: A kóspallagiak papkérése; A bicskás letkésiek; A szegény búcsúk; A perőcsényi ember pofája; A fősvény nagymarosiak; Az alvégiek fapénze.

Igaz történetek (131-133.) Hazatérés a hadifogságból elbeszélésben Erzsike néni édesapjának kényszermunkára történt elvitelét, a lágeréletet, az orosz lakosság életkörülményeit és szerencsés hazajutását meséli el.

Szólások, közmondások (134-135.)

Freml Erzsébet írásai: *önéletrészlet* (136.), *versek* (137-138.)

Mindkét kiadvány részletes, tudományos apparátussal zárul: *A folklórszövegek jegyzetei*; Függelékben: *A mondák gyűjtési helyei* (1.), *Adatközlők* (1.), *Tájszavak jegyzéke*; *Irodalom*; *Rövidítések*; *A képek jegyzéke*. A színes képmellékletekben 68 fotó található a gyűjtési területről és az adatközlőkről (1.), 52 kép Freml Erzsébetéről, családjáról és lakhelyéről (2.).

Szubjektív záradék. Életemnek immár több mint hét évtizedét a Börzsöny-vidék nyugati felén, az Alsó-Ipoly-völgyben töltöttem Csupán tanulmányaim és munkám során kalandoztam el innét, de lakhelyem mindvégig e táj maradt. Munkás éveim java része, három és fél évtizede is ide kötött. Gyermekkorom az 1950-60-as évekre esett, így még a nagy meséléseknek is részese lehettem. A szöveg hagyomány bennem is maradandó nyomot hagyott, amit helytörténeti munkáim alkotása során előszeretettel építettem be írásaimba. Meggyőződése, hogy Magyar Zoltán néprajzkutató gazdag tartalmú, érdekes kötetei az etnológusok, helytörténet-kutatók és a vidék múltja, jelene iránt érdeklődők számára is bőséges forrást nyújtanak.

Magyar Zoltán – Varga Norbert: Felvidéki népmondák I. Szlovákiai magyar néprajzi kistájak népi elbeszélései. Vámbéry Polgári Társulás. Dunaszerdahely, 2024. 250 p.

Villányi Péter

Széleskörű összkép kialakítására törekszik az a mű, amelynek az első felét most kaptuk kézhez. A nagyívű vállalkozás, melyet Magyar Zoltán és Varga Norbert neve fémjelez, nem kevesebbet tűzött ki célul, minthogy bemutassa a tágan értelmezett Felföld magyarságának mondakincsét, betekintést engedve a mesék világába, valamint egyéb kisepikai műfajokba. Egyes nagyobb tájegységeket tudatosan mellőztek a szerzők, mivel azok hatalmas prózaepikai anyaga szétfeszítette volna a vállalkozás adta terjedelmi kereteket. Így nem kapott helyet Zoboralja, Csallóköz, Mátyusföld és Gömör. A kö-

zölt szövegek meghatározó hányadát a szerzőpáros tagjai a kétezres évek elején személyesen gyűjtötték, hol közös terepmunka eredményeként, hol pedig egyéni kutatással. Konceptiójuknak megfelelően nyugatról keletre haladva mutatják be a Felvidék mondahagyományát. Jelen kötet négy tájegység mondakincsét foglalja magába: a Zoboraljához délről közvetlenül kapcsolódó, Nyitra-vidéki magyar falvak mondái után az Alsó-Garam mente anyaga következik, majd a Léva környéki magyar falvak narratív népköltészeti öröksége, a sort a Középső-Ipoly mente falvaiban rögzített folklórszövegek zárják. A gyűjtés nagyságrendjét jól érzékelteti, hogy – a közölt adatok szerint – Magyar Zoltán és Varga Norbert 52 faluban fogta vallatóra az elbeszélőket. Mindenképpen hiánypótlónak számít két tájegység hagyományanyaga: eddig fölfedezetlenek voltak a prózai népköltészet szempontjából a (Nyitrától délre eső) Nyitra-vidéki községek, és hasonlóan fehér foltként tartottuk számon a Léva környéki magyar falvak szóhagyományát. Korábban Magyar Zoltán már gazdag mondaanyagot publikált a Zoboraljáról (Magyar Zoltán: A mindentudó fű. Zoborvidéki mondák és hiedelmek. Dunaszerdahely, 2002.). A most közölt szövegek azt bizonyítják, hogy a Zoboralja nem szigetként, zárványként áll a szlovák falvak tengerében, hanem hozzá szervesen illeszkedő, magyar többségű vagy több-kevesebb magyar lakossággal is rendelkező falvak sora biztosítja az átmenetet a Zobor-vidék és a jelentős magyar többséggel bíró Mátyusföld, valamint a Léva felé fekvő magyar falvak között. Az egykori Nyitra vármegye déli részéhez hasonlóan mondhatni az ismeretlenség homályába burkolóztak a Léva környéki magyar falvak is. Ezért értékes a két gyűjtő, Magyar Zoltán és Varga Norbert erőfeszítése, hogy – a gyorsuló asszimiláció szorítása ellenére – ezt a kistájat is bekapcsolja a magyar néprajzi köztudatba. Eltérő a következő egység, az Alsó-Garam mente helyzete. Az Alsó-Garam menti „kurtaszoknyás hatfalu” – Kicsinddel kiegészítve akár „hétfalunak” is tekinthető. Ez a vidék a felvidéki magyar néprajzi tájak viszonylatában alaposan kutatottnak számít, habár a prózaepika szempontjából még bőven adódna lehetőség a további mélyfúrászerű vizsgálatokra. Az Ipoly mentét, annak is a középső részét szintén nem kell bemutatnom a magyar néprajzzal foglalkozó kutatóknak, illetve az érdeklődő nagyközönségnek. Elég, ha csak a közismert Csáb község nevét említem, ahol Szeder Fábián, a palóc néprajzi csoport első leírója született. Mindazonáltal erre a honti vidékre is elmondható, hogy mostanáig alig tudtunk valamit a mese- és mondavilágáról.

Ha a szövegekben érintett témákat vizsgáljuk, szokatlan változatossággal, szerteágazó gazdagsággal találjuk szembe magunkat. Éppen ezért nem lehet célom, hogy ebben a rövid ismertetésben sorra vegyek minden fölmerülő témacsoportot. Szemléltetésképpen és egyben kedvesinálóként kiemelek néhány területet, ami jellemző az adott tájegységre. A négy táji csoportban közölt mondaszövegek közreadása minden egyes alegységben hasonló fölépítésű, azonban minden kistájon akadnak sajátosságos szövegek, illetve mindegyik vidéken máshova esik az elbeszélések súlypontja. A Nyitra-vidéki tájon hangsúlyos a török idők bemutatása. Különlegesség Pázmány Péter megjelenése a mondákban, ami helyi szint, de egyben egyediséget is kölcsönöz a szövegeknek. Ezen a kistájon helyi mondak sorában tűnik föl, Kálaz községhez kapcsolódva egy középkori gyökerű történet, a Véres kocsmá mondanéja. Az Alsó-Garam mentén Kéméndet tekintették a tájegység leginkább meghatározó településének (központi fekvése és gazdasági ereje miatt), de egyháza és kegyhelye miatt hasonló megbecsülés övezte a kistáj legészakibb községét, Bényt is. Kéméndet illetően egy kritikai észrevételt tennék. A szerzők a kötetben újraközltek Tisovszki Zsuzsanna gyűjtéséből a kéméndi Tóth Istvánné Velicsányi Ilona meséjét, melyben a király – jelen esetben Mátyás király – fölkeri a cigányt, hogy keresse meg az országban a legszebb gyereket. A cigány a sajátját találja a legszebbnek. Ezt a cigányanekdotát a *Magyar népmesekatalógus* is tárgyalja, MNK 1561G* (A világ legszebb gyereke) típuszámon (MNK 7/B, 170), és három nyomtatott változatot tesz közzé. (Azóta publikált új variánsok: Géczi La-

jos: Ungi népmesék és mondák. ÚMNGy XXIII, Budapest, 1989. 465–466, 129. sz.; Mitruly Miklós: Szóból ért az ember. Népi elbeszélések Krasznáról. Székelyudvarhely, 1999, 86–87, 89. sz.; Villányi Péter: Galgamácsai népmesék és mondák 1-4, ÚMNGy XXVII, Budapest, 2022. XXVII/2, 1510, 779–781. sz.). A kéméendi változatról ezt írja (véltetően Magyar Zoltán) a Felvidéki népmondák I. kötet 22. oldalán: „A kéméendi Velicsányi Ilona Mátyás királyról szóló meséje egy ritka nemzetközi típust társít az igazságos király személyéhez (egy okosságpróba formájában)”. A galgamácsai mesék és mondák „Tréfás mesék” fejezetében publikált három galgamácsai, azonos mesetípusba sorolt, a kéméendi szöveghez megszólalásig hasonló cigányanekdota-változatról Magyar Zoltán az Ethnographia 2023/2, 389 oldalán megjelent bírálatában még így nyilatkozott: „E műfaji kavalkádot növeli, hogy esetenként a humort nélkülöző exemplumok is fellelhetők e fejezetben (pl. 779–781. sz.). Bényhez számos történeti monda fűződik, Szent Donát helyi mondájától kezdve a honfoglalás mondáin át Szent István király uralkodásának kezdeti időszakáig. Nyomatékos mondaképző erővel rendelkeznek a Bény határában fekvő sáncok is. A Léva környéki magyar falvak zöme jellegzetes református, kismemesi község volt. Ezt a vidéket nagyon erősen érintette a második világháború utáni kitelepítés, ami megtörte a magyar falvak gerincét, majd a más vidékről származó szlovákok betelepítése utat nyitott a gyorsuló asszimilációnak. A Léva-vidéki kistáj mondahagyományában a kiemelkedő történelmi személyiségek jelentős szerepe az említésre méltó. Mátyás király és Rákóczi Ferenc helyi mondaköre igen gazdag. Mivel a török hódoltság idején Bars vármegyének ez a része (beleértve magát Léva várát és városát is) a folyamatos harcok dúlta végvári területhez tartozott, így természetes, hogy a Léva környéki történeti mondák között legnagyobb számban a török idők emlékei találhatók meg. Jellegeiben egészen eltűnt tájegység a Középső-Ipoly mente. A teljes Ipoly mente vonatkozásában elmondható, hogy az karakterisztikusan katolikus vidék, amit szórványosan egy-két református falu tarkít. A középső területi egység az Ipoly mentén belül viszont teljesen katolikus. Ennek megfelelően a gyűjtött anyagban elsöprő többséget alkotnak a vallásos mondák. Számos faluból sorjázunk a Mária-jelenések, különféle csodatörténetek, csodás gyógyulások leírásai. Emellett határozottan jelen van a történeti tematika, a figyelem fókuszában Szent László és Mátyás király, de a török korról is megemlékezik egy sor mondaszöveg. Az Ipolyság környéki magyar falvak hiedelemvilága még a 21. század elején is gazdagnak nevezhető, amit a gyűjtött hiedelemmondák tükröznek vissza.

Fontos szerepet tölt be Magyar Zoltán és Varga Norbert jelen gyűjteménye. A Felvidék nyugatról keletre hosszan elnyúló, magyarlakta sávját nehéz lenne, de nem is lehet egységes egészként kezelni. Az apró mozaikok összerendezését, egymáshoz kapcsolódásuk megértését nagyban szolgálja, ha megismerjük az egyes elemeket, tisztába kerülünk azokkal a pontokkal, amelyeken keresztül a kistájak sora fölfűződik a képzeletbeli gyöngysorra. A most tárgyalt mű nagyban hozzájárul a mikroréleciók megértéséhez. Ezért várjuk nagy érdeklődéssel a Felvidéki népmondák következő kötetét, amelynek jóvoltából majd újabb régiók prózai népköltészetében kalandozhatunk.

Gyanó Szilvia (szerk.): Tanulmányok a házi pálinkáról. A házi készítésű gyümölcspárlat kultúrája, értelmezése a Balaton vidékén a 20. század II. felétől napjainkig. Balatoni Múzeum. Keszthely, 2024. 118 p.

Tompa-Horváth Iringó

Keszthelyen, a Balatoni Múzeumban mutatták be 2024 nyarán az intézmény kiadásában megjelent „Tanulmányok a házi pálinkáról. A házi készítésű gyümölcspárlat kultúrája, értelmezése a Balaton

vidékén a 20. század II. felétől napjainkig” című tanulmánykötetet. A könyv egy kifejezetten pálinkakutatásra fókuszáló projekt egyik jelentős és nívós eredménye. A tanulmánykötetet Gyanó Szilvia szerkesztette, szerzőtársai Dr. Balázs Géza, Dr. Illés Péter, Dr. Molnár Csenge, Kiss Nóra és Komoróczy Lajos voltak, akik mind egy-egy, saját kutatáson alapuló tanulmánnyal szerepelnek a 118 oldalas kiadványban. Felépítését tekintve a kötet letisztult, jól áttekinthető. Az *Előszó* után következik a 6 szerzői tanulmány, végül *Galériával* zárul. A könyv nem csak a közölt szövegek, hanem vizuális tartalma okán is érdemes a forgatásra. A tanulmányokba ágyazott szerzői fényképek és ábrák mellett illusztrációként szerepelnek a Balatoni Múzeum gyűjteményében található, pálinkászathoz, pálinka fogyasztáshoz kapcsolódó műtárgyak jó minőségű, látványos fotói is.

„A pálinka összehozza az embereket.” Ezzel felütéssel kezdi Németh Péter, a Balatoni Múzeum igazgatója az *Előszót*, melyben a szerzők és tanulmányaik rövid, könnyed hangvétellő bemutatásával ajánlja az olvasók figyelmébe a kötetet, és egyúttal mintegy meg is határozza annak tematikáját. Ebben a könyvben ugyanis ember, gyümölcs és párlat - történeti távlatokba is helyezhető - kapcsolatlanszeréről olvashatunk esszenciális összefoglalókat.

A kötet első tanulmánya „A pálinka metafizikája” címet viseli, Dr. Balázs Géza írása. A szerző Hamvas Béla örökbecsű „imakönyve” nyomán elmélkedik a gyümölcspálinka és a „megszentelt érzékek” kapcsolatáról. Számtalan idézetet közöl a szinte kultikusnak tekinthető kötetből, melyekre a pálinka kontextusában, egyéni impressziók lebilincselő fűzésével reflektál. A szerző úgy véli, Hamvas hármas felfogása a bor filozófiájáról - a misztikum, a természet és a szertartás felől közelítve az ital jelentőségéhez - tökéletesen illik a jó minőségű gyümölcspálinka metafizikájára is. A minőségi, tisztán gyümölcsből, nagy szakértelemmel készült ital spiritualitásának dicsérete, az életöröm cseppfolyós manifestációja áll a magával ragadó gondolatfolyam középpontjában. *“Fontos a belefeledkezés, a mámoros létezés, az életöröm. Az az öröm, amelyet az embernek az egészséges, tevékeny élet lehetőségei adnak. (...) Merni kell élni. Az életöröm nem tilos – hanem ahogy az evangélium mondja – ráadás.”*

Dr. Illés Péter „A hegyközségek és a kisüsti pálinkafőzés történeti kapcsolatai a Délnyugat-Dunántúlon” című tanulmányában ismét a dél-vasi és zalai dombok apróparcellás szőlőhegyeinek sajátos világába kalauzolja az olvasót, a gyümölcscsészét és kisüsti pálinkafőzés regionális jellegzetességei állnak kutatásának fókuszában. A tanulmány első részében a szőlőhegyek gazdaságának jellemzőit és azok változásait ismerhetjük meg széles történeti metszetben, a feudalizmus korától egészen az 1970-80-as évekig. A szerzőre jellemző érzéketes tájleírások szinte sétára hívják az olvasót, bepillantást engedve ezen emberléptékű kisvilágok földrajzi-ökológiai környezetébe. A következő részben már egy konkrét szeszest, az ún. „égettbor” történetén keresztül kerülünk közelebb a hegybéli párlatkészítés sajátosságaihoz. Ezt követően a szeszfőzéshez szükséges infrastruktúra és eszközkészlet bemutatására kerül sor, elsősorban jogtörténeti források, inventáriumok, valamint népi építészeti emlékek tükrében. Mind ezek után az állami szeszmonopólium és a szőlőhegyi kisvilágok pálinkafőzésének egymáshoz való viszonyát ismerhetjük meg. Legalitás, illegalitás, zugfőzés, bérfőzés, lokális történeti tradíciók és állami szintű szabályzások jelennek meg és élnek egymással gyakorlatilag párhuzamosan a szőlőhegyeken. Az utolsó részben a kisüsti szeszleparló készülékek történetében mélyülhetünk el, megismerve a néprajzi kutatások korábbi eredményeit. Ugyanitt a szerző ezen készülékeknek egy sajátos nyugat-magyarországi változatát, a pálinkaégető cserepet (pálinkafőző cserépsisak) is bemutatja. A gazdag levél- és adattári, valamint szakirodalmi forrásokat felvonultató szöveg mellett a felhasznált ábrákra, fényképekre is érdemes kellő figyelmet fordítani.

Kiss Nóra „Zalai pálinkafőzdék a szocializmus évtizedeiben” című áttekintését a szeszfőzdék államosításának kezdete után, 1951-ben, a zalaegerszegi Gyümölcscsaló- és Szeszfőző Vállalat ala-

pításával kezd, majd bemutatja a megye több kisebb-nagyobb szeszőzdéjének korabeli történetét is. Megismerhetjük a földékre vonatkozó legfontosabb termelési adatokat, a nyújtott szolgáltatásokat, az előállított termékeket, valamint az általános működési szabályokat is. A korabeli sajtót – a Zalai Hírlapból emel ki remek, korrajznak is könnyedén beillő részleteket – áttekintve a szerző külön tárgyalja a termelési, fenntartási és értékesítési nehézségeket, a piaci helyzet, valamint a szeszőzésre vonatkozó állami rendeletek, tervek és előírások változásait. Rávilágít továbbá arra is, hogy a szeszőzésre vonatkozó, sokszor követhetetlen szabályzások és azok rendszeres változásai, hogyan indukálták a zugfőzés különféle kreatív gyakorlatainak hosszútávú, tömegesnek tekinthető fennmaradását. Tanulmányát az 1980-as évekkel zárja, amikor a korábbi évtizedek nehézségeinek megoldása, a szeszőzés minőségibbé tétele, a kapcsolódó szürkegazdaság felszámolása céljából megszűnt az állami monopólium. Az újabb szabályrendszer lehetővé tette, hogy magánszemélyek is bekapcsolódhassanak a szeszelőállításba, megfelelő szaktudás, modernebb eszközök és áttekinthetőbb ellenőrzési rendszer mellett.

Komoróczy Lajos „Nem úgy van most, mint volt régen...” Kronológia a „zugpálinkafőzéstől a magánfőzött párlat készítéséig” című tanulmányában azon túl, hogy méltán dicséri a Kárpát-medence pálinkáinak egyedülálló zamatát, részletekbe menően ismerteti az olvasóval a pálinkát érintő legfontosabb kérdéseket. Rövid történeti áttekintést követően egybegyűjti a vonatkozó törvényi előírásokat, azok változásait, az előállításra gyakorolt hatásukat, így adva képet az otthon főzött ital minőségének fejlődéstörténetéről. Egyértelműsíti a használható neveket, kapcsolódó fogalmakat. Rávilágít, hogy milyen hazai és nemzetközi viták kapcsolódtak az elmúlt években a pálinka jogi helyzetének rendezéséhez. Adózási és hatósági előírásokról, feladatokról is tájékoztat, valamint annak a reményének is hangot ad, hogy a magánfőzés terén megindult minőségi törekvések tovább öregbítik majd a magyar pálinka hírnevét.

Dr. Molnár Csenge „A pálinkafogyasztás mint csoportkohéziós gesztus a gasztro rendezvények példáján keresztül” című tanulmányában a pálinka egybefonódik a turizmussal, a vidéki identitás fogalomrendszerével, közösségteremtő eszköz és csoportszimbólum. A szerző szerint az ital fogyasztása bizonyos helyzetekben – jelen esetben egy jó hangulatú disznóvágás a baráti társasággal – a közösséghez tartozás, bevonódás tekintetében esszenciális jelentőségű aktus. A pálinka a kézbeviteltől, a koccintáson át, a lehajítás utáni kellemes borzongásig egyfajta beavatási rítusként szerepel, az adott csoportban a szocio-kulturális koherencia egyik alapkőve. A szerző szerint a pálinkafogyasztás kimondottan alkalmas arra, hogy kívülállók kapcsolódjanak egy adott csoporthoz. Igazán találóan és érzékletesen támasztja alá ezt a meglátását, amikor a tárgyalt esemény egyes mozzanatait az átmeneti rítusok Arnold van Gennep-féle struktúrájára fűzi fel, és a pálinkázást határkijelölő, gesztusértékű eseményként írja le.

A kötet utolsó tanulmánya a szerkesztő, Gyanó Szilvia írása, „Adalékok a házi pálinkafőzés technológiájához a 20. század második felében és napjainkban” címmel. A szerző munkája elején felhívja a figyelmet a házi pálinkafőzéssel – elsősorban zugfőzés – kapcsolatos jelenségek kutatása közben felmerülő nehézségekre, kihívásokra. Etikai problémákkal, elhallgatással, „ferdítésekkel”, anonimitással, a dokumentáció tiltásával találkozott kutatómunkája során, mindezek hátterében pedig elsősorban a lebukástól, a hatóságoktól való félelem állt. Mindezzel kapcsolatban ugyanakkor egy érdekes kettősségre is felhívja a figyelmet. Rávilágít, hogy az elzárkózás és a titkolózás mellett a zugfőzőkre a „mesterségük” kapcsán a büszkeség is jellemző, sőt nem ritka a közösség általi elismertség sem. Arra a kérdésre is keresi a választ, hogy vajon mi az oka a zugfőzés töretlenségének manapság is, amikor bizonyos mennyiségig legalísan lehet otthoni körülmények között párlatot elő-

állítani. A válasz egyrészt bürokratikus jellegű, mert a szabályzás, az adminisztráció, az adózás és az ellenőrzítés bonyolultsága sokakat visszatart attól, hogy legalizálják tevékenységüket. Másrészt viszont egészen emberi: egyszerű megszokás is állhat a háttérben. A tanulmány második részében 4, az emberi kreativitás tekintetében lenyűgöző zugpálinkafőző módszert ismerhetünk meg. Az ábrákkal, interjúrészletekkel színesített leírások térben és időben is pálinkagőzös utazásra hívják az olvasót.

Úgy gondolom, ez a kötet nemcsak remek szakmai összefoglaló, hanem érdekes és szórakoztató olvasmány lehet szélesebb körű olvasóközönség számára is. Zárásként örömmel idézem Németh Péter igazgató úr (elő)szavait: „*Ajánlom e kötetet mindenkinek, aki – akár előállítóként, akár fogyasztóként – kapcsolatba kerül a pálinkával.*”

Mikó Zsuzsanna – Szegedy-Kloska Tamás – Tamáska Máté (szerk.): A létező szocializmus életvilágai. A vidéki miliók rendszerváltása. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára – Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Budapest – Szentendre. 2023, 191. p.

Ispán Ágota Lídia

A kötet a Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Magyar Nemzeti Levéltár közös, 2020–2022 között megvalósított kutatási programján alapul, amely a rendszerváltoztatás korának rurális vizsgálatát tűzte ki célul. A kutatás elsősorban a vidéki épített környezetnek (közterek, lakóházak, kertek, szolgáltató egységek, infrastrukturális elemek stb.) az 1980-as évektől napjainkig tartó változását kívánta nyomon követni, melyhez a Hazafias Népfront felhívására 1984–1987 között készült, és az MNL Országos Levéltárában mintegy 90 dobozban őrzött településfotók jelentették a kiindulópontot. A néprajzos, történész, levéltáros, muzeológus, illetve geográfus szerzők közreműködésével létrejött könyv – a több kiállítást és kiadványt eredményező – projekt zárásaként jelent meg. A rövid szerkesztői előszó nem ad elégséges támpontot a tanulmánykötet koncepcióját illetően, nem törekszik a tematikai kontúrok kijelölésére, noha az egyes tanulmányok sok ponton kiegészítik, illetve reflektálnak egymásra. Az alábbiakban a tanulmányok eredeti közlési sorrendjétől eltekintve ismertetem azokat, a települési szintű folyamatoktól a lakóhely irányába haladva.

A szerzők egy része a szocialista településpolitikai és területfejlesztési koncepciók által meghatározott keretből kiindulva közelített témájához. Két írás olyan községet választott vizsgálati helyszínül, ahol az erőltetett iparosítás, illetve az ingázó életmód általánossá válása miatt az urbanizáció folyamata vált meghatározóvá. Kiss András a Szigetszentmiklós határában 1949 őszén megalapított Csepel Autógyár település- és társadalomformáló szerepét vizsgálja. Az első öt éves terv kiemelt beruházásként tekintett a gyáralapításra, s a munkásság várható erőteljes létszámnövekedéséhez igazítva nagyszabású, többnyire nem megvalósult városfejlesztési tervek készültek. Hiába duplázódott meg a település lélekszáma 1941 és 1960 között, a lakások, közintézmények, szolgáltató egységek építési üteme – hasonlóan más városépítésekhez – elmaradt a szükségéstől, ami mostoha körülményeket jelentett a beáramló munkásság számára. Interjúk és településfotók elemzésével arra is rávilágít a szerző, hogy a település lakótelepen kívül eső része nemcsak építészetiileg őrízte falusi karakterét, de ipari munkássá vált lakói is ragaszkodtak paraszti gyökereikhez, és – hasonlóan a ráckevei járás bejáróihoz – hosszú ideig kétlaki életmódot folytattak. A kötet erősen helytörténeti fókuszú és adatközpontú zárótanulmánya a Vas megyei Vép község, majd 2009-től város településképi változását követi nyomon az 1960-as évektől egészen napjainkig. Az 1971-es településhálózat-fejlesztési terv alsófokú központként határozta meg a település szerepkörét, azonban Szombathelyhez közeli fekvése, a bejárók növekvő aránya fokozatosan átfőrmálta mezőgazdasági jellegét, s egyre

több, a városias arculatot erősítő infrastrukturális és intézményi beruházás (pl. iskola, művelődési otthon, orvosi rendelő, panzió) valósult meg, melyekről részletekbe menő számvetést ad a tanulmány szerzője, *Kovács Eszter Katalin*.

További két tanulmány a szocialista településpolitika által leginkább diszkriminált, sorvadásra ítélt, napjainkig tartó elnéptelenedéssel és előregedéssel küzdő településtípusokat helyezett a vizsgálat fókuszába. *Vargháne Szabó Ágnes* a baranyai aprófalvak mindennapjaiba ad betekintést egy különleges forráscsoport segítségével. A Baranya Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1972-ben tette kötelezővé a községi krónikák írását a tanácsi vb-k számára, melynek elkészítését útmutatóval is segítette. Az év eseményeiről naplószerűen beszámoló, azt külön összegzéssel és dokumentumgyűjteménnyel is kiegészítő krónikák – ugyan egy sajátos hatalmi optikán keresztül – feltárják a falvak életét nehezítő körülményeket, s a megoldás érdekében tett lépéseket. A bükkösi községi közös tanács társközségeiről, Cserdiről, Dinnyeberkiről és Helesfáról adott 1985-ös pillanatképből megtudhatjuk, melyek voltak a falugyűlésen felmerülő legfontosabb problémák (pl. a munkalehetőségeket is korlátozó közlekedési nehézségek), milyen szociális programok indultak az esetek megsegítésére, milyen szolgáltatásokat, kulturális-szórakozási lehetőségeket kínált a falu, s az egyes településeken megmutatkozó különbségek hogyan vezettek egy-egy falu gyorsabb hanyatlásához. *Miklé György* Komárom-Esztergom vármegye egykori uradalmi pusztáinak helyzetét kutatta a rendszerváltoztatás előtti és utáni időszakban. A komplex elemzés kvantitatív és kvalitatív forrásokat egyaránt felhasználva bemutatja, miként változott a pusztákat kezelő szereplők köre, és hogyan hatott mindez a helyi népesség életkörülményeire, valamint az épített környezetre. Az államszocializmus idején állami gazdaságok és termelőszövetkezetek fenntartásában működtetett majorok a korábbi uradalmakhoz hasonlóan a mindennapi élet kereteit is megszabták: az agrárüzemek munkahelyet, szolgálati lakást biztosítottak, kiépítették és fenntartották az infrastruktúrát. Az évszázados minta a rendszerváltást követően gyökeresen megváltozott, a privatizáció kusza tulajdonviszonyokat, az infrastruktúra karbantartása tekintetében gazdálanságot, a munkahelyek megszűnését eredményezte, amelyet tetézett az új tulajdonosok és a helyiek közötti elégtelen kommunikáció. Az 1970-es évektől – az aprófalvakat is hátrányosan érintő iskolakörzetesítés és az agrárüzemek összevonása nyomán – erősödő elvándorlás felgyorsult, illetve jellemzővé vált a szerényebb egzisztenciájú személyek beköltözése.

Az utóbbi két tanulmány által is érintett boldogulási stratégiák elemzése áll *Balázs-Legeza Borbála* írásának középpontjában, aki Tiszaigaron, Gerjenben és Milotán készített interjúk alapján a háztájira épülő és a kárpótlás utáni gazdálkodási lehetőségeket követi nyomon. A téesz és a háztájik közötti együttműködést a nagyüzem-kisüzem szimbiózisaként értékeli a szerző, amely a téesz-dolgozók jelentős önkiszármányolása ellenére kiszámítható megélhetést biztosított (a piacozás, illetve a hizlalt állatok fix összegű felvásárlása nyomán). A szakirodalommal összhangban megállapítja, hogy a bonyolult kárpótlási rendszer, az egykori kulákleszármazottak esetét kivéve, életképtelen, szétapórozott kisbirtokokat hozott létre, amely – a modernizációhoz szükséges tőke, a komplex gazdálkodói tudás és a vállalkozói ismeretek hiányában – sokaknál a gazdálkodás felhagyásához vezetett, míg a rendszerint kft-vé átalakuló nagyüzemek korábbi vezetése a földeket felvásárolva sikeres nagyvállalkozóvá vált. A visszaemlékezések révén bepillantást nyerhetünk a kárpótlás és privatizáció lokális folyamataiba, a többnyire sikertelen gazdálkodási stratégiákba, amely többekben is megalapozta a Kádár-korszak iránti nosztalgiát.

A következő egységben ismertetett három tanulmány a településről áthelyezi a fókuszot az egyének közvetlen lakókörnyezetére és lakóépületeire. *Sári Zsolt* a *Tiszta udvar, rendes ház* mozgalom kialakulásával és elterjedésével foglalkozik. Bár a szerző az 1970-es évektől kibontakozó környe-

zetvédelmi törekvések kontextusában értelmezi a mozgalmat, az első évtizedeiben hangsúlyosabbak voltak a közegészségügyi vonatkozásai. Elsőként 1952-ben szervezte meg a nagylétei körzeti orvos a falusi higiéniai viszonyok javítása céljából, amely – immár a Vöröskereszt szervezésében – hamar országos mozgalommá szélesedett, az értékelés pedig kiterjedt a középületekre, közintézményekre, cigánytelepekre, mezőgazdasági és ipari üzemekre, falvakra és városokra is. Amint arra a szerző rámutat, a verseny hatókörének kibővülése és az átalakuló falusi életmód (különösen a hagyományos állattartás jelentőségének csökkenése) idővel a mozgalom célkitűzésében is változást eredményezett, és előtérbe került a rekreációs, illetve esztétikai célokat szolgáló szép környezet. Szorosan kapcsolódik ehhez a témához *Fehér Dóra* rövid írása, amely a tárgyakat újrahasznosítás helyett egyre inkább felhalmozó, azokból mind több szemetet termelő falusiak körében is szükségessé váló hulladékgazdálkodás vidéki megszervezését, a településképet is meghatározó tárgyi lenyomatok (szemetes, konténer, hulladéklerakó) változását tekintette át a Hazafias Népfront fotóanyagát felhasználva az 1980-as évektől kezdődően napjainkig. *Németh Szandra* szintén a Hazafias Népfront fotókorpuszán keresztül vizsgálja tizenegy, elsősorban Balaton-parti üdülőtelepülés magánnyaralóit. A szerző a szocialista magánüdülőkről készített doktori kutatása eredményeire is támaszkodva áttekintést ad a nyaralók több korszakot is reprezentáló építészeti stílusjegyeiről, az anyaghasználatról és a formavilágról. Az 1980-as évek meghatározó építészeti trendje a fehér, homogén téglafal felület, a korábbi lapostetőt felváltó sátozott és a terasz, de ekkoriban váltak jellemzővé a Balaton-felvidéken a felújított nádtetős parasztházak, illetve a népies elemekkel ötvözött modern házak is. Interjűk alapján betekintést kapunk a telekszerzés és a házépítés módjába (az épületek nagyrészt típustervek alapján, kalákában és időben elhúzódva épültek meg), valamint a településenként eltérő, laza hatósági szabályozás okozta, sok esetben évtizedeken át fennálló problémákba (pl. hiányos infrastruktúra).

Némileg kakukktojásnak tekinthető *Tompos Krisztina* tanulmánya, amely az 1980-as évek meghatározó reklámfigurája, a Skála Kópé történetét helyezte középpontba. Az alapos kontextualizáció révén azonban a szocializmus kori kiskereskedelem számos aspektusa is feltárul: megismerhetjük a szövetkezeti tulajdonú Skála áruházlánc történetét, a nyugati mintát követő, újszerű marketingstratégia eszközeit és a reklámipar korabeli átalakulását, a figura megalkotásában közreműködő személyek szakmai portréját. Bemutatja továbbá az emblematiszta figura hatását a korabeli fogyasztáskultúrára is, hiszen az megjelent a mindennapi használati tárgyakon és formálta a fogyasztói magatartást.

Habár a kötet középpontjában a településképet széles időkeretben vizsgált változása áll, a tanulmányok szerzői komplex megközelítést alkalmazva a tágon értelmezett településfejlesztési folyamatok ismertetése mellett bemutatják azok lokális társadalmi hatásait, és igen gyakran betekintést nyújtanak az egyéni megéleltörténetekbe is. A különböző diszciplináris háttérű kutatók közötti határvonalak elmosódását jelzi a hasonló módszertani eszköztár és forráshasználat (a legtöbb kutató párhuzamosan használja a levéltári iratanyagokat, sajtót, interjúkat és fotókat). Ugyan az egyes tanulmányok mögött álló eltérő mélységű kutatómunka egyenetlen színvonalú kötetet eredményezett, az erények között fontos kiemelni a számos újszerű, a közelmúlt mindennapjainak mind több aspektusára kiterjedő témaválasztást, amely új impulzusokat adhat a néprajzkutatás tematikai határainak kibővítésére is.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1146 Budapest, Dózsa György út 35.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1146 Budapest, Dózsa György street 35., neprajzitorsasag@gmail.com).

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 136.

2025

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

BENCE AMENT-KOVÁCS, JÁNOS BALI, DÁNIEL BÁRTH, ANIKÓ BÁTI, BALÁZS BORSOS, MARIANN DOMOKOS, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, CSABA MÉSZÁROS, GYULA VIGA

Editor:

GÁBOR VERES

*Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1146 Budapest Dózsa György út 35.
e-mail: veres.gabor@neprajz.hu*

TABLE OF CONTENTS

Articles

<i>TÜNDE TURAI</i> : The Diversity of Miklós Szilágyi's Oeuvre and Possibilities for Further Reflection	1
<i>LÁSZLÓ MÓD</i> : Perspectives In Research on Fishing In the Lower Tisza Region	5
<i>VERA SCHLEICHER</i> : Data & Concept Opportunity and Responsibility in the Ethnographic Interpretation of the 'Lake Balaton'	17
<i>ERIKA VASS</i> : The Role of the Tisza River In the Life of Algyő In the First Quarter of the 21 st Century	27
<i>LAJOS KEMECSI</i> : Museologists János Jankó and Zsigmond Bátky	41
<i>SZABINA BOGNÁR</i> : A Fixed Path with Sure Points of Reference From Károly Tagányi's Programme of Collecting Legal Customs Law to Miklós Szilágyi's Socio-Ethnographic Synthesis	48
<i>VILMOS KESZEG</i> : The Humour of War in a Regional Newspaper Torda, 1914–1918	62
<i>GYÖRGY KÖVÉR</i> : How Do Chronicles End?	76
<i>KRISZTIÁN GERGELY HORVÁTH</i> : "I'm still saying goodbye." The rationalisation and trauma of collectivisation in the life stories of former farmers	87

Book Reviews

105